Emevi Saltanatının Irak Valisi

HACCÂC B. YÛSUF

ALİ AKSU

KİTABEVİ

Emevî Saltanatının Irak Valisi

HACCÂC B. YÛSUF

KİTABEVİ • 403

Kapak
Minyatür

Dizgi/İç Düzen
All-Graf

Baskı-Cilt
Çalış Ofset
Davutpaşa Caddesi No: 8
Topkapı - İstanbul
Tel: 0(212) 482 11 04

1. Baskı (250 Adet)

İstanbul, 2009

ISBN: 978-605-4208-34-0

T.C.
Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 0107-34-007408

Online Satış
www.kitabus.com

© KİTABEVİ Çatalçeşme Sok., No: 54/ A Cağaloğlu/İSTANBUL
Tel: 0 (212) 512 43 28 - 511 21 43 • Faks: 513 77 26

Emevî Saltanatının Irak Valisi

HACCÂC B. YÛSUF

ALİ AKSU

KİTABEVİ

İçindekiler

ÖNSÖZ 9
GİRİŞ 15
A- Abdullah b. Zübey Üzerine Gönderilişine Kadar Haccâc'ın Hayatı 15
1- Doğumu ve Nesebi 15
2- Haccâc'ın Yetişmesi ve Gençliği 21
B- Haccâc'ın Siyasette Aktif Görev Almasına Kadar Emevî Siyasi Tarihine Genel Bir bakış 24

BİRİNCİ BÖLÜM

ABDÜLMELİK B. MERVAN DÖNEMİNDE HACCÂC 33
A- Haccâc'ın Abdullah b. Zübeyr İle Olan Mücadelesi 33
B- Haccâc'ın İbn Zübeyr Karşısında Zafer Elde Etmesinin Nedenleri 42
C- Haccâc'ın Hicaz Valiliğine Atanması 45
D- Haccâc'ın Irak Valiliğine Atanması 48
E- Haccâc'ın Basra Valiliğine Atanması 57
F- Haccâc'ın Abdullah b. Carud ile Olan Mücadelesi 59
G- Haccâc'ın Hâricilerle Olan Mücadelesi 62
1- Salih b. Müserrih ile Olan Mücadelesi 65
2- Şebîb b. Yezid İle Olan Mücadelesi 67
3- Zencilerin Haccâc'a Karşı Ayaklanması 77
H- Haccâc'ın Horasan ve Sicistan Valiliğine Atanması 78
1- Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as'ın Ayaklanması 86
I- Deyrulcemâcim Savaşı 89
II- Meskin Savaşı 94

2- Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as'ın Haccâc'a Karşı İsyan Etmesinin Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme 97
3- Haccâc Döneminde Irak'ta Meydana Gelen İsyanların Sonuçları ve Başarısızlık Sebepleri 102
I- İsyanların Tabiatı ve Iraklıların Konumu 102
II- İsyancı Grupların Parçalanması, Haccâc'a Karşı Birlikte Hareket Edememeleri 103
III- İsyancı Grupların Bir Düzen İçerisinde Olmamaları, Tereddüt ve Olayı Küçümseme 103
IV- Askerî Yanlışlıklar 104
V- Haccâc'ın Olayların Üzerine Zamanında ve Kararlı bir Şekilde Gitmesi 104
4- Haccâc'ın Mevâlî Politikası 105

İKİNCİ BÖLÜM

VELİD B. ABDÜLMELİK DÖNEMİNDE HACCÂC 117
A- Haccâc'ın Yezid b. Mühelleb'i Horasan'a Vali Ataması 117
B- Haccâc'ın Kuteybe b. Müslim'i Horasan'a Vali Ataması 119
C- Haccâc'ın Muhammed b. Kasım'ı Sind'e Vali Ataması 124
D- Haccâc'ın Ömer b. Abdülaziz'i Medine Valiliğinden Azlettirme Girişimleri 127
E- Haccâc'ın Saîd b. Cübeyr İle Olan Mücadelesi 129
F- Haccâc'ın İdarî Politikası ve İdarecileri 130

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HACCÂC'IN KÜLTÜR, EKONOMİ VE BAYINDIRLIK ALANINDAKİ FAALİYETLERİ 137
A- Kültür Alanındaki Faaliyetleri 137
1- Dîvânı Arapçalaştırması 137
2- Kur'an'ın Harekelenmesi ve Noktalanması 139
B- Ekonomi Alanındaki Faaliyeti, Para Bastırması 141
C- Bayındırlık Alanındaki Faaliyetleri 145
1- Vasıt Şehrini Kurması 145
2- Kanalların ve Bentlerin İmarı 149
3- Ka'be'yi Tamir Ettirmesi 150
4- Kûfe Cuma Mescidi'ni Tamir Ettirmesi 150
5- Posta Teşkilâtını Geliştirmesi 151

6- Vasıt'ta Saray İnşası 151
7- Haccâc'ın Vasıt'ta Hapishane Yaptırması 152

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HACCÂC'IN ŞAHSİYETİ VE FARKLI GRUPLARLA İLİŞKİSİ 157
A- Haccâc'ın Şahsiyeti 157
1- Fizikî Özellikleri 157
2- Siyasî Şahsiyeti 158
3- Ahlakî Şahsiyeti 160
4- Haccâc'ın Görevli Seçiminde Göz Önünde Bulundurduğu Kriterler 172
5- Haccâc'ın Ölümü 172
B- Haccâc'ın Farklı Gruplarla İlişkisi 174
1- Haccâc'ın Ulema İle İlişkisi 174
2- Haccâc'ın Şairlerle İlişkisi 178

Sonuç 181
Bibliyografya 183
Kronoloji 191
Dizin 195

Ön Söz

İslam tarihinde Hulefâ-i Râşidîn'den sonra kurulan ve yaklaşık bir asır sert politikalar sayesinde ayakta kalan Emevîler döneminde, idarî, siyasî, sosyal ve askerî olaylarda rol oynayan önemli şahıslar bulunmaktadır. Bu dönemde dikkat çeken ve devleti yıkılmaktan kurtaran, valiliği boyunca uyguladığı sert politikalarıyla sadece yaşadığı dönemde değil, günümüzde de yankıları devam eden Emevî valilerinden biri de hiç şüphesiz Haccâc b. Yûsuf'tur.

Haccâc, Abdullah b. Zübeyr ile giriştiği mücadeleden sonra Emevîlerin ikinci kurucusu olarak devletin başına geçen Mervan b. el-Hakem'in ordusunda ilk defa babasıyla birlikte asker olarak yer aldı. Mervan'ın dikkatini çeken Haccâc, Abdülmelik b. Mervan döneminde önce Hicaz valiliğine atandı. Burada gösterdiği başarı sayesinde Irak valiliğine tayin edilen Haccâc, Velid b. Abdülmelik döneminde siyasî hayatını devam ettirdi.

Haccâc, görev yaptığı süre içinde –özellikle- Mâveraünnehir ve Sind bölgelerinin fethini gerçekleştirmiş, önemli bir muhalefet hareketi olan Hâricîlerle mücadele, İbnü'l-Eş'as isyanı gibi hadiselerin üstesinden gelmiş önemli bir isimdir. Bu nedenlerle Abdullah b. Zübeyr sürecinde bir anlamda iktidar-muhalefet mücadelesi olarak meydana gelen olaylarda vali ve komutan olarak görev yapan Haccâc'ın hayatı ve bu dönemde meydana gelen mücadelelerin ele alınıp incelenmesi, bu dönemin anlaşılmasına katkı sağlayacaktır kanaatindeyiz.

Bu amaçla hazırlanan çalışma giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Haccâc'ın siyasette aktif görev almasına kadar Emevî siyasî tarihi ve Haccâc'ın, Abdullah b. Zübeyr üzerine gönderilişine kadarki hayatı hakkında bilgiler verilmiştir.

Birinci bölümde Haccâc'ın en hareketli ve aktif görev aldığı dönem olan Abdülmelik b. Mervan döneminde yaptığı siyasî faaliyetleri; bu bağlamda Hâricîlerle olan mücadelesini ve komutanı olmasına rağmen Haccâc'a karşı koyan Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as'ın isyanı ele almaya çalışılmıştır. İsyanın neden kaynaklandığı konusu araştırılmıştır.

İkinci bölümde Abdülmelik döneminin devamı ile birlikte Velid b. Abdülmelik döneminde Haccâc'ın –özellikle doğu bölgesine- gönderdiği valilerin yaptıkları fetihlere değinilmiştir.

Üçüncü bölümde, Haccâc'ın valiliği esnasında yapmış olduğu kültür, ekonomi ve bayındırlık alanlarındaki faaliyetleri incelenmeye çalışılmıştır.

Dördüncü bölümde ise Haccâc'ın döneminde pek çok olaylara sebep olan kişiliği ve bir kısım gruplarla ilişkisi ele alınmıştır.

Çalışmanın hazırlanmasında öncelikle İslam tarihinin temel kaynakları kullanılmıştır. Bunların başında Taberî'nin Tarihü'l-Ümem ve'l-Mülûk ve İbnül Esîr'in el-Kâmil fi-Târîh adlı eserlerini zikretmemiz gerekir. Bu kaynaklardan daha çok Haccâc'ın İbn Zübeyr, İbn Cârud ve Hâricîlerle olan mücâdelesini işlerken faydalandık. Bu iki kaynak bizim çalışmamızın ana mihverini oluşturmaktadır. Bunların dışında yaklaşık aynı olayları aktaran Halife b. Hayyat'ın Tarih'i, İbn Kuteybe'ye nisbet edilen el-İmame ve's-Siyâse'si, Dineverî'nin Ahbâru't-Tıvâl'ı, Ya'kûbî'nin Tarih'i, Taberî'nin Tarih'i, İbn A'sem'in Fütûh'u, Mes'ûdî'nin Murûcü'z-Zeheb'i, Nüveyrî'nin Nihâyetü'l-Ereb'i, Zehebî'nin Tarihu'l-İslam'ı ve İbn Kesîr'in el-Bidâye ve'n-Nihâye'si araştırmada sıkça kullandığımız kaynakların başında gelmektedir.

Bu kaynaklar içerisinde İbn Kesîr'in eseri, oldukça önem arz etmektedir. Çünkü İbn Kesîr, Haccâc'a özel detaylı bir bölüm ayırmaktadır. Çalışma esnasında da görüleceği üzere Haccâc'ın lehinde ve aleyhinde pek çok rivayet yer almaktadır. Rivayetlerin çoğunun aleyhte rivayetler olduklarını söyleyebiliriz. İbn Kesîr, bir ta-

rihçi olarak objektifliğini Haccâc hakkında zaman zaman bozmaktadır. Örneğin Haccâc hakkında olayların akışı sırasında bazen "Allah'ın laneti üzerine olsun" gibi ifadeler kullanırken Abdullah b. Zübeyr ve Ömer b. Abdülaziz hakkında ise "Allah'ın rahmeti üzerine olsun" ifadelerini kullanmaktadır. Söz konusu rivayetleri yeri geldiğinde verdik ve değerlendirdik. Ancak rivayetlerin tamamını çalışmamız içerisinde vermemiz doğru olmayacağı gibi konuyu başka bir alana kaydırması açısından da sakıncalı olacağı için vermedik.

Temel kaynaklara ilaveten siyasî olayların yanısıra Haccâc'ın hayatı, kişiliği konusunda Tabakât ve Nesep eserlerinden İbn Sa'd'ın Tabakât'ı, Belâzürî'nin Ensâbu'l-Eşrâf'ı ve Zehebî'nin Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ'sı ve diğer eserlerden istifade ettik.

Bunların dışında Fütûhât eserlerinden Belâzürî'nin Fütûhu'l-Buldân'ından ve İbn A'sem'in Futûh'undan yararlanılmıştır. Şiir ve Edebiyat ile ilgili eserlerden İbn Kuteybe'nin Uyûnü'l-Ahbâr'ı, Müberred'in el-Kamil'i, İbn Abdirabbih'in el-Ikdü'l-Ferîd'i ve Isfahânî'nin el-Eğânî'sinden istifade edilmiştir.

Coğrafyaya taalluk eden konularda ise, Yâkut el-Hamavî'nin Mu'cemü'l-Buldân isimli eseri çalışmamızda önemli bir yer teşkil etmektedir.

Bu arada Arap âleminde Emevîler dönemi ile ilgili yazılmış olan kitaplardan da bahsetmek gerekir. Bunlardan Yûsuf el-Işş, Muhammed Hudarî Bek ve Ömer Ferruh'un aynı adı taşıyan çalışmaları ed-Devletü'l-Ümeviyye'den; yine Haccâc'ın Hâricîler ve İbnü'l-Eş'as ile olan mücâdelesi konularında istifâde ettik.

Müsteşriklerden de meşhur Julius Wellhausen tarafından kaleme alınmış ve Prof. Dr. Fikret Işıltan tarafından Türkçeye çevrilmiş olan Arap Devleti ve Sükûtu adlı çalışmasından özellikle İbnü'l-Eş'as'ın Haccâc'a karşı isyan etmesinin sebepleri konusunda faydalandık. Bunun dışında Brockelman'ın yazıp Neşet Çağatay'ın Türkçeye çevirdiği İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi isimli eseri de yararlandığımız kaynaklar arasındadır.

Haccâc hakkında çalışılmış müstakil kitap olarak Arap âleminde Dırar Sâlih Dırar'ın, Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî; Mahmud Ziyâde'nin el-Haccâc İbn Yûsuf es-Sakafî el Müfterâ Aleyhi isimli çalış-

ması bulunmaktadır. Dırar kitabında, Haccâc'ın şahsiyeti, Yezîd b. Muâviye'den sonra Emevî iktidarı, Abdullah b. Zübeyr ile olan mücadelesi ve gençlik dönemini işlemektedir. Biz, Dırar'ın bu çalışmasından daha çok Haccâc'ın Abdullah b. Zübeyr üzerine gönderilişine kadar olan gençlik devresi ve şahsiyetini işlediğimiz bölümlerde yararlandık.

Dırar çalışmasında özellikle Haccâc'ın Hâricîlerle olan mücâdelesini yüzeysel olarak geçmiş; hatta Haccâc'ın bu konuyla ilgili faaliyetlerine hiç değinmemiştir. Ayrıca Dırar çalışmasında kaynak göstermediği gibi, bibliyografya da vermemiştir. Bu da onun çalışmasının bilimsel olmadığını göstermektedir.

Bunların yanında ülkemizde yapılan araştırmalardan da istifade ettik. Konuyla ilgili doğrudan yapılmış üç makalenin olduğunu tespit edebildik. Bunlardan birincisi, Ahmet Lütfi Kazancı'nın "Haccâc b. Yûsuf es-Sakâfî" adlı makalesi, ikincisi İrfan Aycan'ın "Haccâc b. Yûsuf" adlı makalesi, üçüncüsü ise Sebahattin Çelik'in "Emevî Devlet Otoritesinin Tesisinde Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'nin Fonksiyoner Rolü" isimli makalesidir. Kazancı makalesinde Haccâc'ın hayatını kısaca özetlemiştir. Kazancı'nın makalesi, yaklaşık on sayfadan ibarettir. Çelik'in makalesi, oldukça muhtasar bir çalışmadır. Aycan'ın makalesi, bu alanda yapılmış en önemli bilimsel bir çalışmadır diyebiliriz.

Şimdi de çalışmamızda uyguladığımız teknik ve özellikleri hakkında kısaca bilgi vermek istiyoruz:

a-Yararlandığımız kaynakların ilk geçtiği yerlerde bibliyografik bilgileri verilmiş daha sonraları ise müelliflerin başka eserleri kullanılmamışsa, müellif adının verilmesi ile yetinilmiş, bir müellifin birden fazla eseri kullanılmışsa müellif adının yanına eserinin ismi kısaltılmış olarak verilmiştir.

b-Çalışmamızda geçen tarihler hicrî-miladî olarak verilmiştir. Ancak bazen hicrî yıla tekabül eden iki miladî yılın zikredilmesi kesin tarihin bilinmemesinden kaynaklanmıştır.

c-Bibliyografyada mümkün olduğu kadar müelliflerin ölüm tarihleri yine metinde de bazı önemli şahsiyetlerin ölüm tarihleri hicrî-miladî olarak verilmiştir.

d-Metinde özellikle Velid b. Abdülmelik döneminde Haccâc'ın valilerinin yaptıkları fetihler çalışmamızın konusunu kapsamadığı için konuyla ilgili detaylara girilmemiştir.

e-Çalışmanın sonunda Haccâc dönemi önemli olaylarının bir kronolojisi verilmiştir.

Sonuç olarak şunu belirtmekte fayda var: Bu çalışma, yeniden gözden geçirilerek hazırlanmış bir yüksek lisans çalışmasıdır. Dolayısıyla burada böyle bir çalışmayı bana tavsiyede bulunan ve çalışmanın her aşamasında büyük emeği geçen muhterem hocam Prof. Dr. Ahmet ÖNKAL Bey'e; çalışmayı baştan sona okuyan ve katkıda bulunan değerli kardeşim Doç. Dr. Âlim YILDIZ'a, kitabın basılmasını sağlayan Mehmet Varış Bey'e ve Kitabevi çalışanlarına teşekkür ederim.

Ali AKSU
Sivas 2009

Giriş

Abdülmelik b. Mervan ve oğlu Velid b. Abdülmelik dönemlerini, Emevîlerin ikinci kez kuruluşu ve aynı zamanda yükseliş dönemi olarak isimlendirebiliriz. Bu dönemde Hâricîler ve Abdullah b. Zübeyr'e karşı oldukça sert tedbirler alan Haccâc b. Yûsuf'un Hicaz ve Irak valilikleri sürecinde yer aldığı iktidar mücadelesi üzerinde durmadan, valilik öncesi hayatı ile siyasî olaylardan bahsetmek yerinde olacaktır.

A-ABDULLAH B. ZÜBEYR ÜZERİNE GÖNDERİLİŞİNE KADAR HACCÂC'IN HAYATI

1-Doğumu ve Nesebi

Kaynaklarımızda Haccâc'ın hayatının ilk dönemine ait hemen hemen hiç bir bilgi yoktur. Özellikle de onun Abdullah b. Zübeyr üzerine gönderilişine kadarki hayatı konusunda bilgi edinmemiz mümkün değildir. Doğum tarihi konusunda ise, değişik görüşler vardır: İbn Hâcer'e göre; Haccâc 45/666 yılında doğmuştur[1]. ez-Ziriklî ise, 40/660 yılında doğduğunu belirtmektedir[2]; İbn Kesîr ise, Haccâc'ın 39/659 yılında doğduğu görüşünü tercih ederek 41/661 yılında doğduğu yönündeki rivayeti zayıf olarak değerlendirmektedir[3]. Fakat

1. İbn Hacer, *Tehzîb*, Beyrut ty., II, 210.
2. ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, Beyrut 1980, II, 175; Muhammed Seyyid el-Vekîl, *el-Ümeviyyûn Beyne'ş-Şark ve'l-Ğarb*, Beyrut 1995, I, 446; Muhammed Abdüllatif Abdüşşafi, *el-Alemü'l-İslamî fi'l-Asri'l-Ümevî*, by 1984, s. 550.
3. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1978, IX, 119.

biz onun öldüğü zaman (95/714)[4] kaç yaşında olduğu ile ilgili bilgilerden hareket ettiğimizde doğum tarihinin 40/660 ile 41/661 yılları olduğunu söyleyebiliriz. Ancak yine de söylediğimiz tarih kesin bir tarih değildir.

Haccâc'ın doğumuyla ilgili olarak İbn Kesîr farklı bir rivayet vermektedir. Buna göre Haccâc'ın doğumu oldukça zor olmuştur; bugünki tabirle Haccâc, sezeryanla dünyaya gelmiştir[5], ancak bu bilgi diğer kaynaklarca doğrulanmamaktadır.

Haccâc, Mekke'ye yakın Tâif şehrinde doğmuştur. Dolayısıyla Sakîf kabilesindendir. Haccâc'a karşı olanlar ona düşmanlığı daha mensubu bulunduğu kabilesinden başlatmaktadırlar. Örneğin Belâzüri'de bulunan onun nesebi ile ilgili rivayet bunu açıkça ortaya koymaktadır. Söz konusu rivayete baktığımızda Sakîf kabilesinin atası olan Kusayy, Semud kabilesinin kalıntısı olarak verilmektedir[6]. Haccâc, pek çok kez böylesi ithamı reddetmek için girişimlerde bulunmuştur[7].

Haccâc'ın soyu şu şekildedir: Ebû Muhammed el-Haccâc b. Yûsuf b. el-Hakem b. Ebî Akîl b. Mes'ûd b. Âmir b. Muattib b. Mâlik b. Ka'b b. Amr b. Sa'd b. Avf b. Kusayy[8]. Babası hakkında verilen bilgiler, annesine oranla daha azdır. Bunun sebebi de muhtemelen an-

---

4. Kaynakların genelinde onun ölüm tarihi 95/714 olarak geçmektedir Öldüğünde ise çoğunlukla 54 yaşında olduğu belirtilmektedir. Ya'kûbî, *Tarih*, II, 290; Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, çev., Mustafa Fayda, Ankara 1987, s. 712; Dırar Sâlih, *Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî*, Beyrut 1390, s. 34; Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, çev., Fikret Işıltan, Ankara 1963, s. 119; İbn Hallikân'a göre ise, 92/711 yılında ölmüştür. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, Beyrut ty., II, 53. Bazılarına göre ise öldüğünde 52 yaşındaydı. Bkz., H.Lammens, "Haccâc", *İA*, İstanbul 1977, V, 20; Carl Brockelman, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihî*, çev., Neşet Çağatay, Ankara 1954, s. 91.
5. İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 118.
6. Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, (I. Cilt) thk. Muhammed Hamidullah, Mısır 1959, I, 25.
7. Câhiz, *el-Beyan ve't-Tebyîn*, thk., Hasan es-Sendûbî, Kahire 1947, I, 197; el-Kalkaşandî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Arab*, thk., İbrahim el-Ebyârî, Kahire 1959, s. 198.
8. İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 29; İbn Kuteybe, *Kitâbü'l- Meârif*, Beyrut 1970, s. 173; İbn Manzûr, *Muhtasaru Târihi Dımaşk Li İbn Asâkîr*, Şam 1984, VI, 200. Mes'ûdî, *Mürûc*, III, 132; İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 29; Dırar Salih, Haccâc, s. 23; Abdülvahid Zünûn Tâhâ, *el-Irak fî Ahdi'l-Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî mine'n-Nâhiyeti's-Siyasiyye ve'l-idâriyye*, Libya 2004, s. 27.

nesinin o dönemin önemli kişileriyle birlikte yapmış olduğu çok evliliğidir. Babası Yûsuf b. el-Hakem, Sakîf kabilesinin ileri gelenlerinden ve üstün konuma sahip biriydi[9]. İbn Kesîr de Haccâc'ın babasının övgüye layık ve halifelerin yanında saygınlığı olan birisi olduğunu belirtmektedir[10].

Yûsuf, Taif şehrinde ilkokul (sıbyan) öğretmeni idi[11]. Haccâc'ın babasının bir sıbyan mektebinde öğretmen olmasını, bazıları onun çok fazla zeki olmadığı, aptal olduğu yönünde kasıtlı olarak tahkir amaçlı kullanmışlardır. Buradan o dönemde Arapların öğretmenliği küçük gördükleri anlaşılmaktadır. Sebebi ise yine o dönemde öğretmenliğin, herhangi bir mesleğe sahip olmayanların yaptığı bir iş olarak gösterilmesidir[12]. Kaynakların geneline baktığımızda Haccâc'ın da öğretmenlik yaptığını görmekteyiz. Fakat yine de kaynaklar Haccâc'ın ne işle meşgul olduğu konusunda ittifak içerisinde değillerdir. Bir kısmı onun sıbyan mektebinde öğretmenlik yaptığını, bir kısmı deri tabaklama ile uğraştığını, bir kısmı da kuru üzüm satıcılığı yaptığını belirtmektedirler[13]. Fakat onun dericilik ve kuru üzüm satıcılığı ile uğraştığı yönündeki bilgiler doğru değildir. Sebebi ise, kanatimizce babasının öğretmen olması, dolayısıyla oğluna da öğretmenliği tavsiye etmesinin daha uygun olacağıdır. Kaldı ki dericilik ve kuru üzüm satıcılığı yaptığı yönündeki rivayetleri, onu küçük düşürmek için söylenmiş olacağı kanaatindeyiz. Kuru üzüm satıcılığı ile onun şarap ile uğraştığı; dericilikle de vali olduğunda öldürdüğü insanlardan dolayı eski mesleği ile ilintilendirilmeye çalışıldığını düşünmekteyiz.

Haccâc, sahabeden Urve b. Mes'ûd'un torunudur[14]. Annesi Hemmâm b. Urve b. Mes'ûd es-Sekafî'nin kızı Fâriga'dır[15]. Annesinin yaptığı ilk evlilik konusundaki rivayetler, farklılık göstermektedirler. Bir rivayete göre Fâriğa, önceleri Arabın ileri gelenlerin-

---

9 Zehebî, *Tarihu'l-İslam*, III, 350; İbn Haldun, *Mukaddime*, s. 30; Zünûn, *Irak*, s. 28.
10. İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 19.
11. Câhiz, *el-Beyan ve't-Tebyîn*, II, 252; Mahmud Ziyâde, *el-Haccâc İbn Yûsuf es-Sekafî el-Müfterâ Aleyh*, by 1995, s. 9.
12. Mahmud Ziyâde, *el-Haccâc*, s. 9.
13. Mahmud Ziyâde, *el-Haccâc*, s. 10.
14. Lammens, "Haccâc", *İA.*, V, 18.
15. İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 117; İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 29; Dırar Salih, *Haccâc*, s. 23.

den, o dönemin meşhur doktorlarından Tâifli el-Hâris b. Kelede es-Sekafî[16] ile evlenmiştir. el-Hâris, karısını boşadıktan sonra onunla Yûsuf b. Akîl es-Sekafî evlenmiş ve bu evlilikten Haccâc doğmuştur[17] Başka bir rivayete göre ise, Haccâc'ın annesi el-Hâris ile değil de Muğîre b. Şu'be ile evlenmiştir. Muğîre onu basit bir sebepten[18] dolayı boşadıktan sonra Yûsuf b. Akîl onunla evlenmiş ve bu evlilikten Haccâc dünyaya gelmiştir[19]. Her iki rivayeti kaynaklar nezdinde değerlendirdiğimizde kesin bir sonuca ulaşmamız mümkün gözükmemektedir. Ancak şunu söyleyebiliriz ki Fâriğa'nın Muğire ile evliliği konusundaki rivayetler, diğerine oranla daha çoktur. Bir başka deyişle kaynakların çoğunluğu, Muğire ile evliliğini tercih etmektedirler. Fâriğa ile ilgili yukarıda verdiğimiz bilgilerin dışında fazla bir bilgiye kaynaklarda rastlamamaktayız. Örneğin onun ne zaman ve nerede öldüğü konusunda herhangi bir bilgi yoktur. Sadece onun dedesi Urve b. Mes'ud ile ilgili bazı bilgiler mevcuttur. Bilindiği gibi Urve b. Mes'ud, Hz. Peygamber döneminde müslüman olmuştur. Taif halkını müslüman olmaya çağırdığında halk tarafından öldürülmüştür. Haccâc'ın dedesi ile hatta annesinin ilk evliliğini yaptığı Muğire b. Şu'be ile de zaman zaman iftihar duyduğu belirtilmektedir. Kaynakların bize bildirdiğine göre Haccâc bu övgüsünü şu sözü ile dile getirmektedir: "Ben, iki büyük köyün çocuğuyum" Haccâc bununla Urve ve Muğire'yi kasdetmektedir. Kur'an-ı Kerim, Hz. Muhammed'e peygamberlik görevi verildiğinde Mekkeliler ayetin diliyle şöyle itiraz etmişlerdi: "Bu Kur'an, eğer indirilecekse iki beldeden[20] (karye) birine indirilseydi ya!"[21]. Haccâc, nesep itibariyle anne ve baba tarafından Sakîf kabilesinin Ahlâf koluna mensuptur[22].

---

16. el-Hâris b. Kelede de aslen Sakîflidir. Tıp ilmini İran ve Yemen'den öğrenmiştir. Muaviye döneminde vefat etmiştir. Şair ve aynı zamanda bilge bir kişiydi. Bkz., Cemalüddin Ali b. Yûsuf el-Kıftî, *Tarihu'l-Hükemâ*, Leipzig 1903, s. 161-162.
17. Mes'ûdî, *Mürûc*, III, 132; İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 29; Dırar Salih, *Haccâc*, s.23.
18. Bkz., *Tehzîbü İbn Asâkîr*, Şam 1329, IV, 94.
19. İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 30; İbn Manzûr, *Muhtasar*, VI 200; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, Kahire 1962, V, 13; Lammens, "Haccâc", *İA.*, V, 18.
20. İki belde ile Taif ve Mekke kastedilmektedir.
21. Zuhrûf, 31.
22. İbn Kuteybe, *el-Mearif*, s. 173.

Haccâc'ın, Yahya, Eyyûb, Muhammed ve Süleyman isimlerinde dört kardeşi; Muhammed, Ebân, Abdülmelik, Süleyman, Velid ve Yûsuf adlarında erkek çocukları; Zeyneb isminde de kızı vardı.[23] Haccâc, kızını, halife Velid'in oğlu Mesrûr ile evlendirmiştir. Mesrûr, gerçekten siyasetten uzak, dini hayata önem veren bir şahsiyetti.[24] Çocuklarından Muhammed ve Yûsuf, Haccâc hayattayken vefat etmiştir.[25] Haccâc'ın çocuklarının isimlerine baktığımızda onun Emevî ailesine ne kadar sâdık birisi olduğunu anlayabiliriz. Çünkü erkek çocuklarının adlarının hemen hemen çoğu, Emevî halifelerinin veya devlet adamlarının isimleridir. Örneğin Abdülmelik ve Velid, kendisinin valilik yaptığı dönemlerin iki halifesidir. Süleyman ve Muhammed ise, onlar da yine hanedandan önemli isimlerdir. Haccâc'ın künyesi ise; Ebû Muhammed'dir.[26] İbn Kesîr, Haccâc'ın lakabını, Kuleyb olarak vermektedir.[27]

Haccâc, Halife Abdülmelik b. Mervân ve ondan sonra gelen Yezîd b. Abdülmelik (öl.105/724) ile akrabalık bağları kurmuştur. Kızını Abdülmelik'in oğullarından birisi ile evlendirmiştir.[28] Yezîd b. Abdülmelik, daha çok Kayslılara ilgi gösteriyordu. Bir Kays'lı olan Haccâc ile de ilişkileri iyi idi. Yezid, Haccâc'ın kız kardeşi ile evlenmiştir.[29] Böylece Haccâc, Yezîd b. Abdülmelik ile de akrabalık bağını geliştirmiştir. Abdülmelik, Haccâc'ın oğlu Muhammed'i ölünceye kadar Yemen valisi olarak bırakmıştır. Haccâc'ın oğlu Muhammed'den Yûsuf, Mus'ab ve Ömer isimlerinde üç torunu olmuştur. Onlardan Yûsuf, Velid b. Yezîd (öl. 126/744) döneminde valilik yapmıştır[30].

Haccâc da o dönemde yaygın olan çok evlilik âdeti gereği pek çok kez evlenmiştir. Diğer hususlarda olduğu gibi bu konuda da

---

23. İbn Kuteybe, *Meârif*, s.173; Ziriklî, *A'lâm*, II, 175.
24. İbn Abdirabbih, *Ikd*, IV, 422.
25. Mübered, *Kamil*, II, 106.
26. İbn Kuteybe, *Meârif*, s.173; Makdîsî, *el-Bed' ve't-Târih*, Beyrut ty., II, 28; İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 117; Ziriklî, *A'lâm*, II, 175.
27 İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 118.
28. Imadüddin Halil, *İslam Tarihi, Bir Yöntem Araştırması*, çev., Ubeydullah Dalar, İstanbul 1985, s. 101.
29. Imadüddin Halil, *İslam Tarihi*, s. 101.
30. İbn Kuteybe, *Meârif*, s. 173.

kaynakların bize aktardıkları bilgiler birbirinden farklıdır. Haccâc, önce Ümmü Külsüm bnt. Abdullah b. Ca'fer b. Ebî Talip ile evlenmiştir[31] Haccâc'ın bu evliliği konusuna bir kaçı hariç kaynakların çoğu değinmemiştir. Bunlar arasında Mus'ab ez-Zübeyrî ve Isfahani'yi görmekteyiz[32]. Bu kaynakların verdiği bilgiye göre Haccâc, Medine valisiyken Ümmü Külsüm ile evlenmiştir. Ancak Haccâc'ın Ümmü Külsüm ile evliliği oldukça kısa sürmüştür. Çünkü Abdülmelik, Haccâc'a, Ümmü Külsüm'ü boşamasını emretmiştir. Gerekçe olarak ise, Abdülmelik'in, Haccâc'a, Ümmü Külsüm ile evliliği yakıştıramaması gösterilmektedir. Hâlbuki evlendikten sonra boşamasını emreden Abdülmelik, Haccâc'a daha baştan evlenmemesini emredebilirdi. Çünkü Haccâc'ın Ümmü Külsüm ile evliliği gizli olmamıştır. İbnü'l-Kelbî'ye baktığımızda Haccâc'ın Ümmü Külsüm'ü neden boşadığı konusunda gayet makul bir gerekçe karşımıza çıkmaktadır. İbnü'l-Kelbi'ye göre Haccâc, Ümmü Külsüm'ü çocuk doğuramamasından dolayı boşamıştır. Ancak buna rağmen Haccâc'ın, Ümmü Külsüm'ün babası Abdullah b. Ca'fer ile olan ilişkisi aynen devam etmiştir. Haccâc her ay düzenli olarak hediyesini yanına almış ve Adullah b. Ca'fer'i ziyarete gitmiştir[33]. Buradan şu sonucu çıkarabiliriz. Haccâc'ın, Ümmü Külsüm'ü boşamasının nedeni, kaynakların belirttiği gibi Abdülmelik'in emri değil, Ümmü Külsüm'ün çocuk doğuramamış olmasıdır. Bu da göstermektedir ki Araplarda da kısır olmak boşanmanın bir nedenidir.

Haccâc, ardından Mühelleb b. Ebî Sufra'nın kızı Hind ile evlenmiştir. Haccâc, Hind'in Mühelleb ailesinden olduğu için onunla anlaşamamış, zaman zaman eşine karşı şiddet kullanmıştır. Sonunda Haccâc, Hind'i boşamıştır[34]. Daha sonra da Ümmü'l-Celâs bnt. Hâlid b. Abdullah'ın kızı ile evlenmiştir[35]. Ayrıca Mühelleb'in kızı Hind'den sonra Hind bnt. Esmâ ile de evlendiği belirtilmektedir[36]. Haccâc'ın eşleri ile olan ilişkileri konusunda kaynaklara baktığımız-

31. ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş*, Kahire 1953, s. 82–83.
32. Bkz., *Nesebü Kureyş*, s. 82-83; *Eğani*, XIII, 102.
33. Zünûn, *Irak*, s. 35.
34. Dırar Salih, *Haccâc*, s. 92–93.
35. Dırar Salih, *Haccâc*, s. 100.
36. Dırar Salih, *Haccâc*, s. 99.

da onun ciddi ve sevgi üzerine olduğunu söyleyebiliriz. Haccâc, eş seçerken onların eğitim ve anlayış düzeylerini göz önünde bulundururdu[37] Ancak yine de biz Haccâc'ın evlendiği eşlerine baktığımızda onun bazı vilayetlerde nüfuzunu güçlendirmek için bazı kabilelerden evlilik yaptığını söyleyebiliriz. Bir başka ifadeyle evliliği siyasi bir nüfuz aracı olarak kullanmıştır. Örneğin Ümmü Külsüm bnt. Abdullah b. Ca'fer ile evliliği, Hâşimilerin desteğini almak; Hind bnt. Mühelleb ile evliliğini Yemenilerin veya diğer bir ifadeyle Güney Araplarının desteğini almaya yönelik olduğunu görmekteyiz.

2-Haccâc'ın Yetişmesi ve Gençliği

Haccâc'ın gençliğinin ilk dönemlerine ait kaynaklarda pek az bilgi bulunmaktadır. Bulunan bilgiler de daha çok Haccâc'ın atalarının uğraştığı mesleklerle ilgilidir. Bazılarına göre, onun gençlik devresi ve siyasî hayatının başlangıç dönemi hakkındaki bilgiler hasımları tarafından tahrif edilmiştir. Bazı bilgiler de onu hicv etmek için verilmiş gerçek olmayan bilgilerdir[38]. Buna göre Haccâc'ın ilk iş olarak çocuk bakıcılığı yaptığı rivayet edilmektedir[39].

Haccâc'ın, küçükken ilim öğrenmek için küttâb'a girdiği; ancak arkadaşları tarafından sürekli onunla dalga geçilip, alaya alındığı söylenmektedir[40]. Haccâc'ın bir ara Tâif'te öğretmenlik yaptığı da belirtilmektedir[41]. Dırar Salih ise, Haccâc'ın küttâb'da öğretmen değil de, belki de başka bir öğretmenin yardımcısı olduğunu ifade etmektedir[42]. Yine Haccâc'ın, Kur'an'ın tamamı olmasa bile çoğunu ezberlediği, sonra da Tâif'te çocuklara Kur'an öğrettiği de zikredilmektedir[43]. Haccâc'ın öğretmenlik yapması, sonraki dönemlerde

37. *Eğânî*, XVIII, 128;
38. Lammens, "Haccâc", *İA.*, V, 18.
39. Lammens, "Haccâc", *İA.*, V, 18
40. İbn Abdirabbih, V, 13; İbn Hacer, *Telızîb*, II, 210.
41. M.G. S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, çev., Komisyon, İstanbul 1993, I, 193; P.K.Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, çev., Salih Tuğ, İstanbul 1989, II, 326. İbn Hallikân ise, Haccâc'ın babası ile birlikte öğretmenlik yaptığını, küçük yaşlarda Kur'an'ı ezberlediği ve Taif'ten ayrılıncaya kadar çocuklara Kur'an öğrettiğini belirtmektedir. İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 29.
42. Dırar Salih, *Haccâc*, s. 27
43. Dırar Salih, *Haccâc*, s. 26; Abdüşşafi, s. 550.

onun toplumda bıraktığı olumsuz intibaya rağmen lehine kaydedilebilecek önemli bir hususdur. Ayrıca okuma –yazma oranının çok düşük olduğu bir dönemde aileden birkaç kişinin okur-yazar olması, üstelik öğretmenlik yapacak durumda bulunmaları, ailesinin asil ve kültürlü bir aileye mensup olduğunu göstermektedir[44].

Haccâc'ın vali olmadan önce bir ara kuru üzüm satıcılığı yaptığı, ancak müşterilere karşı kötü davranması sonucu kâr yapamadığı ve bu işten vazgeçtiği belirtilmektedir[45]. Bu işten vazgeçince Haccâc'ın dericilik yaptığı; ancak daha sonra bu işi de bıraktığı rivayet edilmektedir[46]. Halbuki Haccâc'ın babası, Sakîf kabilesinin ileri gelenlerindendi; o aynı zamanda Taif'in zenginlerindendi. Ezrâkî'nin bildirdiğine göre onun Mekke'de oldukça çok gayrı menkulü vardı[47] Bu nedenle Haccâc, babasının bu konumundan dolayı iftihar ederdi[48]. Dolayısıyla Haccâc'ın deri tabaklama veya kuru üzüm satıcılığı yaptığı gibi iddialar bu durumla çelişmektedir.

Haccâc'ın babası Haccâc'a bir iş bulamayınca hayat şartlarının zorlaşması sonucu Tâif'ten Şam'a göç etmiştir. Muaviye'nin iktidarı ele geçirdiği yıllarda doğan Haccâc, onun saltanatı döneminde yetişmiştir. Mensubu olduğu Sakîf kabilesiyle Emevîler arasında cahiliye dönemine kadar uzanan dostça ilişkiler bulunuyordu[49]. Emevîlere muhalif olan Abdullah b. Zübeyr, Hicaz'da halifeliğini ilan edince Ümeyyeoğulları ile Sakîfliler bölgeden ayrılmaya başlamışlardır. Haccâc da, babasıyla birlikte –muhtemelen- bu dönemde Taif'ten Şam'a göç etmiştir. Haccâc'ın babası, Haccâc Medine valisiyken vefat etmiştir[50]

---

44. Aycan, "Haccâc b. Yûsuf, Valiliği ve Dönemindeki Olaylar", *Bizim Dergâh*, Ankara 1993, s. 39.
45. Dırar Salih, *Haccâc*, s.33.
46. Dırar Salih, *Haccâc*, s.33; Mahmud Ziyâde, s. 10. Abdulvahid Zünûn, Haccâc'ın atalarının Taif'e taş taşımak ve kuyular açmakla uğraştıklarını belirtmektedir. Bkz., Abdülvahid Zünûn, s. 32.
47. Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el-Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, Mekke 1325, II, 241.
48. İbn Abdirabbih, III, 7.
49. Emevîlerin Sakîf kabilesi ile ilişkisi hakkında bkz., Aycan, "Sakîf Kabilesi ve Taif Şehrine İslam Tarihi Açısından Bir Bakış", *AÜİFD.*, Ankara 1953, XXXIV, 219-235; Aycan, "Emevî İktidarının Devamında Sakîf Kabilesinin Rolü", *Din Öğretimi Dergisi*, Ankara 1989, s. 66-76.
50. İbn Kesîr, *Bidâye*, IV, 435.

Babası, Haccâc'ı maaşı az olmasına rağmen askere yazdırmıştır[51]. Haccâc, sürekli Abdülmelik'e, onun veziri ve ordu komutanı olan Ravh b. Zenba'a[52] yakınlaşmaya çalışmıştır. Bir kaç defa Abdülmelik'in yanında savaşa katılmıştır. Özellikle Irak'ta Mus'ab b. Zübeyr (öl. 72/691) ile yapılan ve Rebeze Savaşı olarak bilinen savaşa iştirak etmiştir[53]. Haccâc bu savaşta, Abdülmelik'e savaşçı kabiliyetini gösterme fırsatını bulmuştur. Abdülmelik, onu Abdullah b. Zübeyr (73/692) üzerine gönderdiği ordunun komutanı olarak tayin etmiştir[54]. Haccâc, Ravh'ın desteğiyle Abdülmelik yanında önemli bir konum elde etmiştir. Bunun sonucunda Abdülmelik, savaşa çıkacak olan ordunun hazırlanması görevini Haccâc'a vermiştir. Ravh'ın adamlarıyla birlikte Haccâc, ordudan geri kalanları ordunun gözü önünde kırbaçlatmış, çadırlarını yaktırmıştır. Ravh, Haccâc'ın yaptıklarını halifeye şikâyet etmiş, Haccâc da halifeye bunu kendisinin yapmadığını, halifenin kendisini bu göreve getirmekle bunu zaten istemiş olduğunu söyledi. Çünkü kendisinin eline verilen güç ve kırbaç, aslında halifenin gücü ve kırbacıydı. Haccâc, halifeden, ordu üzerinde oluşturduğu etkiyi kıracak bir şey yapmamasını rica etti. Yani bir anlamda halifeden yaptıklarını onaylamasını istedi. Söz konusu şahısların çadırlarını yaktırmasından doğacak maddi zararı kendisinin telafi edeceğini söyledi[55]. Bu olaydan sonra Haccâc, Abdülmelik'in dikkatini çekmiştir. Bu uygulama bir anlamda Haccâc'ın sert kişiliğinin bir göstergesidir. Bundan böyle Abdülmelik, acımasız kişiliğe sahip olan Haccâc'ı önemli görevlere getirmede hiç tereddüt etmemiştir[56].

---

51. Dırar Salih, *Haccâc*,, s. 27.
52. Ravh'ın evi, Abdülmelik'in evine oldukça yakın idi. Onun yanından hiç ayrılmazdı. 84/703 yılında Ürdün'de vefat etmiştir. Ayrıca Ravh'ın Hişam b. Abdülmelik döneminde vafet ettiğine dair de rivayetler bulunmaktadır. Bkz., İbn Kesîr, *Bidaye*, IX, 54-55; İbnü'l-Esîr, *Üsd*, II, 189.
53. Rebeze Savaşı, yukarıda da belirttiğimiz gibi Mervan b. el-Hakem ile Abdullah b. Zübeyr arasında Medine yakınlarında yer alan Rebeze'de gerçekleşmiştir. Bu savaştan İbn Zübeyr'in ordusu galibiyetle çıkmıştır. Savaş hakkında detaylı bilgi için bkz., Belâzürî, *Ensab*, V, 151.
54. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, Kahire 1963, I, 28; Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s. 40; Mahmud Ziyâde, s. 12.
55. İbn Abdirabbih, *Ikd*, V, 14.
56. Mahmud Ziyâde, *el-Haccâc*, s. 38-39.

Haccâc'ın, Abdülmelik'in güvenini kazandığı konusunda başka bir rivayet daha bulunmaktadır. Bu rivayete göre Haccâc'ı Abdülmelik'in yanında değerli kılan Recâ b. Hayve[57] olmuştur. Recâ, yazdığı mektupta Haccâc'dan Züfer b. el-Haris'e[58] itaate çağırmıştır. Haccâc, namaz vakti geldiğinde Züfer'in arkasında namaz kılmayı reddetmiştir. Namaz kılmamasının gerekçesi ise, Züfer'in halifeye karşı ayaklanmış olmasıdır. Çünkü Züfer'in yanında yer aldığı Abdullah b. Zübeyr devlete karşı gelmişti. Haccâc'ın bu tutumu, Abdülmelik'in hoşuna gitmiş ve onu önce Tübâle[59] denilen yerin valiliğine atamıştır. Fakat kaynaklar bu olayın ne zaman meydana geldiği konusunda kesin bir tarih vermemektedirler. Ancak gelişen hadiselerden anlaşıldığına göre söz konusu olayın Abdülmelik'in iktidara gelişinin ilk yıllarında olması muhtemeldir. Bir başka deyişle bu atama, Irak'ı ele geçirmesi, Mus'ab b. Zübeyr'in öldürülmesi ve Haccâc'ın Hicaz'a vali olarak göreve gelmesinden öncedir.

B-HACCÂC'IN SİYASETTE AKTİF GÖREV ALMASINA KADAR EMEVÎ SİYASÎ TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

İslam öncesi Arapların siyasî tarihinde önemli bir yer işgal eden Emevîler, Hz. Muhammed'e peygamberliğin gelmesiyle İslam'ın karşısında yer almışlardır. Emevî ailesinden Hz. Osman ve birkaç kişi ilk müslümanlardandır; fakat genel itibariyle Emevîler, Mekke'nin fethi sonrasında İslam'a girmişlerdir. Ümeyyeoğulları, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde kısmen devlet idaresinde görev almışlardır. Hz. Osman'ın iktidara geçmesiyle Emevîlerin siyasî hayatı tekrar canlanmıştır. Emevîler, bu dönemi Emevî Devle-

57. Recâ b. Hayve, Ürdün asıllıdır. Âlim bir şahsiyetti. Takvasıyla meşhurdu. Bazı halifelerin yanında vezir ve müsteşar konumunu elde etmiştir. 112/730 yılında vefat etmiştir. İbn Hallikân, *Vefayât*, II, 303. Recâ b. Hayve hakkında detaylı bilgi için bkz., Fatih Erkoçoğlu, "Recâ b. Hayve el-Kindî", *CÜİFD.*, Sivas 2007, sayı:XI/2, s., 365-403.

58. Züfer b. el-Hâris, Abdullah b. Zübeyr'in tarafını tutmaktaydı. Abdullah b. Zübeyr adına Karkisiyya'yı savunuyordu. Mervan b. el-Hakem ve ondan sonra da Abdülmelik burayı ele geçirmeye çalıştı. Sonuçta Abdülmelik burayı ele geçirdi. Belâzürî, *Ensab*, V, 298–299.

59. Tübale, Yemen yolu üzerinde meşhur bir yerleşimmerkezidir. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut,1979, I, 816.

ti'nin kurulmasına giden yol olarak değerlendirmişlerdir. Ancak Hz. Osman'ın öldürülmesiyle[60] birlikte iktidardan uzaklaştırılmışlardır; buna rağmen onlar iktidar sevdasından vazgeçmemişlerdir. Tam aksine iktidarı daha fazla istemiş, bunun için mücadele vermişlerdir[61].

Hz. Ali'nin 40/661 yılında bir Hâricî tarafından şehit edilmesinden sonra Suriye halkı Muâviye'ye (öl.60/680) biat etmiştir. Hz. Ali'nin yerine halife seçilen Hz. Hasan'ın (öl.49/669) Irak ordusuna güvenememesi ve diğer bazı sebeplerle mücadeleden vazgeçerek kendisine biat etmesiyle 41/661 yılında Muâviye İslâm dünyasının tamamını hâkimiyeti altına almıştır.

Muâviye, ülkede siyasî düzeni sağladıktan sonra uzun süreden beri durmuş olan fetihleri yeniden başlatmıştır. Suriye orduları ile Bizans'ın hâkimiyetinde bulunan Anadolu ve Ermenistan, Irak orduları ile Horasan ve civarı, Mısır orduları ile Kuzey Afrika topraklarında fetih hareketlerine girişmiştir.

Muaviye dönemi, Haccâc'ın dünyaya geldiği dönemdir. Bu dönemde Haccâc'ı, yaşının oldukça küçük olması sebebiyle siyasî hayatta göremiyoruz. Ancak onun siyasî yükselişinin temellerinin daha Muaviye döneminde atıldığını söylememiz gerekir. Çünkü Muaviye'nin yaklaşık 20 yıllık saltanatı döneminde geçmişten gelen Ümeyyeoğulları ile Sakîf'in her konuda işbirliği içerisinde bulunması, Haccâc'ın bu dönemde kendini daha da gün yüzüne çıkarmasına sebep olmuştur[62]. Bu nedenle Sakîfliler, iktidar sahiplerinden gereken ilgiyi görmüşlerdir. Muaviye'nin yerine iktidara geçen Yezid döneminde Sakîfliler kendilerini daha da ön plana çıkarmışlardır[63].

---

60. Hz. Osman'ın öldürülmesiyle ilgili bkz., Sabri Hizmetli, "Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", *AÜİFD.*, Ankara 1985, XXVII, 149-176.
61. Ümeyyeoğullarının devlet siyasetindeki durumları ve bu dönemlerle ilgili geniş bilgi için bkz., İbrahim Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri*, Ankara 1997; Adem Apak, *Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti*, İstanbul 2003.
62. Muaviye dönemine kadar Ümeyyeoğulları ile Sakîf'in arasındaki ilişkiler ticari ortaklık, inanç birliği, akrabalık veya kan bağı ile birbirlerine yakınlaşma ve özellikle Islam'ın doğuşu ile de hedef birliği yönünde gelişmiştir. Bu konuda geniş bilgi için bkz., Aycan, "Emevî İktidarının Devamında Sakîf Kabilesinin Rolü", *Din Öğretimi Dergisi*.
63. Aycan, "Haccâc b. Yûsuf", (makale), s. 40.

Muâviye'nin 60/680 yılında vefatının ardından Şam'da ve diğer yerlerde Yezîd b. Muâviye'ye[64] (öl.64/684) biat edilmiştir. Medine'nin dışında Yezîd'e biat konusunda pek fazla problem çıkmazken –özellikle- ashabın ileri gelenlerinin çocukları- Yezîd'e biati kabul etmemişlerdir. Hz. Hüseyin (öl.61/680) ve Abdullah b. Zübeyr, kendilerinden zorla biat almakla görevlendirilen valinin takibinden kurtularak Mekke'ye gitmişlerdir. Hz. Hüseyin, Kûfe'lilerden kendisini çağıran mektubu alınca Mekke'den Kûfe'ye hareket etmiştir. Ancak Kerbelâ denilen yerde Yezîd'in Irak valisi Ubeydullah b. Ziyâd'ın ordusu tarafından 61/680 yılında şehit edilmiştir[65].

Emevî idaresine karşı nefret duygularını harekete geçiren bu olay, Medine halkının Emevî iktidarına muhalif olmasına sebep olmuştur. Suriyeli askerlerden oluşan 12.000 kişilik bir ordu Medine üzerine saldırmıştır. Şehri yağmaladıkları gibi birçok olumsuz hareketlerde de bulunmuşlardır. Buna İslam tarihinde Harre Olayı denilmektedir. Harre Olayı, Haccâc'ın Emevîlerin yanında yer aldığı ve isminin ilk defa geçtiği olay olmasından dolayı önemlidir. Haccâc'ın kendisi de söz konusu olaya babasıyla birlikte katıldığını itiraf etmektedir[66]. Bu da göstermektedir ki bu dönemde Haccâc ve babası Şam veya Filistin'de ikamet ediyorlardı. Çünkü bu savaş için hazırlanan ordu, Filistin'den yola çıkmıştı[67]

Yezîd'in ölümünden sonra Şam'da oğlu II. Muâviye'ye (öl.64/684) biat edilmiştir. Üç ay gibi kısa bir süre iktidarda kalan II. Muâviye hilâfetten feragat etmiştir. Emevî saltanatı II. Muaviye'nin çok kısa süren halifeliğinin ardından yıkılmak üzere iken ailenin bütün mensupları ve Sakîflilerin ileri gelenleri Câbiye'de[68] toplanıp

---

64. Yezid b. Muaviye ve dönemi hakkında geniş bilgi için bkz., Ünal Kılıç, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muaviye*, İstanbul 2001.
65. Kerbela hakkında geniş bilgi için bkz., Adnan Demircan, *İslam Tarihinin ilk Asrında İktidar Mücadelesi*, İstanbul 1996, s. 221-309; Ahmet Turan Yüksel, *İhtirastan İktidara Kerbelâ, Emevî Valisi Ubeydullah b. Ziyâd Döneminin Anatomisi*, Konya 2001, s. 71-106.
66. *Nesebü Kureyş*, s. 127.
67. Belâzürî, *Ensab*, V, 150.
68. Câbiye; Dımaşk'ın 80 km kadar güney batısında Harran bölgesindeki Cevlan'da bugünkü Nevâ'ya çok yakın bir yerde kurulmuş bir şehirdir. Yâkut, II, 91. Toplantıda alınan karara göre Mervân'dan sonra hilâfete Hâlid b. Yezîd, on-

halifeliğe kimin geçeceği konusunu görüşmüşlerdir. II. Muaviye'nin iktidardan çekilmesi sonrasında Emevîler, Abdullah b. Zübeyr karşısında iki durumla karşı karşıya kalmışlardır; ya iktidarı Abdullah b. Zübeyr'e teslim edecekler ya da ona karşı mücadele vererek iktidarlarını devam ettireceklerdir. Görünürde işler iktidarın Abdullah b. Zübeyr'e teslim edilmesi yönündeydi. Tam bu sırada Ubeydullah b. Ziyâd ve diğer Sakîflilerin de desteğiyle iktidar tekrar Emevîlerde kalmıştır.

Haccâc babasıyla birlikte bu toplantıya katılmıştır. Ubeydullah b. Ziyâd'ın teşviki ve bazı Ümeyyeoğullarının desteğiyle Emevîlerin büyüğü Mervân b. Hakem'in halifeliğine karar verilmiştir. Böylelikle Emevî iktidarı Süfyânîlerden Mervânilere geçmiştir. Emevîlerin yeniden ülkeyi kontrol altına almaları önemli ölçüde, aralarında Haccâc'ın ve babasının da bulunduğu Sakîflilerin Emevîlere verdikleri bu destek sayesinde gerçekleşmiştir. Cabiye toplantısıyla iktidara gelen Mervan, Mısır'da oturan Sakîflilerin de desteğini kazanmak için Yûsuf b. Hakem ve Haccâc ile birlikte Mısır'a gitmiştir. Mısır'ı hâkimiyeti altına almıştır. Sonra onları Emevîlere muhalefetin merkezi durumundaki Hicaz'a gönderdiği orduya katmıştır. Medine'ye gönderilen ordunun komutanlarından biri, Haccâc'ın babası Yûsuf b. Hakem idi. Haccâc da babasıyla birlikte bu orduda yer almıştır. Aycan, söz konusu savaşa katılan Haccâc ve ailesinin durumunu şöyle değerlendirmektedir: "Haccâc ve babasının savaştaki bu durumları, onların ruhiyatı üzerinde fevkalâde tesirli olmuş, daha sonraları bu duygular Hicaz halkına ve muhaliflere karşı sertliğe, kine ve otoriter bir yönetime dönüşmüştür. Bu arada Haccâc, kendisine pek ehemmiyeti bulunmayan bir iki devlet görevine tayin edilmiştir"[69]. Hicaz'a gönderilen ordu, İbn Zübeyr'e bağlı kuvvetler tarafından kılıçtan geçirilmiştir. Haccâc ve babası canlarını zor kurtarmışlardır[70].

---

dan sonra da Amr b. Saîd el-Eşdâk geçecekti; ancak, Mervân kendisinden sonra oğullarını veliaht tayin etti. Bk., İbnü'l-Cevzî, *el-Muntəzam, fî-Târîhı'l-Mülûk ve'l-Ümem*, Beyrut 1412-1992, VI, 27; Mustafa Fayda, "Câbiye" *DİA*, İstanbul 1992,VI, 538; İsmâil Yiğit "Emevîler" *DİA*., İstanbul 1995, XI, 91; Abdülkerim Özaydın, "Eşdak" *DİA*., İstanbul 1995, XI, 460-461.

69. Aycan, "Haccâc b. Yûsuf (makale).

70. Aycan, "Haccâc b. Yûsuf", XIV, 427.

Mervân'ın halifeliği de pek fazla uzun sürmemiştir (64–65/684–685). Mervan, ölmeden önce yerine oğullarından önce Abdülmelik'i (öl.86/705), sonra da Abdülaziz'i (öl.101/720) veliaht tayin etmiştir.

Babasının ölümünden sonra halifeliğe Abdülmelik b. Mervân[71] (65–86/685–705) geçmiştir. Bu sırada İslâm ülkesi karmakarışık bir hal almıştı. Hicaz bölgesi Abdullah b. Zübeyr'in hâkimiyeti altında idi. Irak bölgesinde ise, bir taraftan Şiîler, diğer taraftan ise yıllardır bulundukları yerde isyan edip huzursuzluklar çıkaran Hâricîler vardı. Ubeydullah b. Ziyâd (öl.67/686) komutasındaki ordu Aynü'l-Verde[72] denilen yerde Hz. Hüseyin'e yardım etmedikleri için kendilerini affetmeyen ve onun katillerini öldürmeden de affedilmeyeceklerine inanmış bir grup ile savaşmıştır. Bu ordunun başında aynı zamanda o dönem Şiîlerinin temsilcisi olan Süleyman b. Surad (öl.65/685) vardı. Sonuçta Şiîler, yenilgiye uğramışlardır. Süleyman'ın başı kesilerek Abdülmelik'e gönderilmiştir. Böylece bir süre de olsa Şiî problemi ortadan kalkmıştır. Ancak bu olayın hemen akabinde Şiîlerin temsilcisi olma rolüne soyunan Muhtâr b. Ubeyd es-Sekafî (öl.67/687)'nin önderliğinde Şiîler tekrar ayaklanmıştır. Muh-

---

71. Abdülmelik b. Mervan ve dönemi hakkında detaylı bilgi için bkz., Fatih Erkoçoğlu, *Abdulmelik b. Mervan ve Dönemi*, AÜSBE., (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 2006.

72. *Aynü'l-Verde*; Re'sulayn adıyla da bilinen bu yer bugünkü Şanlıurfa'nın Ceylanpınar ilçe merkezidir. Yâkut, Mu'cem, IV, 180. Emevîler devrinde burada *"Aynü'l-Verde"* savaşı gerçekleşmiştir. Hz. Hüseyin'i Kûfe'ye da'vet eden, fakat şehit edilmesine seyirci kalanların daha sonra bundan dolayı büyük günah işlediklerine ve tövbe etmek gerektiğine inanan insanların gerçekleştirdikleri bir harekettir. Buna İslam Tarihinde *"Tevvâbûn Hareketi"* adı verilir. Kısacası, pişmanlıklarını göstermek için giriştikleri bir harekettir. 65/685 yılında Süleyman b. Surad'ın önderliğindeki bir ordu Emevî ordusu ile burada karşılaştı. Ancak Süleyman'ın ölümü ile sonuçlandı. Bkz., Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Beyrut ty., II, 257-258; Mes'ûdî, Mürûc, *Mürûcü'z-Zeheb*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Kahire 1964, III, 100; Belâzürî, *Ensâb*, V, 204-213; İbn Abdirabbih, *Ikd*, IV, 403-407; Ibnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 40-47; Muhammed el-Hudarî Bek, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, thk., Muhammed el-Osmânî, Beyrut 1406/1986, s. 472; Muhammed Ebû'l-Fadl vd., *Eyyâmü'l-Arab*, Beyrut 1408/1988; s. 427-440; Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev., Ethem Ruhi Fığalalı, Ankara 1981, s. 49-50; Hasan Onat, *Emevîler Devri Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*, Ankara 1993, s. 62-63; Abdülkerim Özaydın, "Aynü'l-Verde Savaşı", *DİA.*, Istanbul 1991, IV, 283.

târ, Irak valisi Ubeydullah b. Ziyâd ile 67/686 yılında karşılaşmıştır. Bu savaşta Ubeydullah ile birlikte onun ordusundan pek çoğu hayatlarını kaybetmişlerdir ve savaşı Muhtâr b Ubeyd kazanmıştır[73].

Muhtâr b. Ubeyd savaşı kazandıktan sonra daha da kuvvetlenmiştir. Bunun sonucu olarak Abdullah b. Zübeyr'e giderek kendisine Irak ve doğu eyaletlerinin valiliğinin verilmesini istemiştir. Basra ve civarı zaten Muhtâr'ın hakimiyeti altında idi. Ancak Abdullah b. Zübeyr, bu teklifi reddetmiştir. Böylece Muhtâr'ı karşısına almıştır. Bu dönemde İslâm toplumu parçalanmış bir vaziyette idi. Suriye, Mısır ve Filistin Abdulmelik'in; Hicâz ve Yemen Abdullah'ın; Irak, Basra ve doğu vilâyetleri Muhtâr'ın idaresine girmiştir[74].

Abdullah b. Zübeyr, önce Muhtâr tehlikesini ortadan kaldırmayı planlamıştır. Kardeşi Mus'ab b. Zübeyr'i 67/686 yılında Muhtâr'ın üzerine göndermiştir. Muhtâr'ın başarılarında büyük payı bulunan İbrahim b. Mâlik b. el-Eşter'in orada bulunmaması, Muhtâr'ın aleyhine bir durumdu; ayrıca Mus'ab'ın ordusunda Mühelleb b. Ebî Sufra ve Muhammed b. el-Eş'as gibi dönemin tecrübeli iki komutanı vardı. Muhtâr'ın yenilmesi ve savaşta ölmesiyle bu problem de ortadan kalkmıştı[75]. Abdülmelik için de Muhtâr'ın öldürülmesi sevindirici idi; çünkü her ikisi de Abdülmelik için birer tehlike oluşturmaktaydılar. Muhtâr'ın ölümünden sonra İbrahim b. Mâlik b. el-Eşter, Mus'ab'ın saflarına katılmıştır.

Abdülmelik, Mus'ab'a karşı ilk defa 69/689 yılında harekete geçmiştir. Abdülmelik, Kınnesrîn[76] yakınındaki Butnan Habib'de[77]; Mus'ab ise, Tikrît[78] yakınlarında Bacumeyrâ'da[79] karargâh kurdu. Abdülmelik, Mus'ab'ın hâkimiyeti altında bulunan Karkisiyya'yı

---

73. Muhtar es-Sekafî hareketi hakkında bkz., Onat, *Şii Hareketleri*, s. 93–114.
74. Belâzürî, *Ensâb*, V,131-145; İbn Abdirabbih, *Ikd*, IV, 410-414; Abdülkerim Özaydın. "Eşdak", *DİA*., XI, 460-461.
75. Muhtar b. Ebî Ubeyd hareketi hakkında detaylı bilgi için bkz., Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervan*, s. 100-182.
76. Kınnesrîn; Şam ile Halep arasında bir yerleşim merkezidir. Yâkut, *Mu'cem*, IV, 458.
77 Butnân Habîb; Halep civarında bir vâdinin ismidir. Yâkut, *Mu'cem*, I, 530.
78. Tikrît; Bağdat ile Musul arasında Bağdat'a daha yakın bir yer. Yâkut, *Mu'cem*, II, 45.
79. Bacumeyrâ; Tekrit'in aşağısında bir yer. Yâkut, *Mu'cem*, I, 373.

ele geçirmek için harekete geçtiğinde[80] (69/688) Şam'da yerine bıraktığı amcaoğullarından Amr b. Saîd el-Âs el-Eşdak (öl.70/690) isyân etmiştir[81]. Amr'ın isyanı üzerine Abdülmelik geri dönmüş ve Amr ile mücadeleye girişmiştir. Amr'ın konumunu sağlam gören Abdülmelik, ona kendisinden sonra veliaht atama ve eman verme gibi bir takım şartları içeren barış teklifinde bulunmuştur. Aslında bu barış, bir aldatmacadan başka bir şey değildi. Sonuç itibariyle Abdülmelik, Amr'ın üzerine giderek onunla savaşmış ve onun başını bizzat kendisi kesmiştir[82]. Musab b. Zübeyr güçlü komutanlarından Mühelleb b. Ebî Sufra'yı Hâricîler üzerine göndermişti. Yanına İbrahim b. Mâlik el-Eşter'i alarak Abdülmelik ile savaşmıştır. Abdülmelik, Mus'ab'ın yanında yer alanlarla gizli gizli görüşerek onları kendi safına çekmeye çalışmıştır. İbrahim b. Mâlik onun tarafına geçme teklifini reddetmiştir. Öldürülünceye kadar Mus'ab'ın yanında savaşmıştır. Neticede Abdülmelik, Mus'ab'ı öldürmüştür. Bunun sonucunda Abdullah b. Zübeyr sağ kolu olan Musab b. Zübeyr'i kaybetmiş; Abdülmelik kendisine rakip olan ve yaklaşık dokuz yıl hilafette kalan Abdullah b. Zübeyr'i ortadan kaldırmak için fırsat elde etmiştir[83]. Haccâc, Mus'ab'a karşı düzenlenen bu sefere artçı birliklerin kumandanı olarak atanmıştır. Haccâc'ın Emevî Devleti'nde etkin bir şekilde rol alması, bu olaydan itibaren başlamaktadır[84].

---

80. İbn Kesîr, Amr'ın, Abdülmelik ile birlikte savaşa çıktığını fakat bir gece vakti karanlıktan da istifade ederek taraftarlarıyla birlikte Şam'a geldiğini belirtmektedir. İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 307.
81. Ayaklanma sebebi, Câbiye toplantısında alınan karara göre Mervan'dan sonra iktidara Amr b. Saîd geçecekti; ancak Mervan, bu anlaşmayı bozarak kendi oğullarını veliaht tayin etmiştir.
82. Seyyid Vekîl, I, 368-373; Ömer Ferruh, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, Beyrut 1986, s. 146; Abdülkerim Özaydın "Eşdak", *DİA.*, XI, 460-461. Amr b. Saîd isyanı hakkında detaylı bilgi için bkz., Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervan*, s. 176-186.
83. Daha geniş bilgi için bkz., Taberî, *Târîhu'l-Umemi ve'l-Mulûk*, thk., Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Mısır 1971.VI, 172-174; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Beyrut 1965, IV, 328-349; Diyârbekrî, *Târîhu'l-Hamîs fî Ahvali Enfesi Nefîs*, Beyrut ty., II, 304; İbn A'sem, *el-Fütûh*, Beyrut 1986, IV, 163-194; Yûsuf el-Işş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, Dımaşk 1985, s. 192-199; Hakkı Dursun Yıldız, "Abdullah b. Zübeyr "*DİA.*, İstanbul 1988, I, 146.
84. İbn Kuteybe, *İmame*, II, 22; İbn Abdirabbih, *Ikd*, IV, 410; Makdîsî, *el-Bed'*, III, 49; Aycan, "Haccâc", XIV, 427.

BİRİNCİ BÖLÜM

Abdülmelik b. Mervân Döneminde Haccâc

A-HACCÂC'IN ABDULLAH B. ZÜBEYR İLE OLAN MÜCADELESİ

Abdülmelik, Mus'ab'ı öldürdükten sonra Kûfe'yi de hâkimiyeti altına almıştı; ancak yine de Abdullah b. Zübeyr'i ortadan kaldırmadıkça rahat edemeyeceğini biliyordu. Bu yüzden Abdülmelik 72/691 yılının Cemâziyelevvel ayında iki bin[1], bir başka rivayette ise[2] üç bin kişilik bir orduyu Haccâc komutasında Abdullah b. Zübeyr üzerine göndermiştir[3]. Meşhur komutanlar arasından Haccâc'ı seçmesinin sebebi olarak birkaç neden gösterilmektedir. Bunlardan birincisi; Haccâc'ın görmüş olduğu rüya sebebiyledir. Haccâc, Abdülmelik'e gelip kendisinin bir rüya gördüğünü, rüyasında Abdullah b. Zübeyr'i yakalayıp derisini yüzdüğünü belirtmiş ve onun üzerine kendisini göndermesini istemiş, bunun üzerine Abdülmelik

1. Taberî, *Tarih*, VI, 174; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 349; Diyarbekrî, *Tarih*, II, 304; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 119; H.D.Yıldız, "Abdullah b. Zübeyr", *DİA.*, I, 146.
2. Taberî, *Tarih*, VI, 174; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 349.
3. Taberî, *Tarih*, VI, 174; İbn Kuteybe, *İmâme*, I, 30; İbn Abdirabbih, *Ikd*, IV–414; Makdîsî, *Tarih*, II, 25; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 119; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 349; Diyarbekrî, *Tarih*, II, 304; İbn Kuteybe, *İmâme*, I, 30; İbn Abdirabbih, *Ikd*, IV, 414; Süheyl Zekkâr, *Târîhu'l-Arab ve'l-İslam*, Dımaşk 1402/1982, s. 163; Hakkı Dursun Yıldız, "Abdullah b. Zübeyr", *DİA.*, İstanbul 1988, I, 146; Mahmud Ziyâde, *el-Haccâc*, s. 42.

de onu göndermiştir[4]. Bu rivayeti doğru kabul edersek Haccâc'ın Abdullah b. Zübeyr'e duyduğu intikam hislerinin sebebi, Rebeze Savaşı yenilgisinden dolayıdır.

Diğer bir görüşe göre ise, Abdülmelik'in Haccâc'ı görevlendirmesinin sebebi, Haccâc'ın, Abdülmelik ile Mus'ab b. Zübeyr'in arasında meydana gelen ve Mus'ab'ın ölümüyle son bulan savaşta kendi komutanlık kabiliyetini gösterme fırsatını elde etmiş olmasıdır[5]. Bu fırsatın ortaya çıkmasına da Haccâc'ı daha polis teşkilatında deneme imkânı bulan ve onun kabiliyetini keşfedip Abdülmelik'e tavsiye eden Ravh b. Zenba' vesile olmuştur.

Bu iki rivayeti değerlendirdiğimizde Haccâc'ın bu işe layık görülmesi, onun liyakatiyle, ehil olmasıyla ilgilidir. Diğer rivayeti ise, Haccâc'ın Abdullah b. Zübeyr'e olan kinini göstermesi olarak değerlendirebiliriz.

Abdülmelik, halife olmadan önce Yezîd b. Muâviye'nin, Müslim b. Ukbe komutasındaki orduyu İbn Zübeyr'in üzerine göndermesini doğru bulmamıştı; ancak kendisi halife olunca bizatihi İbn Zübeyr'in üzerine ordu gönderdiği gibi Ka'be'nin mancınıkla dövülmesine bile izin vermiştir[6].

Haccâc, Abdülmelik tarafından İbn Zübeyr üzerine komutan olarak gönderildiğinde yaklaşık otuz yaşında idi[7]. Haccâc'ın komutasında ne kadar askerin gönderildiği konusunda kaynaklar farklı rakamlar vermektedirler. 2.000 Şam halkından, 2.000 Mısır halkından ve 2.000 de Irak'lılardan olmak üzere 6.000 kişinin gönderildiği rivayet edilmiştir[8]. Bunun dışında Haccâc'ın 2.000, 3.000 ve 4.000 kişiden oluşan bir orduyla gönderildiği de ifade edilmektedir. Bu rivayetlerden daha çok kabul göreni, 3.000 kişiyle birlikte gönderildiği yönündedir[9]

---

4. Taberî, *Tarih*, VI, 174; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 349; Diyarbekrî, *Tarih*, II, 304; İbn Kuteybe, *İmâme*, I, 30; Mahmud Ziyâde, *el-Haccâc*, s. 44.
5. Işş, s. 201; Brockelman, *İslam Milletleri*, s. 82; Dırar Salih, *Haccâc*, s. 140.
6. Taberî, *Tarih*, VI, 175; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 350; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, Kahire 1969, s. 217; Süheyl Zekkâr, s.163.
7. Dırar Salih, *Haccâc*,, s.34.
8. Ibn A'sem, *Fiitûh*, V, 384.
9. Bkz., Mahmud Ziyâde, *el-Haccâc*, s. 45.

Haccâc, ilk önce Mekke yakınlarında bulunan ve kendi doğduğu yer olan Tâif'e gelmiş ve orada karargâh kurmuştur. Buradan Ka'be'ye sığınmış bulunan İbn Zübeyr üzerine saldırılar düzenlemeye başlamıştır[10]. Haccâc, Mekke'ye giden yolları keserek şehre gıda sevkiyatını engellemiş; ayrıca gönderdiği küçük müfrezeler zaman zaman Arafat Dağı'na kadar sokularak taciz hareketlerinde bulunmuşlardır. Peki, Haccâc neden karargâh olarak Taif'i seçmişti? Aycan'a göre 'Haccâc'ın Taif'i mekân tutmasında birkaç sebep vardı: Her şeyden önce Taif, Haccâc'ın doğduğu yerdi. Kabilesinden pek çok kimse orada yaşamaktaydı. Haccâc, kabilesinin desteğini almak istiyordu. Taif'i seçmekle bu hedefine ulaşmıştır. Ayrıca Haccâc, buradan aldığı destekle hem askerî birlikler göndererek Abdullah b. Zübeyr'i sıkıştırmak hem de ticaret yollarını kapatarak Mekke'nin gıda ve diğer ihtiyaçlarını karşılamasını engellemek suretiyle ekonomik ambargo uygulamak istiyordu. Haccâc, Taif'i seçmekle bütün bu arzularını gerçekleştirme imkânı bulmuş oldu. Taiflilerin desteği, Arafat Dağı'na kadar ulaşan askerî taarruzlar ve ekonomik ambargonun neticesinde şehirde baş gösteren açlık tehlikesi, Abdullah b. Zübeyr'in askerleri ve taraftarları arasında bir çözülmeye yol açmış, 6,5 aydan fazla süren ambargo meyvesini vermeye başlamıştı[11].

Abdülmelik, Haccâc'ı gönderirken beraberinde bazı tâlimâtlar vermiştir. Bunlar arasında Mekke'ye karşı derhal saldırıya geçmeyip, önce barışı denemesi vardı. Ancak Haccâc, bu tâlimatlara pek aldırış etmemiştir[12].

Haccâc, daha çok Mekke ile Tâif arasında bulunan Arafat Dağı'na birliklerini göndererek İbn Zübeyr ve hacıların üzerine saldırmış ve her saldırısında da zaferle dönmüştür[13]. Bu saldırılardan genelde üstün olarak çıkan Haccâc, İbn Zübeyr'i Beytullâhi'l-Ha-

---

10. Taberî, *Tarih*, VI, 174; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,349; İbn Kuteybe, *İmâme*, I, 30; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 119; Süheyl Zekkâr, s. 163.
11. Aycan, *Haccâc b. Yûsuf*, s. 41.
12. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 119; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1989, II, 345; Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s. 40.
13. Diyarbekrî, *Tarih*, II, 304; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 119; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1974, VIII, 329.

ram'da muhasara etmek için Abdülmelik'ten izin isteyen bir mektup yazmıştır. Ayrıca başarıya ulaşabilmesi için kendisine yardımcı kuvvet göndermesini istemiştir[14]. Abdülmelik, üç ay sonra Haccâc'ın bu isteğine karşılık Târık b. Amr komutasında 72/692 yılında 5.000 kişilik yardımcı kuvvet göndermiştir[15]. Bunların 4.000'i Şam halkından, 1.000'i ise Mısır halkından oluşuyordu[16].

Târık b. Amr, önce Medîne'ye gelmiş ve burada İbn Zübeyr'in valisini şehirden çıkararak yerine bir vali atamıştır[17]. Sonra Târık b. Amr, Haccâc ile 72/692 Zilhicce ayında buluşmuştur. Haccâc, Bi'r-i Meymûn adı verilen yerde karargâh kurarak hacc etmek istemiş[18]; fakat Abdullah b. Zübeyr onların bu isteğini kabul etmemiştir. Rivayetlere göre, Ka'be'ye yanaştırmadığı gibi Safa ile Merve arasında da sa'y ettirmemiştir. Abdullah b. Zübeyr ve taraftarları buna karşılık Arafat'ta vakfe yapamamışlar, cemrelerini de taşlayamamışlardır. Hatta kurbanlarını da Mekke'de kesmek zorunda kalmışlardır[19].

Abdullah b. Zübeyr'in hac farizasını engellemesinden dolayı, Haccâc, Mekke'yi her taraftan sarıp kuşatan Ebû Kubeys Dağı'nın üzerine mancınıkları yerleştirmiş ve Mekke'yi mancınıkla vurmuştur[20].

Haccâc'ın bu haram ayda Mekke üzerine saldırıp hacıların hac farizasını yerine getirememelerine Abdullah b. Ömer'den sert tepki gelmiştir. İbn Ömer, Haccâc'a, insanlara bu şekilde taş atmasından

---

14. Taberî, *Tarih*, VI, 174; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 350; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 350; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 119; Diyarbekrî, *Tarih*, II, 304.
15. Taberî, *Tarih*, VI, 175; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 350; Diyarbekrî, *Tarih*, II, 304.
16. İbn A'sem, *Fütûh*, V, 384. Bir başka rivayete göre ise, 3.000 kişinin gönderildiği belirtilmektedir. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 119.
17. Bu atanan valinin sadece isminin Sa'lebe olduğu belirtilmektedir. Sa'lebe'nin Medineli müslümanları kızdırmak için Hz. Peygamber'in minberine çıkıp orada uygunsuz şeyler yiyip, hurma çekirdeklerini minbere attığı zikredilmektedir. Bk. Taberî, *Tarih*, VI; 175; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 350.
18. Taberî, *Tarih*, VI, 175; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 350; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 120; Diyarbekrî, *Tarih*, II, 304; Makdîsî, *Tarih*, II, 26.
19. Taberî, *Tarih*, VI, 175; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,350; Mes'ûdî, *Mürûc*, II, 120; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 329.
20. Taberî, *Tarih*, VI, 175; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 350; Diyarbekrî, *Tarih*, II, 304; İbn Kuteybe, *İmame*, I, 30; İbn Abdirabbih, *Ikd*, IV, 415; Işş, s. 201; Süheyl Zekkâr, s. 163; H.D.Yıldız, "*Abdullah b. Zübeyr*", *DİA*., I, 146.

vazgeçmesini, çünkü haram bir beldede ve haram bir ayda olunduğunu, bundan dolayı Allah'tan korkmasını içeren bir haber göndermiştir. Hiç olmazsa hac farizası bitimine kadar saldırıyı durdurmasını istemiştir. Ancak hacıların İbn Zübeyr'in yanında Haccâc'a karşı savaşmalarının sonucu Haccâc, İbn Zübeyr ve taraftarlarına karşı tekrar saldırıya geçeceklerini, bu yüzden de hacıların derhal memleketlerine dönmeleri ikazında bulunmuştur[21]. Haccâc, tekrar saldırıya geçerek mancınıklarla Ka'be'yi ve Mekke'yi taşa tutmuştur. Ancak bu arada Ka'be'ye mancınıkla ilk taş atıldığında göğün gürlediği ve şimşeğin çaktığı; hatta göğün gürlemesinin taşların gürültüsünü bastırdığı, Şamlıların ise, bunu büyük bir olay olarak değerlendirip bu işten ellerini çektikleri, Haccâc'ın da bizzat kendisinin taş alarak mancınığa yerleştirdiği ve kısa bir konuşma yaptığı rivayet edilmektedir[22]. Böyle bir hâdisenin olduğu kaynaklarda geçmektedir. Ancak bu tür rivayetler daha çok genelde Emevî yönetimininin özelde ise Haccâc'ın dinî kuralları çiğneme konusunda ne kadar cüretkâr davrandığını ortaya koymak için uydurulmuş sözlerden ibarettir. Bu tür hâdisenin meydana gelmesine sebep olarak, Haccâc'ın Ka'be'yi mancınıkla dövmesi gösterilmektedir. Ancak Ka'be ilk defa böylesi bir olayla karşılaşmamıştır. 63/683 yılında benzer bir olay Yezîd döneminde Müslim b. Ukbe tarafından gerçekleşmişti. Abdullah b. Zübeyr, mancınıkla atılan taşlar önüne düşmesine rağmen, Beytullâhi'l-Haram'da namazına devam ediyordu[23].

Şamlılar ile aralarındaki çarpışmalar sürekli olarak devam ettiğinden Mekke ve çevresinde fiyatlar oldukça yükselmişti. Savaş yüzünden gıda maddeleri tam olarak sağlanamayınca açlık baş göstermiştir[24].

---

21. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 350–351; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 330; Mahmud Ziyâde, *el-Haccâc*, s. 53.
22. Süyûtî, *Tarih*, s. 212; İbn Abdirabbih, *Ikd*, IV, 417; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 124; İbn Manzûr, VI, 202; Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s. 48. Süyûtî, şimşek çakması sonucu Suriyelilerden 50 kişinin öldüğünü belirtmektedir. İbnü'l-Cevzî ise, İbn Zübeyr tarafından 12 kişinin öldüğünü zikretmektedir. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 124.
23. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 351.
24. İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 329; *Doğuştan Günümüze*, II, 345; Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s. 49.

Taraftarları Abdullah b. Zübeyr'e, Suriyelilerle barış yapması teklifinde bulunmuşlardır. Fakat İbn Zübeyr, onların bu görüşlerini "Allah'a yemin olsun ki, onlar sizi Ka'be'nin ortasında da bulsalar hepinizi boğazlayacaklardır. Onun için onlardan asla barış istemem" diyerek reddetmiştir[25].

Abdullah b. Zübeyr, bunu söylerken belki de haklı idi. Çünkü daha kısa bir zaman önce Abdülmelik'e karşı çıkan amcasının oğlu Amr b. Saîd'e eman vermesine rağmen bir tuzakla Amr'ı bizatihi Abdülmelik kendisi öldürmüştü[26].

Abdullah b. Zübeyr'in teklifi kabul etmediğini gören binlerce taraftarı yavaş yavaş dağılmış, hatta Haccâc'a giderek ona teslim olmaya başlamışlardı. Ayrılanlar arasında İbn Zübeyr'in iki oğlu Hamza ve Ubeyd de vardı. Abdullah b. Zübeyr, diğer oğlu Zübeyr'e de diğer kardeşlerinin yanına gidip Haccâc'tan emân almasını tavsiye etmiş; ancak oğlu bunu kabul etmeyip ölünceye kadar babasının yanında savaşmıştır[27]

İbn Zübeyr'in arkadaşları dağılınca, Haccâc, askerlerine İbn Zübeyr'in ve taraftarlarının azlığını, karşı karşıya kaldıkları sıkıntıları haber vererek onlara zafer müjdesi vermiştir[28].

Abdullah b. Zübeyr'in kardeşi Urve b. Zübeyr ise, Hz. Hasan'ın, Muâviye'ye biât ettiği gibi onun da Abdülmelik'e biât etmesini istemiş; fakat Abdullah kardeşinin bu sözüne sert bir şekilde tepki göstermiştir. Abdullah, hanımlarının arasına çıkıp gusletmiş ve güzel kokular sürünüp, kılıcını kuşanarak annesinin yanına gitmişti[29].

---

25. İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 329; Mahmud Ziyâde, *el-Haccâc*, s. 56–57.
26. İbn Kuteybe, *İmâme*, I, 27; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, VI, 89-92; Abdülkerim Özaydın,"Eşdak", *DİA.*, XI, 460-461.
27. Taberî, Tarih,, VI, 188; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 352; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 330; Hudarî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 475.
28. Ibnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 352.
29. İbn Kuteybe, *İmâme*, I, 31; Mahmud Ziyâde, *el-Haccâc*, s. 57. İbn Zübeyr'in annesi Esmâ bnt. Ebî Bekir'dir. Sahabeden Zübeyr b. Avvam ile evlenmişti. Peygamberimizin hicreti esnasında Esma büyük rol üstlenmişti. Peygamber (s) ona *"Zâtü'nnitâkayn"* lâkabını vermişti. Bkz., Ali Aksu, "Asr-ı Saadet, Hulefâi Râşidîn ve Emevîler Döneminde Lakap Takma ve Halifelerin Lakapları", *CÜİFD.*, Sivas 2001, cilt V, sayı: 2, s 232. Esma oğlunun öldürülmesinden sonra Mekke'de vefat etmiştir. Geniş bilgi için bkz., İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 351;

Abdullah, yaklaşık yüz yaşına girmiş olan annesine çocuklarının da dâhil herkesin yanından ayrılıp kendisini yalnız bıraktıklarını, ayrıca karşı tarafın kendisine, teslim olduğunda dünyalık ne isterse vereceklerini belirtmiştir. Annesi ona izzet ve şerefi ile yaşamasını ve korkmadan savaşıp şehit olmasını tavsiye etmiştir. İbn Zübeyr de, annesi ile vedalaşarak ayrılmıştır[30].

Abdullah b. Zübeyr, annesinden ayrıldıktan sonra tekrar Beytullâhi'l-Haram'daki mücadelesine devam etmiştir. İbn Zübeyr, 70 yaşında olmasına rağmen, öylesine kahramanlık sergilemiştir ki, Haccâc'ın askerleri onun üzerine gitmekten çekinmişlerdir. İbn Zübeyr, Şam askerleri ile çarpışmış ve onları etrafından dağıtmayı başarmıştır. İbn Zübeyr, Şamlıları Hacûn[31] denilen yere kadar uzaklaştırmıştır. Ancak orada kendisine isabet eden bir taş parçası ile ağır yaralanmıştır. Bu esnada Suriye'li bir askerin saldırısına uğrayarak vefat etmiştir[32].

Abdullah b. Zübeyr, Haccâc tarafından muhasara edildikten bir yıl sonra öldürülmüştür. Brockelman'a göre ise, Abdullah b. Zü-

---

İbn Abdirabbih, IV, 415; Ali Yardım, *"Esmâ bnt. Ebîbekr" DİA.*, İstanbul 1995, XI, 403.

30. İbn Kuteybe, *İmâme*, I, 31; Taberî, *Tarih*, VI, 188-189; Mes'ûdî, *Mürûc*, III, 120-121; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 352-353; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 355; Mahmud Ziyâde, *el-Haccâc*, s. 57; Ali Yardım, *"Esmâ bnt. Ebîbekr", DİA.*, XI, 403. Esma oğluna şöyle tavsiyede bulundu: "Ey oğulcuğum! Sen kendini daha iyi bilirsin. Hak yolda olduğunu, hakka davet ettiğini biliyorsan, buna sabret. Adamların da zaten bu yolda öldürüldüler. Boynunu düşmana teslim etme ki Ümeyyeoğullarının çocukları senin kesik başını oyuncak etmesinler. Ama bütün bu işleri dünyalık için elde etmek için yaptığını düşünüyorsan, o halde sen ne kötü bir kulsun. Hem kendini mahvetmiş hem de kendinle birlikte olanları. Eğer sen hak yolda isen, dinini ne diye gevşetiyorsun? Zaten sen dünyada ne zamana kadar yaşayabileceksin? Bu durumda öldürülmek daha güzeldir" Abdullah b. Zübeyr ise, annesinin bu söyledikleri karşısında mutlu olmuş, kendisinin de aynı şeyi düşündüğünü sadece annesi olarak görüşünü öğrenmek istediğini belirtmiş ve sonuçta giriştiği çatışmada öldürülmüştür. İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 330; Mahmud Ziyâde, *el-Haccâc*, s. 57. Esma'nın oğluna söylediği bu sözler, her ananın evladına söyleyemeyeceği şeylerdir.

31. *Hacûn*; Mekke'ye 3 km uzaklıkta bir yerdir. Bkz.,Yâkut, *Mu'cem*, II, 225.

32. Abdullah b. Zabeyr, 73/692 yılının Cemâziyelevvel ayında öldürülmüştür. Bkz., Taberî, *Tarih*, VI, 192; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 356; İbn Kesîr, *Bidâye* VIII, 329; İbn Kuteybe, *İmâme*, I, 31; Süyûtî, *Tarih*, s. 212; Süheyl Zekkâr, s. 163; Mahmud Ziyâde, *el-Haccâc*, s. 57-58; H.D.Yıldız, *"Abdullah b. Zübeyr", DİA.*, I, 146. Abdullah b. Zübeyr Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervan*, s. 128-175.

beyr, Haccâc'a ancak yedi ay dayanabilmiştir[33]. İbnü'l-Cevzî, İbn Zübeyr'in kuşatılması ile öldürülmesi arasındaki zamanın 8 ay 17 gün olduğunu belirtmektedir[34]. İbn Sa'd bu sürenin 6 ay olduğunu belirtirken[35] İbn Kesîr 5 ay olduğunu ifade etmektedir[36]. Bütün bu rivayetleri toparlayacak olursak İbn Zübeyr'in muhasara süresi 5 ay ile 8 ay civarındadır.

Abdullah b. Zübeyr'in başı kesilerek Haccâc'a götürülmüştür. Haccâc da Abdullah'ın başını Abdülmelik'e göndermiştir[37]. Abdullah b. Zübeyr'in öldürülmesi, iktidar yanlısı şehirlerin dışında hoş karşılanmamıştır. Medine'de halk hoşnutsuzluğunu açıkça dile getirirken Mekkeliler ise günlerce ağıtlar yakarak tavırlarını ortaya koymuşlardır[38].

Haccâc, Abdullah b. Zübeyr'in öldürülmesinden dolayı üzülen halkı mescitte topladıktan sonra şöyle bir konuşma yapmıştır: "Ey Mekkeliler! Duyduğuma göre İbn Zübeyr'in öldürülmesini büyük bir olay olarak görmüşsünüz. Dikkat edin! İbn Zübeyr, bu toplumun hayırlı ve seçkin kimselerindendi, fakat halifeliğe rağbet etmişti. Halifeliği ele geçirmek için hilafet ehli kimselerle mücadele etmişti. Allah'a itaatten çıkıp Allah'ın haremine sığınmıştı...."[39].

Abdullah'ın öldürülmesine Şam'lılar sevinmiş ve tekbir getirmişlerdir. Abdullah İbn Ömer, bunun üzerine şöyle demiştir: "Şunlara bakınız! Müslümanlar, o doğduğu vakit sevinçlerinden dolayı tekbir getirmişlerdi; bunlar ise öldürüldüğü için seviniyor ve tekbir getiriyorlar"[40].

Abdullah b. Zübeyr'in cesaretini düşmanları bile kabul etmiştir. Haccâc ile Târık b. Amr, öldürüldükten sonra İbn Zübeyr'in cesedi-

---

33. Brockelman, *İslam Milletleri*, s. 83.
34. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 124.
35. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut ty., V, 228.
36. İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 329.
37. Taberî, *Tarih*, VI; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 356; İbn Abdirabbih, *Ikd*, IV, 416.
38. Aycan, *Haccâc b. Yûsuf*, (makale) s. 42.
39. İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 120.
40. Abdullah b. Zübeyr, Muhâcirunun Medine'de dünyaya gelen ilk çocuğu olması sebebiyle doğumunda müslümanlar sevinip tekbir getirmişlerdi. Bkz., Süyûtî, *Tarih*, s.211; İbn Abdirabbih, *Ikd*, IV, 419; H. D. Yıldız, "Abdullah b. Zübeyr", *DİA.*, I, 145.

nin yanına gelmişlerdi. Târık, İbn Zübeyr için: "Analar bundan daha yiğit birisini doğurmamıştır" deyince Haccâc ona: "Sen mü'minlerin Emîrine karşı gelen birini mi methediyorsun?" dedi. Târık da: "Evet, eğer öyle olmasaydı, biz onu bu kadar uzun süre muhâsara etmezdik" dedi. Bu olay Abdülmelik'e ulaştırılınca, o da, Târık'ın söylediklerini doğrulamıştır[41].

Haccâc'ın, İbn Zübeyr'in cesedini Abdülmelik'e göndermeden önce Hacûnda astırdığı rivayet edilmektedir. Hatta İbn Zübeyr'in ölmeden önce güzel koku süründüğü, bu kokunun giderilmesi için Haccâc'ın, İbn Zübeyr'in cesedinin yanına ölmüş bir hayvan astırdığı da rivayet edilmektedir[42]. Ayrıca cesedin uzun süre asılı kaldığı da belirtilmektedir[43]. İbn Zübeyr'in annesi Esmâ, Haccâc'dan İbn Zübeyr'in cesedini, yıkanıp, defnedilmesi için istediğinde Haccâc buna izin vermemiş; Esmâ da bunun üzerine Abdülmelik'ten yardım talep etmiş ve sonunda oğlunun cesedini alabilmiştir.

Haccâc'ın, İbn Zübeyr'in cesedini uzun süre asılı bırakması pek mantıklı görünmemektedir. Çünkü cesedin bozulması ve kokması gerekeceğinden kısa bir süre asılmış olabilir.

Abdullah b. Zübeyr'in cesedini annesi yıkamış, kardeşi Urve de cenaze namazını kıldırmıştır. Cenaze namazını bir başkasının kıldırdığı da rivayet edilmektedir[44]. Müslim'in belirttiğine göre İbn Zübeyr'in cesedi, yahudilerin kabristanına bırakılmış ve Esmâ da bundan duyduğu üzüntüden dolayı ölmüştür[45].

İbn Kesîr'in belirttiğine göre Haccâc, Abdullah b. Zübeyr'i öldürdükten sonra Esma'nın yanına gidip ona şöyle demiştir:

---

41. Taberî, *Tarih*,, VI, 192; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV-356; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 336.
42. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 358.
43. İbn Abdirabbih, *Ikd*, IV, 416; Ahmet Lütfi Kazancı ,"*Haccâc b. Yûsuf*", *Uludağ Üniversitesi İlâhiyât Fakültesi Dergisi* , Bursa 1992, sayı: IV, s., 121.
44. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 358.
45. Ahmet Davudoğlu, *Sahih-i Müslim Tercemesi ve Şerhi*, İstanbul 1983, X, 474–475; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 358; İbn Abdirabbih, *Ikd*, IV, 416. M. Seligsohn'a göre ise; annesi oğlunu Medine'de Sâfiye'nin evinde Peygamber ile Ebû Bekir ve Ömer'in kabirleri yanına defnetmiştir. Bk M.Seligsohn, "Abdullah b. Zübeyr", *İA*., İstanbul 1948, I, 45.

– Doğrusu senin oğlun bu Ka'be'de dinden çıktı. Allah da ona acıklı azabı tattırdı. Esma ise sözünü hiç çekinmeden Haccâc'a:

– Yalan söyledin, benim oğlum anne ve babasına iyi davranan, oruç tutan, namaz kılan bir kimseydi. Allah'a yemin olsun ki, Resulullah bize şu haberi vermiştir: "Sakîf kabilesinden iki yalancı çıkacaktır. Bunların sonuncusu ilkinden daha şerlidir ki o aynı zamanda katildir" Esma, Haccâc'a "Yalancıyı gördük; katile gelince o da sensin ey Haccâc!" demiştir[46].

Haccâc, İbn Zübeyr'i öldürdükten sonra Mekke'ye girmiştir. Mekke halkı da Haccâc'ın vasıtasıyla Abdülmelik'e biat etmiştir[47]. Haccâc, Mescid-i Harâm'ın içerisinde bulunan taşların toplanmasını ve akıtılan kanların yıkanmasını emrederek Medîne'ye gitmiştir[48].

Abdullah b. Zübeyr'in öldürülmesiyle birlikte yaklaşık on iki yıldır Emevîlere karşı devam eden mücadele sona ermiştir. İbn Zübeyr hareketinin sona ermesi, aynı zamanda Hicaz'ın siyasi açıdan gücünü kaybetmesi anlamına geliyordu. Artık bu aşamadan sonra Hicaz halkı genellikle siyaset yerine ilimle uğraşmaya, kendilerini Kur'an ve hadis ilimlerine tahsis etmeye başlamışlardır.

B-HACCÂC'IN İBN ZÜBEYR KARŞISINDA ZAFER ELDE ETMESİNİN NEDENLERİ

Şimdi de Haccâc'ın, Abdullah b. Zübeyr karşısında galibiyet elde etmesinin veya bir başka ifadeyle İbn Zübeyr'in yenilgiye uğramasının nedenleri hakkında değerlendirmelerde bulunmaya çalışalım. Çünkü mücadele sadece, Haccâc ile İbn Zübeyr arasında gerçekleşmiş bir mücadele değildir. Bu mücadele, Emevîlerle ötekilerin, Şamlılarla Hicazlıların, yönetenlerle yönetilenlerin iktidar mücadelesidir. Dolayısıyla söz konusu mücadelenin sonucu da önemli sonuçları beraberinde getirmiştir.

Haccâc'ın İbn Zübeyr karşısında başarılı olmasının nedenleri konusunda şunları sıralayabiliriz:

---

46. İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 120.
47. Makdîsî, *Tarih*, II, 26.
48. İbnü'l- Esîr, *el-Kâmil*, IV, 358; İbn Kuteybe, *İmâme* I, 31.

1- Haccâc'ın ihtiyaç malzemesi sıkıntısı yaşamaması; aksine İbn Zübeyr'in gıda başta olmak üzere temel ihtiyaçlar noktasında sıkıntı çekmesi gelmektedir. Bunun sebebi de, İbn Zübeyr'in Mekke'de mahsur kalması, Irak'tan yardım alamamasıdır. İbn Zübeyr'in gıda konusunda sıkıntı çektiğini, zorluklarla karşılaştığını, hatta kuşatma boyunca fiyatların fahiş oranda arttığını belirtmiştik. Gerçi Irak halkı İbn Zübeyr'e yardım eder miydi? Bu da ayrıca değerlendirilmesi gereken bir husustur. Çünkü bilindiği üzere Irak halkı, genelde sıkıntı anında destekledikleri şahsı veya grubu terk etmişlerdir.

2-Haccâc'ın, İbn Zübeyr karşısında galip gelmesinin ikinci nedeni, Haccâc'ın cömertliği, İbn Zübeyr'in ise cimriliğidir. Haccâc, kuşatma boyunca askerlerini atiyyelerle teşvik ederken, İbn Zübeyr bu konuda cimri davranıyordu. Askerler, açlıktan sıkıntı çekerlerken İbn Zübeyr onlara oldukça az yiyecek veriyordu[49] Cimri davranmak, İbn Zübeyr'in kişiliğinden kaynaklanmış olabilir; ancak burada Haccâc'ın devletin imkanlarına sahip olduğunu da belirtmemiz gerekir. Durum ne olursa olsun, bu davranış da savaşın gidişatını değiştirmesinde önemli rol oynamıştır.

İbn Zübeyr'in cimri davranmasında yetişmiş olduğu ortamın ve etrafında yer alan insanların etkili olduğunu söyleyebiliriz. Muhtemelen İbn Zübeyr, askerlere atiye vermek yerine kuru vaadlerde bulunuyordu. Haccâc'ın ve Emevîlerin elinden iktidarı almak, İslam'ı kurtarmak anlamına geliyordu. Bunun için de tıpkı Asr-ı Saadette olduğu gibi maaş, para, makam ve çıkar için savaşmak yerine sadece Allah'ın rızasını gözetmek için savaşmalarını istiyordu. İbn Zübeyr bilmiyordu ki artık devir, eski devir değildi. İnsanların atiyyelere, makamlara ne kadar değer verdiklerinin farkında değildi. Daha devletin kuruluşunda insanları kazanmanın yolunun makam, para ve buna benzer şeyler vermekten geçtiğini düşünen ve bunu uygulamaya koyan Emevî iktidarı, her mücadele esnasında bunu asla gözardı etmemiştir.

3-Haccâc'ın, İbn Zübeyr karşısında galibiyet elde etmesinin üçüncü nedeni de, İbn Zübeyr'in Ka'be'ye sığınmasıdır. Aslında İbn Zübeyr'in yapması gereken şey, Mekke'de Haccâc'ı beklemek yeri-

49. Mahmud Ziyâde, *el-Haccâc*, s. 62.

ne, daha Haccâc, Taif'ten hareket ettiğinde ona karşı harekete geçmesiydi, onu Mekke'ye yaklaştırmaması gerekirdi. Fakat İbn Zübeyr, bunu yapmak yerine kutsal bir mekana sığınarak kurtulacağını düşünmüştür.

4-İbn Zübeyr'in siyasi yanlışları da kendisinin Haccâc karşısında yenilgiye uğramasına neden olmuştur. Bu hataların başında da Hâşimoğullarını kendisine küstürmesi gelmektedir. İbn Zübeyr, Hz. Hüseyin'in Kerbela'da şehit edilmesinden sonra onun hareketini devralmıştı. Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinden sonra İbn Zübeyr siyasi atmosferi kendi lehine dönüştürmeye çalışmış ve bunda da başarılı olmuştu. İnsanlara kendilerini Emevîlerin zulmünden kurtacağını ve Hüseyin b. Ali'nin intikamını alacağını vaad etmişti. Hâşimoğulları da dâhil Emevîlerden kurtulmayı ümit eden insanlar İbn Zübeyr'e biat etmişlerdi. Ancak İbn Zübeyr, emir olduktan sonra Hâşimoğullarını görmemezlikten gelmiş, onları küstürmüştü. Bu yüzden başta Muhammed İbnü'l-Hanefiyye ve Abdullah b. Abbas olmak üzere Hâşimoğulları Taif'e yerleşmişlerdi[50]. Hatta İbn Zübeyr'in öldürülmesinden sonra İbnü'l-Hanefiyye, Abdülmelik'e mektupla birlikte bir elçi heyeti göndermiştir. Mektubunda İbnü'l-Hanefiyye, İbn Zübeyr fitnesinden kurtulduğu için Abdülmelik'i kutlamış, ona biatını sunmuş ardından da Hâşimoğullarına eman vermesini talep etmiştir. Abdülmelik de gönderdiği mektubunda onlara eman verdiğini, gerekirse Hicaz'da ikamet etmek istedikleri takdirde buna seve seve izin vereceğini ifade etmiştir[51].

5-İbn Zübeyr'in bir başka hatası da, -yukarıda da belirttiğimiz gibi- askerî yanlışıdır; yani Haccâc üzerine gitmek yerine, kendisini Ka'be'ye hapsetmesidir.

6-Bir başka hatası da, İbn Zübeyr'in diğerleriyle istişare etmek ve onların görüşlerini değerlendirmeye almak yerine kendi kafasına göre hareket etmesidir. Beraberinde bulunanların Mekke'ye girmemesi yönündeki görüşlerini değerlendirmemiş, aksine Mekke'nin muhasarası emrini bizzat kendi başına almıştır.

---

50. Makdîsî, *el-Bed'*, VI, 19; Mahmud Ziyâde, *el-Haccâc*, s. 46.
51. Mahmud Ziyâde, *el-Haccâc*, s. 69.

C- HACCÂC'IN HİCAZ VALİLİĞİNE ATANMASI

Haccâc, Mekke'ye girdiğinde Mekkeliler, İbn Zübeyr'in öldürülmesine ağlıyor ve üzülüyorlardı. Aslında Mekkelilerin İbn Zübeyr'in öldürülmesine üzülmelerinin sebebi, onun iktidarı kaybetmesi değildir. Onlar aslında takvasından, Allah'a olan bağlılığından ve Medine'de doğan ilk muhacir çocuğu olmak gibi güzel hatıralar bırakmasından dolayı İbn Zübeyr'in öldürülmesine üzülüyorlardı. Bununla birlikte elbetteki başta Mekkeliler olmak üzere Medineliler de iktidarın İbn Zübeyr'de kalmasıyla Hicaz'ın gücünün daha da artacağını düşünüyorlar ve bu yüzden de onun iktidarda kalmasını istiyorlardı.

Haccâc, Mekkelilerin üzüntüsünü doğru okuduğu için onların kendisi aleyhine bir isyana kalkışabileceğinden endişe etti. Bu nedenle Mekkelilere yönelik bir konuşma yaptı. Konuşması, İbn Zübeyr'i neden öldürdüğüne yönelikti; adeta Mekkelileri bu konuda ikna etmeye çalışıyordu. İbn Zübeyr'in öldürülmesi olayını abarttıklarını ve bunun sonucunda tehlikeli bir şey yapacakları hususunun kendisine ulaştığını ifade etti. Mekkelilerin gönlünü almak için İbn Zübeyr'in her ne kadar halifelik için uğraşmasına rağmen bu toplumun seçkinlerinden olduğunu belirtti; ancak ardından halifeye karşı isyan etmekle doğru yoldan saptığını, dolayısıyla da Allah'ın onu acıklı bir azaba uğrattığını söyledi. Bunu Kur'an'daki Hz. Âdem'in cennetten kovuluşuna benzetti. Eğer Âdem ile Havva, Allah'ın emrini yerine getirselerdi, yasak ağaça yaklaşmamış olsalardı cennette ikram içerisinde yaşayacaklardı; ama onlar yasak meyveyi yemekle Allah'a itaat etmedikleri için Allah onları cezalandırdı[52]. Haccâc, böylelikle onu öldürmesini kadere bağlıyordu. Bu da, o dönemde Emevî Devleti'nde görevli idarecilerin dini nasıl istismar ettiklerini açıkça gözler önüne sermektedir. Haccâc, konuşmasının ardından insanları namaza çağırdı, sonra da Abdülmelik'e biat etmelerini istedi. Halktan biat aldıktan sonra, Mescid'in mancınıkla atılan taşlardan ve kanlardan temizlenmesini emretti.

Abdullah b. Zübeyr'e barış teklifinde bulunan ancak teklifi kabul görmeyen kardeşi Urve b. Zübeyr, Abdullah'ın öldürülmesini müteakiben halife Abdülmelik'in yanına gitmek için Şam'ın yolunu

52. İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 120.

tuttu. Urve, Abdülmelik ile görüştü ve kardeşinin öldürüldüğünü ve cesedinin asılı tutulduğunu söyledi. Abdülmelik, Abdullah'ın öldürüldüğünü öğrenince secdeye kapandı; ancak ardından Haccâc'a haber göndererek cesedinin indirilmesini ve gereken saygının gösterilmesini istedi[53].

Urve, Abdülmelik'in yanına gitmiş ve ona biat etmişken Haccâc, kardeşi Abdullah'ın öldürülmesinden sonra beytülmalde bulunan paraların çoğunu yanında alıp götürdüğü iddiasıyla Urve'nin peşine düştü; halifeye mektup yazarak Urve'nin yaptıklarını bildirdi. Abdülmelik de Urve'nin kaçmadığını, yanına geldiğini, kendisine biat ettiğini dolayısıyla ona karşı artık daha saygılı davranması gerektiğini belirtti[54].

Haccâc, Abdullah b. Zübeyr'e karşı kazandığı başarıdan sonra önce Mekke; ardından da Yemen ve Yemâme valiliğine atandı[55]. O esnada Medine valiliğinde Tarık b. Amr bulunuyordu. Ancak kısa bir süre sonra Abdülmelik, Amr'ı Medine valiliğinden azletti ve oranın yönetimini de Haccâc'a bağladı. Böylelikle Haccâc, Hicaz valiliğini elde etmiş oldu. Haccâc'ın Hicaz valiliğine atandığı tarih konusunda kaynaklarda değişik rivayetler vardır:

Birincisi; Haccâc,73/692 yılında Hicaz valiliğine atanmış ve burada iki yıl vali olarak kalmıştır[56].

İkincisi; Haccâc, 74/693 yılında Hicaz valiliğine atanmıştır[57] Bazı rivayetlerde ise, Haccâc'ın, İbn Zübeyr'in ölümünden sonra Hicaz valiliğine atandığı ve burada üç yıl valilik yaptığı belirtilmektedir[58].

Haccâc, Mekke'ye yerine vekil olarak Nâfi' b. Alkame el-Kinânî'yi atadıktan sonra Medine'ye geçmiş ve orada bir iki, veya üç ay kadar kalmıştır. Kaldığı süre içerisinde herhangi bir olay çıkmamış-

---

53. Mahmud Ziyâde, *el-Haccâc*, s. 68.
54. Mahmud Ziyâde, *el-Haccâc*, s. 68.
55. Taberî, *Tarih*, VI, 195; İbnü'l- Esîr, *el-Kâmil*, IV, 358; İbn Kuteybe, *İmâme* I, 31; İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 119.
56. H. İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, çev., İsmail Yiğit vd., İstanbul 1985-1986, I, s. 375; Brockelman, *İslam Milletleri*, s. 82; Abdüşşafi, s. 550.
57 Taberî, *Tarih*, VI, 195; İbnü'l- Esîr, *el-Kâmil*, IV, 359; Süyutî, *Tarih*, s. 215.
58. Ibn Kuteybe, *İmâme* I, 31; Makdîsî, *el-Bed'*, II, 28; Aycan, *Haccâc b. Yûsuf*, (makale) s. 42.

tır. Burada Haccâc'ın, Medine halkına karşı çok kötü davrandığı; onları sürekli küçümsediği ve aşağıladığı; hatta Hz. Peygamber'in sahâbilerinden Enes b. Mâlik, Câbir b. Abdullah ve Sehl b. Sa'd'ı yakalayarak zimmîlere yapılan muamele gibi onların ellerine ve boyunlarına kurşun döküp mühürlediği iddia edilmektedir[59]. Olay, İbnü'l-Esîr'in rivayetiyle daha vahim bir hal almaktadır. İbnü'l-Esîr'e göre Haccâc, Hz. Peygamber'in kabri ve minberini hafife almış, hakaret etmiştir[60]. Medinelilere karşı sert davrandığı doğru olabilir. Ancak Hz. Peygamber'in kabrine ve minberine karşı tavrını kabul etmek mümkün gözükmemektedir.

Mahmud Ziyâde'ye göre eziyet edilenler arasında başka sahabilerin isimlerinin zikredilmemesi, sadece bu üç sahabiye eziyet edildiği şeklinde yorumlanmalıdır. Söz konusu üç sahabiye eziyetin sebebi ise, onların Haccâc ile kişisel sorunlarının olmasından kaynaklanmaktadır. Bu sorun da, onların Hz. Osman'ın öldürülmesine yardımcı oldukları, Hz. Ali safında, Muaviye'ye karşı oldukları ve en son olarak da İbn Zübeyr'i açıktan desteklemiş olmalarıdır. Yoksa böyle bir olayı genellememek gerekir. Buna rağmen olay, genelleştirilmek suretiyle, Haccâc'ın sahabilere dolayısıyla da ileri gelen müslümanlara karşı eziyet eden bir idareci portresi çizilmektedir ki, bu doğru değildir[61].

Haccâc'ın Medinelilere karşı tavrını sonuç olarak değerlendirecek olursak, bu üç sahabiye karşı eziyet ettiği konusunda neredeyse ittifak bulunmaktadır; ancak bu, bütün Medinelilere karşı aynı şekilde davrandığı anlamına gelmez. Siyasî açıdan da doğru değildir. Çünkü Hicaz, siyasî bakımdan gücünü kaybetmiş, Haccâc'ın hâkimiyeti altına geçmiştir. Haccâc'ın burada yapması gereken şey, buna benzer diğer olaylarda da gerçekleştirdiği gibi, onları isyan etmemeleri konusunda uyarmak, gerekirse tehdit etmek; diğer taraftan da eğer akıllı dururlarsa, itaat ederlerse onlara iyilikte bulunacağını belirtmesidir. Haccâc da bunu yapmıştır.

---

59. Taberî, *Tarih*, VI, 195; İbnü'l- Esîr, *Kamil*, IV, 359; Süyûtî, *Tarih*, s. 215; İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 3. Kaynaklarda bu üç sahabinin dışında başka isim zikredilmemektedir. Mahmud Ziyâde, *el-Haccâc*, s. 73.
60. İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, IV, 356.
61. Mahmud Ziyâde, *el-Haccâc*, s. 73.

Haccâc'ın Medine'den ayrılırken Medine halkını tehdit edici şöyle bir konuşma yaptığı da belirtilmektedir: "Beni buranın halkı arasından çıkaran Allah'a hamd olsun. Buranın halkı, Mü'minlerin Emîrini en çok aldatan ve Allah'ın ona verdiği nimetleri dolayısıyla en çok kıskananlardır. Eğer Mü'minlerin Emîri bana mektup yazıp buradan ayrılmamı istemeseydi, burayı eşek karnına benzetirdim. Burayı çürümüş bir halde harabeye dönmüş bir belde olarak görürdünüz. Resulullâh'ın minberini ve kabrinin bile nerede olduğunu tanınmayacak hale getirirdim"[62]. Haccâc'ın buna benzer bir konuşma yapmış olabileceği kanaatinde olmadığımızı; rivayete ihtiyatla yaklaştığımızı belirtmeliyiz. Çünkü söz konusu rivayette bazı sıkıntılar bulunmaktadır. En başta Haccâc'ın Medine'den ayrılmasını isteyen Abdülmelik'in hiçbir tâlimatı yoktur. Haccâc, burada sadece yaklaşık üç ay kadar kaldıktan sonra yerine Abdullah b. Kays'ı vekil bırakarak umre için Mekke'ye doğru yola çıkmıştır. Ayrıca yukarıda da belirttiğimiz gibi Haccâc'ın Medinelilere karşı böylesine aşağılayıcı bir konuşma yapmasını gerektirecek siyasî bir ortam bulunmamaktadır. Şehirden ayrılırken konuşma yapması doğaldır; ancak o konuşmanın içine kabul edilemeyecek ifadelerin sokulmuş olabileceği kanatindeyiz.

Haccâc'ın Hicaz valiliği esnasında kayda değer önemli siyasi olaylar olmadığı için kaynaklar verilen bu bilgilerin dışında konuyla ilgili pek fazla bilgi vermemektedirler; ancak Haccâc, kaldığı süre içerisinde Hicaz'da imar faaliyetlerinde bulunmuştur. Başta Ka'be'nin Resulullah zamanındaki haline dönüşmesi, Mekkelilerin su ihtiyaçlarının temini için kuyuların açılması, sedlerin oluşturulması, Medine'de Benû Selîme'de bir mescidin inşası gibi faaliyetlerde bulunmuştur. Bunlar hakkında ileride bilgi vereceğimiz için burada kısaca değiniyoruz.

D- HACCÂC'IN IRAK VALİLİĞİNE ATANMASI

Abdullah b. Zübeyr'in öldürülmesinden sonra halife Abdülmelik b. Mervan biraz daha rahatlamış oldu. Bundan sonra artık önünde genellikle yönetime karşı çıkan ve sürekli isyanların merkezi ko-

62. Bkz., Taberî, *Tarih*,, VI, 195; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 359.

numunda olan Irak kalmıştı. Irak'ın önemli yerleşim merkezlerinden olan Kûfe, Emevî yönetimine karşı sürekli karşı çıkan Şiîlerin, diğer bir şehir olan Basra ise, düşünceleri farklı olmasına rağmen ortak noktaları Emevî yönetimine karşı çıkmak olan Hâricîlerin merkeziydi.

Abdülmelik'in Irak'a atadığı valiler, burada devlet adına hâkimiyeti sağlamakla uğraşmışlardır. Abdülmelik, Basra valiliğine önce Halid b. Abdullah el-Kasrî'yi atadı (72/691). Halid, Hâricîlere karşı Basra ve Kûfelilerden oluşan büyük bir ordu gönderdi. Bişr b. Mervan da onlara destek verdi. Fakat Hâricîler, Halid'in gönderdiği bu orduyu hezimete uğrattı. Bunun üzerine Abdülmelik, Halid'i Basra valiliğinden aldı. Onun yerine kardeşi Bişr'i vali olarak atadı. Halid'in valilik süresi, yaklaşık iki yıl kadar sürmüştür[63].

Haccâc, üç yıl Mekke, Medine, Yemen ve Yemâme valiliği yaptıktan ve buralarda sükûneti sağladıktan sonra 75/694 yılında Bişr b. Mervân (75/694)'ın[64] ölümü üzerine Irak'a vali olarak atanmıştır. Aslında Bişr Irak'ta hâkimiyeti sağlayamamıştı; ancak halife, kardeşi olduğu için onu valilik görevinden almak da istemiyordu. Bir anlamda Bişr'in vefatı, hem Haccâc'ın Irak valiliğine atanmasını, hem de Abdülmelik'in işini kolaylaştırmıştır.

Burada Emevîlere karşı isyan halinde olan Hâricîler küçük askeri birlikleriyle Emevî ordularını mağlup ediyorlardı. Diğer taraftan da Hz. Ali taraftarları da yönetime zor anlar yaşatıyorlardı. Bugün de olduğu gibi o dönemde de Irak İslam coğrafyasının en karışık ve en tehlikeli bölgesiydi.

Buradan da anlaşıldığı üzere Hâricîler, Hicaz bölgesinde sükûneti sağlamış olan Emevî Devleti için Irak bölgesinde sürekli hu-

---

63. Ya'kûbî, *Tarih*, II, 325.

64. Bişr b. Mervânı, Abdülmelik, Mus'ab'a karşı düzenlediği seferden sonra Kûfe valisi olan Katan b. Abdullah'ın yerine vali olarak atadı (71/690–691). Daha sonra Basra valisi olan Hâlid b. Abdullah'ı, Hâricîlere karşı başarısız olmasından dolayı valilikten azletti. Basra'yı da Bişr'in valiliğine bağladı. Abdülmelik tarafından Kûfe kuvvetlerinin komutanı olarak gönderilen Mühelleb ile arası açıldı. Kendisine Hicâz ve Yemen valiliği de verildi. Ancak kendisi 75/694 yılında öldü. Yerine Haccâc b. Yûsuf vali olarak gönderildi. Bkz., Abdülkerim Özaydın "Bişr b.Mervân", *DİA.*, İstanbul 1992, VI, 223.

zursuzluk çıkartıp tehlike oluşturmaktaydılar; devamlı ayaklanma çıkarıyorlardı. Elbetteki bu durum halkın gözünde devletin otoritesini ve itibarını sarsıyordu. Hâricîler, Basra'yı ele geçirmişlerdi[65]. Abdülmelik bir kaç defa Hâricîler üzerine ordu göndermiş; ancak hepsinde de Hâricîlere karşı yenilmişti. Sonunda Abdülmelik tarafından Basra valiliğine getirilen Bişr, ordunun başına geçmesi için Mühelleb b. Ebî Sufra'yı komutan olarak getirdi ve Hâricîlere karşı gönderdi[66]. Fakat Kûfe valisi olan Bişr b. Mervân ile arasının iyi olmaması[67] sonucu Mühelleb, Hâricîlerle başa çıkamamıştır. Mühelleb, Abdülmelik'e yanında savaşacak hiçbir kimsenin kalmadığını içeren bir mektup yazmıştır[68]. Burada gerçekten büyük bir problem vardı: O da Emevî valilerinin veya komutanlarının Basra ve Kûfe halkını Hâricîlere karşı savaşa gönderme problemi idi. Çünkü onlar Hâricîlerle savaşmak konusunda isteksiz idiler. Bunun bir takım sebepleri olabilir. En başta bu bölge halkı Alioğullarının yanında, Ümeyyeoğullarının ise karşısında idiler. Emevîleri istemeyerek kabullenmişlerdi. Bir başka sebep ise, Hâricîlerden çekinmeleri idi. Çünkü Hâricîler, bu bölgede yoğunlaşmışlardı ve her an Basra ve Kûfe halkı için potansiyel tehlike olabiliyorlardı. Bir başka deyişle Iraklılar, iki arada bir derede kalmışlardı. Hâricîlere karşı savaşmaktan, savaşmadıkları takdirde de devletten korkuyorlardı. Fakihlerin ve âlimlerin olaya yaklaşımları da Hâricîlerle savaşılmamasında bir etkendi. Örneğin bir gün bir vatandaş Hasan-ı Basrî'nin yanına gelmiş ve "Ey Ebâ Saîd! Bunlar (Emevîleri kastediyor) beni Hâricîlere karşı savaşmam için gönderiyorlar ne dersin" diye sormuştu. Hasan-ı Basrî ise şöyle demiştir: "Hiç şüphesiz bu Hâricîler, Emevîlerin işledikleri yüzünden devlete karşı çıkmışlardır. Şimdi de Emevîler seni kendi günahlarına ortak etmek istiyorlar. Sakın Emevîlerden ölenler arasında olma. Çünkü onlar, kıyamete kadar husumet ehlidirler"[69]. Bu yüzdendir ki pek çok insan, Hâricîlerle savaşmaktan kaçınmıştır. Yine Iraklıların Hâ-

65. Mes'ûdî, *Mürûc*, III, 132.
66. Ya'kûbî, *Tarih*, II, 272; Makdîsî, *el-Bed'*, II, 27; Mes'ûdî, *Mürûc*, III, 133.
67. Abdülkerim Özaydın ,"Bişr b. Mervân", *DİA.*, VI, 223.
68. Mes'ûdî, *Mürûc*, III, 132–133.
69. Zünûn, s. 67

ricîlere karşı savaşa gitmemelerinin sebepleri arasında, onların artık savaştan yılmış olmalarını da gösterebiliriz. Gerçekten de Hz. Osman döneminden itibaren başlayan karışıklıklar ve Hz. Ali döneminden itibaren başlayan savaşlar, Iraklılara bir bezginlik vermiş olmalıdır.

Yukarıda saymaya çalıştığımız nedenlerden dolayı Hâricîlerle savaşmak istemeyen Iraklılara karşı Emevî Devleti idarecileri şiddet kullanmak zorunda kalmışlardır. Buraya gönderilecek yöneticilerin şiddet yanlısı olmasına özen gösterilmiştir. Haccâc'a kadar bölgeye atanan valilere baktığımızda da bunu rahatlıkla görebiliriz. Ziyâd b. Ebîhi ve oğlu Ubeydullah b. Ziyâd'ın Irak politikaları, Haccâc'ın politikasından farklı olmamıştır.

Bişr'in ölümü üzerine Irak bölgesi, Emevî Devleti için bir şekilde tehlike arz ediyordu. Bu yüzden Irak bölgesine atanacak yönetici önemliydi. Abdülmelik, devletin ileri gelenlerini topladı. Onlara Irak'ın durumunun iyi olmadığını, Ezârika[70] Hâricîlerinin ortalığı karıştırdığını belirtti. Ardından Irak'a kimin gönderilmesi konusunu müzakere etti. Müzakere sonrasında oraya kimse idareci olarak gitmeye yanaşmadı. Abdülmelik: "Yazıklar olsun size! Irak'a kim gidecek?" diye bir kaç defa sormak zorunda kaldı. Sonunda sadece Haccâc ayağa kalkıp: "Bu iş için aradığınız adam benim, ey mü'minlerin emîrî" diye karşılık verdi. Abdülmelik ona: "Sen bu işin adamı değilsin, çünkü herkesi eşek arısı gibi sokarsın" dedi; ancak başka gidecek kimse bulamadığı için onu tayin etti (75/694)[71].

Bir başka rivâyette ise; Abdülmelik, Haccâc Medîne valisiyken kendisini Irak valiliğine getirdiğine dâir kararnâmesini ona göndermiş ve Irak'a gitmek üzere yola çıkmasını emretmiştir[72]. Abdülmelik'in, Haccâc'ı Hicâz valisi iken Irak valiliğine atadığına dair kararnâmeyi göndermiş olması, daha makul görünmektedir. Çünkü Emevî iktidarına karşı ciddî problem olan İbn Zübeyr'i öldüren,

---

70. Ezârika, Bunlar Hanife oğullarından olan Nâfi b. el-Ezrâk'a tâbi olanlardır. Bk., Muhammed Ebû Zehrâ, *Mezhepler Tarihi*, İstanbul 1983, s. 87.
71. Mes'ûdî, *Müruc*, III, 133; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 273; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 150; İbn A'sem, *Fütûh*, VI, 3-4; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, II, 347.
72. Taberî, *Tarih*, VI, 202; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 374;Ya'kûbî, *Tarih*, II, 273.

Mekke halkına karşı mancınık kullanıp Ka'be'yi taşa tutan, sert ve acımasız birisini Hâricîler üzerine göndermede kararsız görünmesi ve "Sen bunun adamı değilsin" demesi pek mantıklı görünmemektedir. Hâricîlerin hakkından Haccâc gibi bir valinin geleceğini Abdülmelik de çok iyi biliyordu. Çünkü o, muktedir, güçlü ve katı yürekli birisiydi[73]. Bu durum bize Abdülmelik'in Haccâc'ı, Hicâz valisi iken Irak'a vali olarak atadığını göstermektedir.

Haccâc, Irak'a vali olarak atandığını (75/694) öğrendikten sonra halife Abdülmelik'ten Irak'ta nasıl bir politika izlemesi gerektiği konusunda bilgi aldı. Abdülmelik, Haccâc'a bu konuda yazdığı mektubunda Kûfelilere oranla Basralılara daha fazla sert davranmasını yazıyordu. Çünkü Hâricîlere karşı savaşmama konusunda onlar öncü idiler. Ayrıca Abdülmelik, Haccâc'a Hicazlılarla Iraklıların halk olarak sosyolojik açıdan farklı olduklarını ifade etti. Iraklıların Hicazlılardan farklı olduklarını, onların çok konuştuklarını fakat az iş yaptıklarını belirtti[74]. Bu da göstermektedir ki Abdülmelik, bir devlet başkanı olarak halkını gerçekten çok iyi tanıyordu. Haccâc'ın Iraklıları iyi tanımaması normaldir; çünkü onların arasında ilk defa bulunmaktadır. Abdülmelik aslında bu uyarısıyla Haccâc'a Iraklılarla ancak sert politikalar uygulamakla başa çıkacağını söylemek istiyordu.

Haccâc, bütün hazırlıklarını yaptıktan sonra yanına 12 kişi alarak yola çıkmıştır[75]. Kûfe'ye gündüz ve âniden girmiştir. Onun Kûfe'ye bir elinde Kur'an, altında hızlı yol alan bir deve ve arkasında yaya yürüyen bir orduyla girdiği belirtilmektedir[76]. O sırada Bişr,

---

73. İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 7.
74. Ya'kûbî, *Tarih*, II, 326.
75. Çoğu kaynaklar bu sayıyı vermektedir. Taberî, *Tarih*, VI, 202; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 374; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 273. Mes'ûdî ise, Haccâc'ın yalnız başına girdiğini belirtmektedir. Mes'ûdî, *Müruc*, III, 133. İbn Kuteybe ise Haccâc'ın, beraberinde büyük bir ordu ile Irak'a girdiğini ifade etmektedir. İbn Kuteybe, *İmâme*, I, 32. Ancak ma'kul olanı 12 kişi ile girmiş olmasıdır. Çünkü Iraklılardan el-Gadbân ve yakınları Irak halkına Haccâc'ı Irak'a sokmama konusunda görüş belirtmişler; ancak Iraklılar gidişatı görmekte karar kılmışlardır. Eğer adaletli davranırsa itaat edeceklerini aksi halde onu valilikten azledebileceklerini belirtmişlerdir. Şayet büyük bir ordu olmuş olsaydı, Gadbân böyle bir teklifte bulunmaz, Iraklılar da böyle cevap vermezlerdi. Ancak 12 kişinin hem Irak'a girmesini engelleyebilir, hem de valilikten azletmeye güç yetirebilirler.
76. Aycan, *Haccâc b. Yûsuf*, (makale) s. 42.

ölmeden önce Mühelleb'i Hâricîler üzerine göndermişti. Haccâc, önce mescide gitti ve minbere çıktı. Yüzünü kırmızı ve ipek bir örtü ile kapatmıştı. "Halkı yanıma toplayınız" diye seslendi[77]

Isfahânîye göre Haccâc, kırmızı renkli ipekten sarık kullanan ilk validir. Artık bu durum -yani sarığın kullanılması- valilerin bir üniforması haline gelmiştir. Bundan sonraki valiler arasında böyle giyinme şekli yaygınlaşmıştır[78]. Haccâc'ın kırmızı sarık giymesinin sebebi, Kûfe'ye geldiğinde insanlara korku ve gözdağı vermekti.

Kûfe halkı, Haccâc ve beraberindekileri Hâricîlerden zannettiler. Bundan dolayı minberde otururken ve halkın toplanmasını beklerken Haccâc'ı aşağı indirmek istediler[79]. Herkes gelip toplandığı halde Haccâc, uzun süre sesini çıkarmadı. Daha sonra Muhammed b. Umeyr câmiye gelip Haccâc'ı suskun bir vaziyette görünce: "Allah, Irak'ın başına böyle bir adam getirdiği için bütün Ümeyyeoğullarının canını alsın" diyerek Haccâc'ı taşlamak için câmi duvarından taş sökmeye başladı. Halkın bir kısmı ona "alelâde bir Arap" diyerek hakaret ettiler[80]. Câmi insanlarla dolduğunda Haccâc, sarığını yüzünden çıkartıp konuşmaya başlayınca halk korkusundan ne yapacağını şaşırdı[81].

Haccâc, konuşmasına besmele çekmeden ve hamd ve senâ etmeden başladı[82]. Haccâc'ın konuşmasını, siyâsî düşüncesini ortaya koyması açısından tamamen vermekte fayda görüyoruz:

"Ben aydınlığın oğluyum ve tepelere çıkan kimseyim[83]. Sarığımı çıkarınca beni daha iyi tanıyacaksınız. Allah'a yemin ederim, kesinlikle kötülüğü yerinde yakalayacak ve onun peşini adım adım tâkip edeceğim. Kötülüğü işleyeni, işlediği gibi cezalandıracağım. Olgunlaşmış ve koparılma zamanı gelmiş kelleleri sarıklar ile sa-

77. Ya'kûbî, *Tarih*, II, 273; Taberî, *Tarih*, VI, 202; Mes'ûdî, *Mürûc*, III, 133; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 374.
78. Isfahânî, *Eğânî*, X, 152.
79. Taberî, *Tarih*,, VI, 202; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 374.
80. Makdîsî, *Tarih*, II, 29; Mes'ûdî, *Mürûc*, III, 133; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 151; İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 7–8.
81. Taberî, *Tarih*, VI, 202; Mes'ûdî, *Mürûc*, III, 133; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 374.
82. Mes'ûdî, *Mürûc*, III, 134.
83. Bununla kendisinin sürekli yüksek yerlere geldiğini kastedmektedir.

kallar arasında kanları akarken görür gibiyim. Fitneler sanki eteklerini yukarı kaldırıp bacaklarını dışarı çıkarmış gibidir. Allah'a yemin ederim, ey Irak halkı! İnciri elinizle yokladığınız gibi yoklanacak birisi değilim. Bana suyun sesi gibi de seslenilmez. Ben ateşin alevinden alınıp en ileri noktaya kadar gittim[84]. Arkasından şu âyeti okudu: "Allah o memleketi size bir ibret olarak verdi ki, o, korkudan emin ve sâkindi. Rızkı da kendisine her bir yandan bol bol geliyordu. Fakat o, Allah'ın nimetlerine nankörlük etti de Allah da ona işlemekte ısrar ettikleri yüzünden açlık ve korku elbisesini onlara tattırdı"[85].

Sonra konuşmasına şöyle devam etti: "İşte sizler de böyle veya böyle olanlara benziyorsunuz. Mü'minlerin emîri Abdülmelik, tîrkeşindeki bütün okları çıkarıp bunların sağlamlıklarını teker teker denedikten sonra çubuğu sağlam ve en zor kırılan bir ok olarak beni gördüğünden sizlere gönderdi[86]. Sizler azgınlık, muhalefet ve bölücülük yapan iki yüzlü kimselersiniz. Uzun zamandan beri kötülük yapıp durmaktasınız. Azgınlığın her çeşidini gösterdiniz. Artık işinizi sağlama alınız ve dosdoğru olunuz. Allah'a yemin ederim, sizlere aşağılığın her türlüsünü tattıracağım ve süt verecek şekilde uysallaşıncaya kadar sizi sağıp duracağım. Bir değneğin kabuğunun soyulması ve param parça edilmesi gibi ben de sizleri bu kötülüklerinizden sıyıracak, baş eğinceye kadar sizlere kaçkın develer gibi vurup duracak, yumuşayıncaya kadar çakmak taşının vurulması gibi vurmaya devam edeceğim.

Ey Iraklılar! Ey isyan ve hıyanetten başka bir şey bilmeyen âsîler! Kötü kalpliler! Ben, öyle hamur gibi yoğrulan cinsten yumuşak kalpli birisi değilim. Ben Haccâc b. Yûsuf'um. Allah'a yemin ederim, ben neyi vaad edersem, onu aynen yaparım. Bir şeyi takdir edersem, güzel takdir ederim. Benim tehditle vakit geçirmeyip, çok çabuk dediğini yapan bir adam olduğumu göreceksiniz. Ben vakit kaybetmekten ve fazla konuşmaktan hoşlanmam. Allah'a yemin ederim, ya adaletin çizgisine doğru gelirsiniz, kötü haberler yay-

84. Taberî, *Tarih*, VI, 203; Mes'ûdî, *Mürûc* III, 135; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,375; İbn Manzûr. VI, 106-107.

85. Nahl, 112.

86. Taberî, *Tarih*, VI, 204; Mes'ûdî, *Mürûc*, III, 134; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 376.

mayı, dedikoduyu tümüyle terk edersiniz veyahut her birinizin bedeninde kendisini uğraştıracak, bir şey bırakırım. Ya dosdoğru hak üzere yürürsünüz, ya da sizleri öyle bir kılıçtan geçiririm ki, kadınlar dul, çocuklar yetim kalır. Gerçek şu ki, şayet âsî olanların isyânkârlıkları yanında kalsaydı, hiç bir haraç toplanamaz ve düşmanla savaşılamazdı. Bunlar zorla savaşa götürülmeyecek olsaydı, isteyerek de savaşmazdı. Sizlerin Mühelleb'i bırakıp, isyânkâr ve muhâlif olarak şehrinize geri döndüğünüzü haber almış bulunuyorum. Allah'a yemin ederim ki, üç gün sonra karargâhından uzakta birisini görecek olursam, boynunu uçurur, evini talân eder, malına el koyarım"[87]

Haccâc, konuşmasından sonra Abdülmelik'in mektubunun Kûfe'lilere okunmasını emretti. Mektubu okuyana, Abdülmelik'in onlara gönderdiği selâmı almamaları üzerine okumayı durdurmasını istedi ve şöyle dedi: "Ey sopaya köle olanlar! Mü'minlerin Emîrî size selam veriyor, fakat sizden hiç birisi onun selamını almıyor. Allah'a yemin ederim, ben sizleri bu edepten başka bir şekilde edeplendireceğim[88]."

Bunun arkasından Kûfeliler, Abdülmelik'in selâmını aldılar. Haccâc'ın, Kûfelilere yapmış olduğu aşağılayıcı ve küçümseyici meşhûr hutbesi bundan ibârettir. Kaynaklarda bazı farklılıklar olsa da genel muhtevâ bu şekildedir. Mes'ûdî, Haccâc'ın konuşmasında Kûfeliler için uygun olmayan sözler kullandığını ve şunları söylediğini belirtmektedir: "Allah'a yemin ederim ki, ben neyi vaad edersem onu aynen yerine getiririm. Bundan böyle kesinlikle bir topluluğun ve kalabalığın oluşmasından sakının. Kendi aranızda gizli gizli konuşmaktan da sakının. Kimse kimseye 'neler oluyor?' diye sormayacak. Ne oluyorsa oluyor, size ne fâhişe çocukları? Bundan böyle herkes kendi işine baksın"[89].

---

87 Taberî, *Tarih*,, VI, 204; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,376; İbn Manzûr, VI, 107; İbn A'sem, *Fütûh*, VI, 5-9; Vekîl, I, 448-449. Kaynaklarda konuşmanın tam metni aynı değildir. Az da olsa değişiklik vardır. Ancak içerik olarak aynıdır. İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 7–9.

88. Taberî, *Tarih*, VI, 208; Mes'ûdî, *Müruc*, III, 136; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 377; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 158–162; İbn Abdirabbih, *Ikd*, V; 17–18; Hudarî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 476–478.

89. Mes'ûdî, *Müruc*, III, 135.

Haccâc, Kûfelilere karşı sert ve acımasız bir politika uygulayacağını bu konuşmasıyla ortaya koymuştur. Haccâc, konuşmasının ardından Mühelleb'in ordusuna katılacaklara harçlıklarının dağıtılmasını emretmiştir. Aynı zamanda -konuşmasında da belirttiği gibi- üç gün içerisinde Mühelleb'in ordusuna katılmayanların kafasını uçuracağı ve mallarını da yağmalayacağı tehdidinde bulunmuştur[90]. Bu tehdit edici konuşmasından sonra herkes Mühelleb'in ordusuna katılmıştır. Hatta, Mühelleb bu durumu görünce "Şüphesiz ki, Irak'a bugün erkek bir adam vali olmuştur"[91] yorumunda bulunmuştur.

Haccâc'ın halka karşı ilk davranışı, konuşmasına uygun bir şekilde olmuştur. Irak'a gelişinin üçüncü gününde Temîmli Umeyr b. Dâbî el-Hanzalî Haccâc'a gelmişti. Umeyr, Kûfe halkının ileri gelenlerindendi. Bu da Mühelleb'in ordusuna gönderilmişti. Haccâc'a gelerek yaşlı olduğunu, kendisinin yerine oğullarından birisinin gitmesini istemiştir. Haccâc, önce onun bu isteğini kabul etmiştir; ancak bu şahsın Hz. Osman'ın (öl.35/656) öldürülmesine katıldığını öğrenince onun kafasının vurulmasını emretmiştir[92]. Bu olaydan sonra Irak'lılardan oluşan birlikler hemen yola çıkmıştır. Mühelleb'in karargâhına varana kadar kimse yollarda oyalanmamış, kimse sağına soluna bakmaya cesaret edememiştir[93]. Haccâc, Irak'a gelişinin ilk günlerinde dışarda tekbir getirildiğini işitmişti. Bunun üzerine evinden mescide giderek, minbere çıkmış ve: "Ey Irak'lılar! Ey isyânkâr, iki yüzlü ve kötü ahlaklılar! Ben Allah'ın râzı olmayacağı apaçık bir tekbir sesi duydum. Bunun içinde fırtına gizli bir toz bulutu olduğunu anladım. Ey âdî herifler! Sizden hiç bir kimse hayatta kalmak istemiyor mu?" diye tahkîr edici bir konuşma yapmıştır[94].

---

90. Mes'ûdî, *Mürûc*, III, 135; İbn Manzûr, *Muhtasar*, VI, 108; Işş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 215; Makdîsî, *el-Bed'*, II, 29–30.
91. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 164; Mübered, *el-Kamil*, İbn Abdirabbih, *Ikd*, IV, 122; Dırar Salih, *Haccâc*, s. 53.
92. Mes'ûdî, *Mürûc*, III, 136; İbn Haldun, *Tarih*, III, 41; İbn Manzûr, *Muhtasar*, VI, 107; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 154; İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 9.
93. *Doğuştan Günümüze*, II, 350.
94. Taberî, *Tarih*, VI, 206.

Haccâc, yaklaşık yirmi yıl boyunca Irak'ı sert tedbirlerle yönetmiştir[95]. Irak'ta insafsızca yumuşaklık göstermeksizin insanları tutuklayıp, şüphe ve zan üzerine katletmiştir[96]. Irak'a gelip Kûfe'de konuşma yaptıktan sonra Umeyr b. Dâbî'nin öldürülmesi buna açık bir örnektir. Tabii ki Umeyr ve Şerik'in öldürülmeleri aynı zamanda Hâricîlere karşı savaştan geri kalacak olanlara bir göz dağı vermekti. Gerçekten de Haccâc'ın bu sert politikası, kısa sürede meyvesini vermiştir.

E- HACCÂC'IN BASRA VALİLİĞİNE ATANMASI

Haccâc, Kûfe'de yerine Urve b. Mûğire b. Şu'be'yi vekil bırakarak Basra'ya girmiştir (75/694)[97] İbn Kuteybe'nin ifâdesine göre Haccâc, Basra'ya Cumâ günü namaz vaktinde gelmiştir. Haccâc'ın beraberinde Şamlılardan oluşan bin kadar asker vardı. Basra'ya yaklaştıklarında Haccâc, mescidin kapılarına kılıçları ridâlarının altında gizli olan yüzer kişi koymuştur. Mescidin on sekiz kapısı vardı. Haccâc, mescidin kapılarından çıkanların boyunlarının vurulmasını emretmiştir. Halk Haccâc'tan kaçmak için kapılara koşuşmuş; ancak askerleri görünce çıkamamışlardır. Camide 70.000 kadar insan katledilmiştir[98]. Bu rivayetin kabul edilecek hiçbir yanı yoktur. En başta bir gün içerisinde bu kadar insanın öldürülmesi makul değildir. Ayrıca o dönem şartlarında böyle bir caminin bu kadar insanı alması mantıklı değildir. Bugün bile en büyük camilerin bu rakamda insanı alması söz konusu değildir. Bir başka mantıksızlık ise, 70.000 insanın 1000 insana karşı koymamasıdır. Bir diğer yanlış ise, caminin hiçbir zaman onsekiz kapısının olmamasıdır. Kısacası bu rivayeti bırakın kabul etmeyi değerlendirmeye almak bile mümkün değildir. Ne var ki el-Harbutlî bu bilgiyi herhangi bir değerlendirme yapmaksızın doğru olarak kabul etmiştir[99]. Biz, Hac-

---

95. Ya'kûbî, *Tarih*, II, 274; Taberî, *Tarih*, VI, 202; Mes'ûdî, *Mürûc*, III, 122; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 374; İbn Haldun, *Tarih*, III, 41; İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 8; Süyûtî, *Tarih*, s. 215.
96. H. İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, I, 376.
97 Taberî, *Tarih*,,VI, 210;İbn Haldun, *Tarih*, III, 42.
98. İbn Kuteybe, *İmâme* I, 32–33.
99. Ali Hüseynî Harbutlî, *Tarihu'l-Irak fi Zılli'l-Hükmi'l-Ümeviyyi*, Mısır 1959, s. 168.

câc'ın Irak'a gelişinde büyük bir ordu ile değil de, on iki kişi ile geldiğini daha önce belirtmiştik.

Haccâc, burada da tıpkı Kûfe'deki konuşmasına benzer[100] aşağılayıcı bir konuşma yaptı: "Şüphesiz ben olgunlaşmış başlar görüyorum. Ve onların koparılma vakti gelmiştir. Ey insanlar! Allah Abdülmelik'i beldenize halîfe tayin etti. Beni de Abdülmelik, şehrinize vali olarak gönderdi. Ayrıca, maaşınızı vermemi, mazlumları korumamı, zâlimlerin hakkında hüküm vermemi, kötülüklerden uzak iyi insanları mükafâtlandırmamı, kötü, âsî ruhlu insanları da cezandırmamı emretti. Ben sizin işlerinizin takipçisiyim. Bunun karşılığını da Allah'tan bekliyorum. Bende rahmet ve azap kılıçları vardır. Rahmet kılıcını yolda bıraktım. İşte şu da azap kılıcı" demiş ve insanları korkutmuştur[101].

Yine İbn Kuteybe'nin rivâyetine göre, 70.000 civârında insan mescidin içerisinde katledilmiş, hattâ akıtılan kan mescidin kapısına, oradan da dışarı taşmıştır[102]. Ancak bu tür rivayetler mübâlağadan öteye gitmemektedir.

Haccâc, Irak'ta Umeyr'i katlettiği gibi, Basra'da da Şerîk b. Amr el-Yeşkurî'yi katletmiştir. Şerîk özürlü idi; hem hastaydı, hem de tek gözü görmüyordu. Buna rağmen Haccâc, onun öldürülmesini emretmiştir. Kûfeliler gibi Basralılar da, Mühelleb'in ordusuna katılmışlardır[103]. Haccâc'ın, özürlü olmasına rağmen Şerîk'in özrünü kabul etmemesi, onun tâvizsiz olduğunu halka göstermek içindir. Bundan böyle ordunun içinde dağılmayı da önlemiştir.

Haccâc, Basra'dan sonra Rustakabâz'a[104] gitmiştir. Burası ile Mühelleb'in karargâh'ı arsında on sekiz fersahlık bir mesafe bulunmaktaydı. Haccâc'ın buraya gitmesinin amacı; Mühelleb'i ve askerlerini Hâricîlere karşı bulundukları yerde psikolojik olarak destek-

---

100. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 164; İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 11; Hudarî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 479.
101. İbn Kuteybe, *İmâme* I, 32–33.
102. İbn Kuteybe, *İmâme* I, 33.
103. Taberî, *Tarih*, VI, 210; İbn Haldun, *Tarih*, III, 42; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,381; Hudarî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 479.
104. Rustakabâz; Bağdat ile Ahvâz arasında bir yerdir. Yâkut, *Mu'cem*, III, 90.

lemekti[105]. Rustakabâz'a varınca orduya şöyle bir konuşma yaptı: "Ey iki şehrin ahâlisi![106] Allah'a yemin ederim, size karşı isyân etmiş olan ve isyânları uzun süre devam eden bu Hâricîler toptan yok olmadıkça, aylarca gerekirse yıllarca burada kalacaksınız"[107].

Haccâc, İbn Zübeyr'in Iraklıların maaşlarına yaptığı zamın geçersiz olduğunu belirtmiştir. Haccâc'ın konuşması üzerine Abdullah b. Cârud, bu artışın İbn Zübeyr tarafından değil de, Abdülmelik tarafından yapıldığını belirterek, Haccâc'a karşı bir görüş belirtmiştir[108].

F-HACCÂC'IN ABDULLAH B. CÂRUD İLE OLAN MÜCÂDELESİ

Haccâc'ın Irak'taki hakimiyeti üzerinden çok fazla zaman geçmemişti ki sebepleri ve temelleri birbirinden farklı pek çok isyan patlak vermiştir. Bunların bir kısmı Haccâc'ın valiliği öncesi şartlardan kaynaklanmaktadır. Örnek olarak Hâricî ve Zenc isyanlarını gösterebiliriz. Bunların Haccâc ile hiç bir ilgisi bulunmamaktadır. Fakat şartlar ve yine Haccâc'ın uyguladığı siyaset, olayların kendi valiliği döneminde meydana gelmesine yardımcı olmuştur. Bu başlık altında Abdullah b. Carud'ın isyanını, sebepleri ve sonuçları ile ele almaya çalışacağız.

Haccâc'ın Irak'ta uyguladığı siyaset, onun bazen aceleci bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Olayların hızlı bir şekilde gerçekleşiyor olması, ister istemez Haccâc'ın da acil kararlar vermesinde etkili olmuştur. Ayrıca Haccâc'ın çabuk sonuç alma isteğinin sebebi, kendi siyasi gücünü ve kabiliyetini, halife Abdülmelik'e kabul ettirme çabasından kaynaklanmaktadır. Durum, Abdülmelik için hayati bir önem arzetmektedir. Her ne kadar Abdullah b. Zübeyr meselesi halledilmişse de kendisini bekleyen daha pek çok sorun bulunmaktadır. Bu yüzden Abdülmelik, sıkıntılıdır ve bu sıkıntılar-

---

105. Taberî, *Tarih*, VI, 211; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 381; Hudarî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 479.
106. Bu iki şehirden kasıt, Kûfe ve Basra şehirleridir.
107 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,381.
108. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 165; İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 11;Yâkut, *Mu'cem*, III, 91; Hudarî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 479.

dan kurtulmak ve rahatlamak istemektedir. İşte böylesi bir ortamda hiç hesapta yokken Abdullah b. Carud isyan etmiştir.

Abdullah b. Carud, Abdülkays kabilesinin lideridir. Carud, lakabıdır. Babasının ismi, Bişr b. Amr'dır[109]. Basralılar, İbn Cârud'u lider olarak seçmiş ve onun liderliğinde isyan etmişlerdir (76/695).

Haccâc, İbn Cârud'u yukarıda verdiğimiz konuşmasından dolayı ölümle tehdit etmiştir. İleri gelen bazı kişiler Abdullah b. Cârud'un yanına gelip görüşünü desteklemişlerdir[110]. Ayrıca Hüzeyl b. İmrân el-Burcumî ile Abdullah b. Hâkim b. Ziyâd ve diğerleri İbn Cârud'a açık destek vermişlerdir. Haccâc'ı Irak'tan çıkartmak, sonra da Abdülmelik'e mektup yazıp başka bir vali tayin etmeleri hususunda Abdullah b. Cârud'a biat etmek istediklerini belirtmişlerdir[111]. Onlar bunu İbn Cârud'a söylerken Hâricîler burada kaldığı süre içerisinde Abdülmelik'in kendilerinden çekineceğini, bu yüzden de isteklerini kabul edeceğini düşünüyorlardı. Haccâc, onların bu durumlarını haber alınca beytülmâli koruma altına almıştır. İbn Cârud ve taraftarları sayısal güç elde ettiklerinde tavırlarını açıkça ortaya koymuşlardır. Bu olay, 76/695 yılında gerçekleşmiştir[112]. Böylece Abdullah b. Cârud ve taraftarları ile Haccâc arasındaki anlaşmazlık gün yüzüne çıkmış oldu. Abdullah b. Cârud, kabilesinden olan kişileri sancaktarlık görevinin başına getirmiştir. Halk İbn Cârud ile birlikte Haccâc'a karşı ayaklanmıştır. Haccâc'ın etrafında sadece özel korumaları ile ailesi kalmıştı. İbn Cârud ile beraberindekiler Haccâc'ın depo ve silahlarının bulunduğu yere ulaşımını sağlayan köprüyü kesmişlerdir[113].

Haccâc, önce İbn Cârud'a teslim olması için elçi göndermiştir; ancak İbn Cârud bunu kesinlikle reddetmiştir. Halkın çoğunluğu İbn Cârud'a katılmıştır. Bunun üzerine Haccâc, Osman b. Katân ile Ziyâd b. Amr el-Atekî'nin görüşlerine başvurmuştur. Basra güvenlik kuvvetlerinin başında olan Ziyâd, Haccâc'a buradan çıkıp Şam'a gitmesi şartıyla İbn Cârud'dan emân alabileceğini söylemiştir. Se-

109. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 407–409.
110. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 381.
111. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 382.
112 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 382.
113. Taberî, *Tarih*, VI, 211; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 382.

bep olarak da, askerlerin çoğunun Haccâc'ı terk etmesini göstermiştir; ancak Osman b. Katân, Ziyâd'ın bu görüşüne katılmadığını belirtmiştir. Ona göre Haccâc, İbn Cârud'dan daha tehlikeli olan İbn Zübeyr üzerine yürümüş, onu öldürmüş, bu yüzden önce Hicâz valiliğini, sonra da Irak ve Basra valiliğini elde etmiştir. Eğer Haccâc, İbn Cârud ile savaşmaz da Ziyâd'ın görüşünü kabul ederse konumunu kaybedeceğini ifade etmiştir. Haccâc, Osman b. Katan'ın görüşünü isabetli bulurken Ziyâd'a da ayrıca söylediklerinden dolayı kin tutmuştur[114]. Ancak daha sonra İbn Cârud'un safında bölünmeler başgöstermiştir. Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî (öl.96/715) de Haccâc'a katılmıştır[115]. Haccâc, bu katılımlardan dolayı rahatlamıştır. Kuteybe'nin Haccâc'a destek çıkmasının sebebi, tamamen asabiyetten kaynaklanmaktadır. Çünkü her ikisi de Kays kabilesine mensup idiler. Haccâc, Kuteybe'nin yaptığı bu davranışı karşılıksız bırakmamıştır. Onu önce 83/702 yılında Rey valiliğine, sonra da Horasan valiliğine ataması için Abdülmelik'i ikna etmiştir[116].

İbn Cârud'un sağ kanadının başında Hüzeyl b. İmrân, sol kanadının başında ise, Ubeydullah b. Ziyâd b. Zabyân vardı. Haccâc'ın sağ kanadının başında Kuteybe b. Müslim, sol kanadının başında ise, Saîd b. Eslem vardı[117]. Çarpışma başlamış ve kısa sürede İbn Cârud üstünlük sağlamıştı. Ancak İbn Cârud, zaferi kazanmak üzereyken kendisine isâbet eden bir ok onun ölümüne sebep olmuştur. Ubeydullah b. Ziyâd b. Zabyân da bozguna uğrayıp kaçmıştır. İbn Cârud ve arkadaşlarından on sekiz kişinin başı kesilerek Mühelleb'e götürülmüştür. Bu başların hepsi direklere asılmış, bununla Hâricîlerin ayrılık çıkartmakta ümitsizliğe düşmeleri sağlanmak istenmiştir[118].

Ensâr'dan Enes b. Mâlik (93/711) ve oğlu da İbn Cârud'un yanında bulunuyorlardı. Haccâc, Basra'ya dönünce Enes'in malını gasbetmiştir. Enes b. Mâlik, Haccâc'ın yanına girdiğinde Haccâc ona "Ey aşağılık kadının oğlu! Sen sapıklığın pîrisin. Fitneler içerisinde dolaşıp durursun. Bazen İbn Zübeyr ile, bazen de İbn Cârud

114. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 383.
115. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 384.
116. İsmail Yiğit, "Kuteybe b. Müslim", *DİA.*, Ankara 2002, XXVI, 490.
117. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 385; İbn Haldun, *Tarih*, III, 43.
118. Ibnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 385; Hudarî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 479

ile birlikte oluyorsun[119]. Allah'a yemin olsun, seni sopanın kabuğunun soyulduğu gibi soyup, taşları kırdığım gibi kıracağım" dedi. Enes b. Mâlik, bunu Abdülmelik'e şikâyet etmiştir[120].

Abdülmelik, buna karşılık Haccâc'ı aşağılayıcı bir mektup göndermiştir: "Ey anasının oğlu Haccâc! Sen olayların su yüzüne çıkardığı ve bunun sonucunda yükselmiş bir kölesin, ancak o kadar yükseldin ki, artık çizmeyi aştın. Ey anası kuru üzüm çekirdeği üreten! Ben seni öyle bir çarpacağım ki, bu kurnaz arslanın çarpmasına benzeyecek. Tâif'te atalarının durumunu hiç hatırlamaz mısın? Onlar sırtlarında taş taşır, elleriyle düzlüklerde kuyular açarlardı. Sen atalarının hem mürüvvetçe, hem de ahlâkça ne kadar düşük olduklarını unuttun mu?" şeklinde aşağılayıcı bir mektup yazmıştır. Arkasından Hz. Peygamber'e on yıl hizmet etmiş olan bu sahabe çocuğuna karşı iyi davranmasını emretmiştir[121]. Haccâc, Enes b. Mâlik'in yanına giderek ondan özür dilemiştir. Daha sonra Haccâc, ondan almış olduğu malları iâde etmiştir[122].

Mevâlînin rol aldığı ilk önemli hareket Araplarla eşit haklara sahip olabilmek için desteklediği Muhtar es-Sekafi'nin Kûfe'de başlattığı isyandır. Muhtar es-Sekafi'den sonra mevâlî Basra'da Haccâc'a karşı ayaklanan İbn Cârud isyanına destek vermiştir[123]. Haccâc, İbn Cârud önderliğinde kendisine karşı koyanları da böylece hallettikten sonra Irak için asıl sorun olan Hâricîlerle uğraşmaya başlamıştır.

G- HACCÂC'IN HÂRİCÎLERLE OLAN MÜCÂDELESİ

Emevîlerin daha kuruluşundan itibaren mücadele ettikleri en etkin muhalefet hareketlerinden biri de hiç şüphesiz Hâricîlerdir[124].

---

119. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 385; A. J. Wensınck, "Enes b. Mâlik", *İA.*, İstanbul 1979, IV, 273.
120. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 386.
121. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 386; İbn Manzûr, *Muhtasar*, VI, 219–220; İbn Abdirabbih, *Ikd*, V; 37–39; İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 133.
122. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 387; İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 133-134; İbrahim Canan,"Enes b.Mâlik", *DİA.*, İstanbul 1995, XI, 234.
123. İsmail Yiğit, "Mevâlî", *DİA.*, Ankara 2004, XXIX, 425.
124. Hâricîlerin ne zaman ortaya çıktığı, gerçekleştirdiği isyanlar konusunda geniş bilgi için bkz., Adnan Demircan, *Hâricîlerin Siyasî Faaliyetleri*, İstanbul 1996.

Hâricilerin isyan sebeplerinin başında kendilerine münhasır olan düşünceleri gelmektedir. Hâricîlerin tamamı, zâlim yöneticiye karşı isyanı inanç esasları arasında görmektedirler. Özellikle de onların gözünde Emevî Devleti idarecileri kesinlikle isyan edilmesi gereken kimselerdir. Hâricî hareketi Emevîler döneminde üç dönemde kendini etkin bir şekilde göstermiştir. Bunlardan birincisi, devletin kuruluşu döneminde yani Muaviye ve oğlu Yezid dönemlerinde meydana gelen isyanlardır[125]. İkincisi, devletin iç isyanlarla mücadele ettiği dönemde yani Abdülmelik b. Mervan döneminde meydana gelen ve Haccâc'ın uğraştığı Hâricî isyanlarıdır. Üçüncüsü ise, devletin asabiyet çekişmesi başta olmak üzere başka sebeplerden[126] dolayı yıkılmaya yüz tuttuğu yıkılış döneminde veya diğer bir tabirle son Emevî halifesi Mervan b. Muhammed döneminde meydana gelen ve devletin yıkılmasında önemli rolü olan Hâricî isyanlarıdır[127]. Burada söylememiz gereken bir başka şey ise, Hâricilerin, her zaman devlet içerisindeki karışıklıkları, isyan için bir fırsat olarak değerlendirmeleridir.

Abdülmelik b. Mervan, Irak'ta istikrarı sağladıktan sonra Muaviye b. Ebî Süfyan döneminde Irak'ta Ferve b. Nevfel el-Eşcâî isyanı ile başlayan Hâricî ayaklanmalarından kurtulmak için girişimleri başlatmıştır. Muaviye, Ferve isyanını 41/661 yılında Kûfe halkının yardımıyla bastırabilmişti. Muğire b. Şu'be'nin valilik döneminde ise Hâricîler el-Müstevrid b. Ullufe et-Temîmî liderliğinde Kûfe'ye karşı saldırıya geçmişlerdi. Ancak Muğire dehasıyla onların arasını bozmayı başarmıştı.

Basra'da Ziyâd b. Ebîhi döneminde Hâricîler, Sehm b. Galib liderliğinde isyan ettiler. Ne varki Ziyâd onlara karşı çok sert bir politika takip etti. Bu yüzden Ziyâd döneminde Hâricîler suskunluğa büründüler.

Ubeydullah b. Ziyâd'ın Irak valiliği döneminde Hâricî fırkalarının en güçlüsü olan Ezârika fırkası ortaya çıkmıştır. Ubeydullah'ın,

---

125. Demircan, *Hâricîler*, s. 133–158.
126. Emevî Devleti'nin yıkılış nedenleri konusunda bkz., Ali Aksu, "Emevî Devleti'nin Yıkılış Nedenleri Üzerine Bazı Mülahazalar", *CÜİFD.*, Sivas 1999, sayı:3, s. 299-321.
127. Mervan b. Muhammed ve döneminde meydana gelen Hâricî isyanları hakkında bkz., Ali Aksu, *Emevî Devleti'nin Yıkılışı*, İstanbul 2007, s. 126-152.

babasından daha sert politika izlemesi nedeniyle pek çok Hâricî öldürülmüştür. Abdullah b. Zübeyr'in Hicaz'da isyanı ile Hâricîler Emevî hilafetine darbe vurmak için bir fırsat ele geçirmişlerdir. Ezârikanın lideri Nafi' b. Ezrâk arkadaşlarından Ümeyyeoğulları ile savaşmak için İbn Zübeyr'e destek vermelerini hatta ona katılmalarını istemiştir. Özellikle bu teklifin Husayn b. Numeyr'in Kabe'yi mancınıkla dövmesi esnasında yapılması, Hâricîlerin dinî endişelerini ortaya koyması açısından mânidardır.

Hâricîlerin İbn Zübeyr ile müttefik olmaları, 64/664 yılında aralarının açılmasına kadar devam etmiştir. Yezid b. Muaviye'nin ölmesiyle birlikte Irak valisi Ubeydullah b. Ziyâd'ın Basra'da otoritesinin zayıflaması sonucu bölgede Hâricîler tekrar hareketlenmişlerdir. Basralılarla Hâricîler arasındaki mücadele, Basralıların İbn Zübeyr'den Basra'ya bir vali göndermelerini istemelerine kadar devam etmiştir[128]. İbn Zübeyr de bu teklif üzerine o dönemde komutanı olan Mühelleb b. Ebî Sufra'ya durumu bildirmiş ve konuya el atmasını istemiştir. Mühelleb, Emevîlere katılmadan önce uzun bir müddet İbn Zübeyr'in yanında Hâricîlere karşı mücadele vermiştir.

Abdülmelik iktidara geldiğinde Kûfe'ye kardeşi Bişr'i, Basra'ya da Halid b. Abdullah'ı vali olarak atamış, bu iki vali Hâricîlere karşı başarısız bazı eylemler gerçekleştirmişlerdir. Bunun üzerine Abdülmelik -daha önce de belirttiğimiz gibi- Bişr'in vefatı ve Hâricîlerin bölgede isyanlarını artırmaları üzerine Hicaz bölgesinde sükûneti sağlamayı başaran Haccâc'ı Irak valiliğine getirmiştir. İbn Zübeyr'in öldürülmesinden sonra da Mühelleb b. Ebî Sufra Emevîlerin safına katılmıştı.

Haccâc, Irak'a vali olarak atandıktan (75/694) sonra Mühelleb ile Abdurrahman b. Mihnef'e mektup göndererek Hâricîlerle savaşmasını emretmiştir. 75/694 yılının Şa'ban ayının son on günü içerisinde Hâricîleri Râmhürmüz'den[129] uzaklaştırmışlardır. Mühelleb, Abdurrahman'ın ölüm haberini Haccâc'a bildirdiğinde Haccâc, Abdurrahman'ın askerlerinin başına Attâb b. Verkâ'yı göndermiş ve

128. Dîneverî, *Ahbaru't-Tıval*, s. 270.
129. Râmhürmüz; Huzistan civarında bir yerdir. Yâkut, *Mu'cem*, III, 419.

ona Mühelleb'e uymasını emretmiştir[130]. Ancak kısa bir süre sonra aralarında bir anlaşmazlık başgösterince Haccâc, Attâb'ı geri çağırmıştır. Mühelleb de, Attâb'dan boşalan ordunun başına oğlu Habib'i getirmiştir. Mühelleb, bölgede yaklaşık bir sene kadar kalmış, bu süre içerisinde Hâricîlerle çarpışmıştır[131].

Bunun yanında savaşın uzamasında Mühelleb'in ihmâlinin olduğunu düşünenler de vardı. Haccâc, el-Berâ b. Kabisa'yı müfettiş olarak göndermiş ve gerçeği araştırmasını istemiştir. Müfettiş, Mühelleb'in çocuklarının da içinde bulunduğu bir çarpışmaya tanık olduktan sonra onun ihmâlinin olmadığı kanaatine varmıştır[132]. Şimdi Haccâc döneminde meydana gelen Hâricî isyanları hakkında bilgi verelim:

1-Sâlih b. Müserrih İle Olan Mücadelesi

Fâris bölgesinde gelişip Basra için tehlike oluşturan Ezrâkîler'den başka Musul civârında isyân eden Hâricîler de vardı. Bunlardan birisi de 75/694 yılında Temîmlilerden Benu İmri'l-Kays'tan olan Sâlih b. Müserrih idi. Sâlih, Sufriyye[133] kolundan isyân eden ilk kişidir[134].

Rivâyetlere göre, Sâlih b. Müserrih, beraberinde Şebîb b. Yezîd[135] (öl. 77/696) ve bazı kimselerle hac için Mekke'ye gitmişti. Abdülmelik'e suikast girişiminde[136] bulunacakları anlaşılınca ha-

---

130. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 165.
131. Taberî, *Tarih*, VI, 213; Hudarî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 488-491. Mühelleb'in Hâricîlerle olan mücadelesi hakkında geniş bilgi için bkz., Demircan, *Hâricîler*, s. 165-183.
132. Demircan, *Hâricîler*, s. 178.
133. Sufriyye; Bunlar Ziyâd b. Esfer'e uyanlardır. M. Ebû Zehrâ, s. 90.
134. Taberî, *Tarih*, VI, 215; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 391; Hudarî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 496; Watt, s. 30; Ethem Ruhi Fığlalı, "Hâricîler", *DİA*., İstanbul 1997, XVI, 171.
135. Hâricîler arasında Haccâc'ı en çok uğraştıran Hâricî liderlerdendir.
136. Suikast girişimi bir iddiadan öteye geçemez. Çünkü haricilerin tarihinde hiçbir zaman hac ibadeti yapılırken böyle bir suikast içerisinde oldukları kaynaklarda zikredilmemektedir. Bunun ya bir komplo ya da sonradan Hâricîleri kötü göstermenin bir yansıması olarak düşünmekteyiz. Araştımacı Adnan demircan da aynı görüşü paylaşmaktadır. Ona göre "Abdülmelik'in onları kendisinin tutuklayıp işi Haccâc'a havale etmesi de rivayetin dikkat çe-

life hac dönüşü onları yakalaması için Haccâc'a emir vermiştir. Bunun üzerine Sâlih, Kûfe'den ayrılmıştır[137]. Sâlih, oldukça sofu ve zâhid bir insandı. İbâdete düşkündü. Mu'tedil bir yapıya sahipti[138]. Sâlih, Dârâ, Musul ve Cezîre'de bulunup halkı ayaklanmaya, zulme karşı çıkmaya çağırmıştır. Bu arada el-Muhallil b. Vâil el-Yeşkurî, Şebîb'in, kendisinin başlarına geçmesini belirten bir mektup getirmiştir. Sâlih, çeşitli yerlerdeki adamlarına haber göndererek 76/695 Safer ayında harekete geçeceklerini bildirmiştir[139]

el-Cezîre valisi Muhammed b. Mervân, (öl.101/720) onların ayaklandıklarını öğrenince Adiyy b. Adiyy'i 1.000 kişilik bir ordunun başında görevlendirerek göndermiştir. İki ordu arasında şiddetli çarpışmalar meydana gelmiştir. Sâlih, Şebîb'i sağ tarafına, Süveyd b. Süleym'i sol tarafına komutan yaparken, kendisi de merkezde görev almıştır. Hazırlıksız yakalanan Adiyy'in ordusu karşılık veremeden hezimete uğramıştır[140]. Muhammed b. Mervân, Adiyy'e kızarak Süleym kabilesinden Halid b. Cuz'e'yi çağırıp 1500 askerle Sâlih üzerine göndermiştir. Komutanın oraya ilk varan kimsenin olacağını belirtmiştir[141]. Şebîb'in tavsiyesi üzerine Hâricîler, Deskere'ye [142] geçmişlerdir. Bunu duyan Haccâc, Hâris b. Umeyre'yi 3.000 kişilik bir ordunun komutasında onların üzerine göndermiştir[143]. Sâlih ile Hâris arasında çıkan çarpışmada Sâlih öldürülmüştür (17 Cemâziyelevvel 76/695)[144].

---

ken yönüdür. Herhalde bu rivayet Salih gibi zâhid bir insanın isyanına somut gerekçe bulma gayretinin ürünüdür" Demircan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, s. 191.

137 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 391.

138. Hudarî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 496.

139. Taberî, *Tarih*, VI, 219–219; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 393–394; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 179. Ayrca Hudarî, bu târihin 77/695 olduğunu belirtmektedir. Hudarî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 496.

140. Taberî, *Tarih*, VI, 221; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 394; Belâzürî, *Ensâb*, II, 43; Hudarî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 497.

141. Taberî, *Tarih*, VI, 221; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 395.

142. Deskere; Bağdatın batı yakasında kalabalık bir köydür. Yâkut, *Mu'cem*, II, 490.

143. Taberî, *Tarih*, VI, 222; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 395.

144. Taberî, *Tarih*, VI, 222; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 396; G. Levi Della Vida, "Hâricîler", *İA.*, Eskişehir 1997, V /I, 232-236.

2-Şebîb b. Yezîd İle Olan Mücâdelesi

Şebîb b. Yezîd eş-Şeybânî, Sâlih b. Müserrih'in ölümünden sonra arkadaşlarından kendisi için biat almıştır[145]. Hâricîler, bu defa Şebîb liderliğinde Mardin ile Nusaybin arasındaki Yukarı Dicle bölgesine yerleşerek Kûfe ve civarına baskınlar düzenlemişlerdir. Şebîb, Hâricî liderler arasında en atik savaşçı olanıdır. Şebîb'in, Haccâc'ın 25 komutanını öldürdüğü söylenmektedir[146].

Brockelman'a göre; Haccâc, Ezrâkîlerden olan Katarî b. Fuc'a üzerine Mühelleb'e yardımcı ordu göndermiş, Mühelleb de onları Kirmân'a[147] kadar kovalamıştır. Katarî'nin ölümüyle Hâricîler, Şeybân kabîlesinden Şebîb b. Yezîd'i başlarına getirmişlerdir[148]. Yine Brockelman'a göre, Şebîb'e hıristiyanlar yardım etmiş, o da kendisini sürekli saklayıp yerini değiştirmiştir. Şebîb b. Yezîd, Haccâc'a meydan okuyan bir eşkiyâdır[149].

Şebîb b. Yezîd, 76/696 yılında Haccâc'a karşı ayaklanmıştır. Şebîb, Hâricî fırkalardan Harûriyye koluna mensup idi[150]. Haccâc, Musul topraklarından Azerbeycan'a doğru yol alan Şebîb üzerine Taberistan'ı fethetmekle görevlendirdiği Has'amlı Süfyân b. Ebî'l-Âliye'ye bir mektup yazarak yola çıkmasını emretmiştir. Süfyan, beraberinde 1.000 kişi ile Taberistan'a gitmişti. Mektubu alınca Taberistan hükümdârı ile barış yaparak geri dönmüştür. Haccâc, Süfyan'a, Sâlih'i öldüren Hâris b. Umeyre'nin ordusu gelinceye kadar Deskere'de kalmasını emretmiştir[151]. Ancak Süfyan, Şebîb'e Hânikîn'de[152] yetişmiştir. Şebîb, kaçıyormuş gibi yaparak onları tuzağa düşürmüştür. Şebîb'in kardeşi de 56 kişi ile gizlendiği yerden çıkınca Süfyan'ın askerleri yenilgiye uğramıştır. Süfyan 200 kadar arka-

---

145. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 181; Hudarî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 497.
146. Demircan, *Hâricîler*, s. 196.
147. Kirmân; *Horasan*, Sicistan ve Mükran ile sınır Fâris bölgesinde oldukça geniş bir yerdir. Yâkut, *Mu'cem*, IV, 404.
148. Brockelman, *İslam Milletleri*, s.89.
149. Brockelman, *İslam Milletleri*, s.89; K.V. Zettersteen, "Şebîb", *İA.*, İstanbul 1979, XI, 372-373.
150. Ya'kûbî, *Tarih*, II, 274.
151. Taberî, *Tarih*, VI, 226; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,399.
152. Hânikin; Bağdat-Hemedân yolu üzerinde Sevâd bölgesinde bir yerdir. Yâkut, *Mu'cem*, II, 340.

daşı ile birlikte kalmıştır; ancak sonuçta onlar da kaçmışlardır. Süfyan kendisini zor kurtararak Bâbil Mehrûz'a[153] kaçmış ve durumu Haccâc'a bildirmiştir[154]. Süfyân, askerlerin komutanı olan Sevre b. Hurr'un savaşa katılmadığını yazınca Haccâc, Süfyan'ı överken, Sevre'yi de azarlamıştır[155].

Haccâc, Sevre b. Hurr'a bir mektup yazarak, Medâin'deki atlılardan seçeceği 500 kişi ile birlikte Şebîb'in üzerine yürümesini emretmiştir. O an Şebîb, Cûhâ[156] bölgesindeydi. Aralarında çıkan çatışmada Sevre ve askerleri yenilerek Medâin'e kaçıp sığınmışlardır. Şebîb ve arkadaşları onları takip etmişlerdir. Ancak, Medâin valisi İbn Ebî'l-Usayfir halk ile birlikte Şebîb'e karşı koyarak Şebîb ve askerlerini şehirden uzaklaştırmışlardır. Haccâc, Sevre'yi bu yenilgisinden dolayı önce hapsetmiş, sonra serbest bırakmıştır[157]

Haccâc, bu olaydan sonra Şebîb'in üzerine Kindeli Cezl b. Saîd'i 4.000 kişi ile birlikte göndermiştir[158]. Haccâc, ona ihtiyatlı davranmasını ve acele etmemesini tavsiye etmiştir. O, da Haccâc'dan bozguna uğramış askerlerden hiç birisini kendisiyle göndermemesini, çünkü bunların korkuya kapıldıklarını söylemiştir. Haccâc onun bu isteğini yerine getirmiştir[159].

Şebîb, Cezl'e heybetli görünmek için Wellhausen'ın dediği gibi "Süvârileri ile her yerde ve hiç bir yerdeydi"[160]. Sürekli yer değiştiriyordu. Savaş uzayınca Şebîb, 160 kişi olan askerlerini kırkar kişi olarak dörde bölmüştür. Kardeşi Masâd'ı, Süveyd b. Süleym'i ve Muhallel b. Vâil'i her bir bölüğün başına getirmiştir. Kendisi de bir

---

153. Bâbil Mehrûz; Bağdat'ın doğu tarafında bir yerleşim merkezidir. Yâkut, *Mu'cem*, V, 233.
154. Taberî, *Tarih*, VI, 226–227; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,399–400.
155. Taberî, *Tarih*, VI, 228; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,400.
156. Cuhâ; İsmini Cûhâ nehrinden almıştır. Bağdat'ın Sevâd bölgesinde, doğu tarafında geniş bir yerleşim merkezidir. Yâkut, *Mu'cem*, II, 179.
157. Taberî, *Tarih*, VI, 228; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 400–401; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 181.
158. Taberî, *Tarih*, VI, 230; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,401.
159. Taberî, *Tarih*, VI, 230–231; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 401; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 182.
160. Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 108.

bölüğün başında kalmıştır[161]. Cezl'in bir sonuç elde edememesi üzerine Haccâc, ordunun başına Saîd b. Mücâlid'i göndermiştir. Ondan gayretli olmasını, acele etmesini ve işi uzatmamasını istemiştir[162]. Ancak Saîd ve Cezl, her ikisi de savaşta hayatlarını kaybetmişlerdir.

Şebîb, önce Medâin'e, ardından Kerh'e ve daha sonra da Kûfe'ye yürümüştür[163]. Haccâc, bunu haber alınca Süveyd b. Abdurrahman es-Sa'dî'nin komutanlığında 2.000 kişiyi Şebîb'in üzerine göndermiştir. Ayrıca Haccâc, ona Şebîb ile karşılaşmasını, eğer savaşmaz da uzaklaşırsa onu tâkip etmemesini tavsiye etmiştir[164]. Şebîb ile karşılaşması bir sonuç vermemiştir. Şebîb'in uzaklaşması sonucu Haccâc, Süveyd'e, Şebîb'i tâkip etmesi emrini vermiş; ancak Şebîb, önce Haffân'a[165], oradan Lasaf'[166], Kutkutan[167] ve Enbâr'a[168], oradan da Azerbaycan taraflarına doğru gitmiştir[169]. Şebîb, bu şekilde uzaklaşınca Haccâc, Kûfe'ye Urve b. Muğire'yi vekil bırakarak Basra'ya geçmiştir[170]. Kısa bir süre sonra Urve'ye, Şebîb'in Hânîcâr'da[171] olduğu ve Kûfe'ye gitmek istediği haberi ulaşınca, Haccâc, alelacele Basra'dan Kûfe'ye geri dönmüştür[172].

Haccâc, Esed kabilesinden Bişr b. Dâlib'i 2.000 kişi ile, Sakîf'li Zâide b. Kudâme'yi ve Temîmoğullarının âzâtlısı olan Ebû Durays'ı da 2.000 kişiyle gönderirken Abdu'la'lâ b. Abdullah Âmir ile Ziyâd b. Amr el-Atekî'yi de Şebîb üzerine gönderdi[173]. Bu arada Abdülme-

---

161. Taberî, *Tarih*, VI, 231; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,401-402.
162. Taberî, *Tarih*, VI, 234; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,403; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 182.
163. Taberî, *Tarih*, VI, 236; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,404; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 182.
164. Taberî, *Tarih*, VI, 236; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,404; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 182.
165. Haffan; Kûfe'ye yakın bir yerdir. Yâkut, *Mu'cem*, II, 379.
166. Lasaf; Mekke yolunun batısında bir gölün adıdır. Yâkut, *Mu'cem*, V, 17.
167. Kutkutân; Kûfe yakınında bir yerdir. Yâkut, *Mu'cem*, IV, 425.
168. Enbâr; Belh şehrine yakın dağın yamacında bir yerdir. Yâkut, *Mu'cem*, I, 257.
169. Taberî, *Tarih*, VI, 239–240; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 405–406.
170. Taberî, *Tarih*, VI, 240; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 406.
171. Hânicâr; Bağdat ile Erbil arasında küçük bir beldedir. Yâkut, *Mu'cem*, II, 341.
172. Taberî, *Tarih*, VI, 240; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 406.
173. Taberî, *Tarih*, VI, 242; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,408.

lik, Muhammed b. Mûsa b. Talha b. Ubeydullah'ı Sicistan'a vali tayin etmiş, ayrıca Haccâc'a da bir mektup yazarak 2.000 kişilik bir ordu ile görevlendirmesini emretmişti. Muhammed, Haccâc'a geldiğinde, Haccâc, onu da Şebîb üzerine gönderdi. Savaş olması halinde ise; ordu komutanı olarak Zâide b. Kudâme'yi atadığını belirtti[174]. Fakat daha sonra Haccâc, Şebîb'in Kadisiyye taraflarına yürüdüğünü öğrenince ayrıca 1800 kişilik seçkin bir süvâriyi Zahr b. Kays komutasında gönderdi. Şebîb, Zahr'ın kendisine doğru geldiğini öğrenince onunla karşılaştı. Zahr yaralanmış, askerleri ise bozguna uğramıştı[175].

Şebîb, Zahr ve askerlerini yendikten sonra daha da cesaretlenmiştir. Zâide b. Kudâme komutasındaki değişik komutanlardan oluşan bir ordu üzerine yürümüştür. Şebîb ve askerleri 181 kişiden ibaret olmasına rağmen Irak ordusunu hezîmete uğratmış ve komutanlarını teker teker öldürmüştür[176].

Hâricîler Muhammed b. Mûsâ'yı da öldürdükten sonra[177] Niffer'e[178], oradan da Sarât'a[179] gitmiştir. Buradan da Hânicâr'a giderek orada kalmışlardır[180].

Haccâc, Şebîb'in Niffer'e doğru gittiğini öğrenince Medâin'e gitmek istediğini zannetmiştir. Medâin âdeta Kûfe'nin giriş kapısı konumundaydı. Orayı ele geçiren, Sevâd arâzisinin büyük bir kısmını ele geçirmiş sayılıyordu. Bunun için Haccâc, Medâin valisi Abdul-

---

174. Taberî, *Tarih*, VI, 242–243; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,408; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 182.
175. Taberî, *Tarih*, VI, 243; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 408; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 182.
176. Taberî, *Tarih*, VI, 253; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 414–415; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 182; Halife b. Hayyât, *Târih*, thk.. Ekrem Ziyâ el-Ömer, Beyrut 1405/1985, s. 275.
177. Muhammed b. Mûsa'nın öldürülmesi konusunda nakledilen bir başka rivâyet göre, Muhammed'in kızkardeşi Abdülmelk ile evliydi. Haccâc'a bunun ileride kendisine karşı rakip olabileceğini, bu yüzden de onu bir takım hilelerle aldatarak Şebîb üzerine göndermesini istemişlerdir. Haccâc da öyle yapmış ve Muhammed Hâricîler tarafından öldürülmüştür. Taberî, *Tarih*, VI, 248; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 412.
178. Niffer; Fâris'te bir köyün adıdır. Yâkut, *Mu'cem* V, 295.
179. Sarât; Bağdatta iki nehir adıdır. Yâkut, *Mu'cem*, III, 399.
180. Taberî, Tarih,VI, 247; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 411.

lah b. Usayfir'i görevinden alarak onun yerine Osman b. Katan'ı vali olarak tayin etmiştir. Ayrıca Cûhâ ve Enbâr'ı da onun valiliğine bağlamıştır[181]. Haccâc, Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as'ı (öl. 85/704) seçkin 6.000 kişi ile birlikte Şebîb'in üzerine göndermiştir. Ayrıca Haccâc, yenildikleri takdirde cezalandırılacakları tehdîdinde bulunmuştur[182].

Şebîb, Dakûka[183] ve Şehrizûr'a[184] doğru harekete geçmiştir. Abdurrahman da onu tâkip etmeye başlamıştır. Abdurrahman, Haccâc'a, Şebîb'in Musul topraklarına girdiğini, daha ileri gidemeyeceğini belirtmiştir. Ancak Haccâc, Abdurrahman'a, Şebîb'i kesinlikle takip edip öldürmesini emretmiştir. Osman b. Katan, Haccâc'a bir mektup yazarak Abdurrahman'ın ihmâlkâr davrandığını belirtmiştir. Haccâc da buna dayanarak Abdurrahman'ı komutanlıktan azledip yerine Osman b. Katan'ı atamıştır[185]. Osman b. Katan'dan boşalan Medâin valiliğine ise Haccâc, Mutarrif b. Muğire b. Şu'be'yi atamıştır (76/696)[186]. Ancak, Osman b. Katân da Şebîb ile baş edemeyip ölmüştür. Askerleri yine eski komutan Abdurrahman b. Muhammed toparlayıp Kûfe'ye götürmüştür.

Şebîb, bölgenin coğrafî yapısı gereği olarak kış aylarında savaşmanın daha elverişli olmasından ve gerilla taktiği uygulamasından[187] dolayı 76/696 yılını başarı ile tamamlayarak 77/696 yılında Mâh Behrâzan'a[188] çekilmiştir[189]

Şebîb, Haccâc'ın gönderdiği bütün askerî birlikleri yenmeyi başarmıştır. Haccâc, Abdülmelik'e bir mektup yazarak Şebîb'in Medâin'e yaklaştığını, Kûfe'ye girmek üzere olduğunu ve Kûfelilerin

---

181. Taberî, *Tarih*, VI, 249; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 411.
182. Taberî, *Tarih*, VI, 249; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 413; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 182.
183. Dakûka; Erbil ile bağdat arasında bir şehirdir. Yâkut, *Mu'cem*, II, 523.
184. Şehrizûr; Hemedân ile Erbil arasında dağlık geniş bir yerleşim merkezidir. Yâkut, *Mu'cem*, III, 375.
185. Taberî, *Tarih*, VI, 250–252; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 413–414; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 182.
186. Taberî, *Tarih*, VI, 252; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 414.
187 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 274.
188. Mâh Behrâzân; Nisâbur tarafında küçük bir beldedir. Yâkut, *Mu'cem*, I, 514.
189. Taberî, *Tarih*, VI, 257; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 419.

onunla savaşmakta acze düştüklerini ve bütün çarpışmalarda komutanları öldürerek askerleri yenilgiye uğrattığını belirtmiştir. Ayrıca kendisine Hâricîlerle çarpışacak Şam'dan bir ordu göndermesini istemiştir[190]. Mektup, Abdülmelik'e ulaşınca, Haccâc'ın yanına Süfyân b. Ebred el-Kelbî komutasında 4.000, Habib b. Abdurrahman el-Hakemî komutasında da 2.000 kişi göndermiştir. Ayrıca Mühelleb ile birlikte olan Attâb b. Verkâ'ya da mektup yazarak yanına çağırmıştır[191].

Bu arada Şebîb, Medâin valisi Mutarrif b. Muğîre b. Şu'be ile bir görüşme yapmıştır. Hâlbuki Haccâc, Muğîre b. Şu'be'nin çocuklarını değişik yerlere vali olarak atamıştı. Urve b. Muğîre'yi Kûfe'ye; Mutarrif b. Muğîre'yi Medâin'e; Hamza b. Muğîre'yi de Hemedân'a vali olarak tayin etmişti. Mutarrif buna rağmen, Şebîb ile görüşmelerde bulunmuş, hatta Şebîb'in düşüncelerinin çoğuna katıldığını bile söylemiştir[192]. Mutarrif, Haccâc'ın kendisine saldıracağını düşünerek Medâin'den dağlara çıkmış; oradan Hulvan'a[193] geçmiştir. Orada Süveyd b. Abdurrahman Haccâc'ın valisi olarak görev yapıyordu. Yine Haccâc'ın Isfahân valisi olan Berâ b. Kabîsa Haccâc'a mektup yazarak yardım istemiş; Haccâc da ona yardım etmiştir. Haccâc, ayrıca Rey valisi olan Adiyy b. Ziyâd'a mektup göndererek Mutarrif'in üzerine yürümesini ve Berâ ile birlikte ona karşı savaşmasını emretmiştir[194].

Haccâc, Mutarrif'in üzerine aynı zamanda Hamza b. Muğîre'nin de gitmesini istemiştir. Fakat Hamza kardeşine karşı savaşamayacağını belirterek özür beyan etmiştir. Haccâc, istemeyerek de olsa onun özrünü kabul etmek zorunda kalmıştır; çünkü o, Hamza'nın da ayaklanmasından ya da Mutarrif'in yanında yer almasından korkuyordu. Fakat yine de gizlice Hemedân güvenlik kuvvetlerinin

190. Taberî, *Tarih*, VI, 257; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 420; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 187.

191. Taberî, *Tarih*, VI, 257; Belâzürî, *Ensâb*, II, 46; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,420; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 187–188.

192. Taberî, *Tarih*, VI, 284–286; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,434; Süheyl Zekkâr, s. 166–167.

193. Hulvân; Bağdatta Sevâd bölgesinin en son sınırı olan yerdir. Yâkut, *Mu'cem*, II, 290.

194. Taberî, *Tarih*, VI, 294; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 435–436.

başkanı olan Icl b. Kays b. Sa'd'a mektup yazarak kendisini Hemedân'a vali olarak atadığını ve Hamza'yı da yakalamasını emreden bir mektup göndermiştir[195]. Sonuçta Hamza yakalanarak öldürülmüştür.

Haccâc'ın, Mutarrif hakkında onun Muğîre b. Şu'be'nin değil de bir Hâricî olan Maskala b. Sebre eş-Şeybânî'nin çocuğu olduğunu söylediği rivâyet edilmektedir[196]. Ancak daha sonra Muğîre'nin oğlu olduğu kabul edilmiştir. Haccâc'ın bunu Mutarrif'in, Hâricîler'in görüşünü kabul edip, kendisine karşı ayaklandığında uydurduğu ortaya çıkmaktadır. Eğer Mutarrif, Haccâc'ın dediği gibi, Muğîre'nin çocuğu olmayıp bir Hâricî'nin çocuğu olsaydı, onu Hemedân'a vali olarak atamazdı.

Haccâc, Attâb'ı yanına çağırdıktan sonra Kûfelilerden oluşan bir grubun başına komutan olarak atayıp Şebîb üzerine göndermiştir[197]. Attâb'ın yanında 40. 000 savaşçı ile birlikte 10.000 de Arap olmayan halktan olmak üzere toplam 50.000 kişi vardı[198]. Haccâc, orduyu sevkederken de onlardan gerekli gayreti göstermelerini, aksi halde kesinlikle sert ve kaba davranacağını ve ağır bir şekilde cezalandıracağını tehdit edici bir şekilde belirtmiştir[199].

Attâb, sağ kanadın başına Muhammed b. Abdurrahman b. Saîd b Kays'ı, sol kanadın başına ise, Kabîsa b. Vâlik'i getirmiştir. Savaşta Attâb öldürülünce diğerleri karşı koyamamışlardır. Şebîb savaşı durdurarak Kûfelilerden biat almış ve Kûfe'ye doğru ilerlemiştir[200].

Bu yenilgiden sonra Haccâc, Kûfe'de minbere çıkarak Kûfelilere şu aşağılayıcı konuşmayı yapmıştır: "Ey Kûfe'liler! Sizinle aziz olmak isteyen bir kimseyi Allah aziz etmesin. Sizinle zafer kazanmak isteyeni de Allah muzaffer kılmasın. Şimdi bizi bırakıp gidiniz, düşmanımızla yapacağımız savaşta bizimle birlikte bulunmayınız. Haydi, yahudi ve hıristiyanlarla birlikte Hîre'ye gidip yerleşiniz. Bizimle sadece Attâb ile birlikte savaşa katılmamış olanlar gelip sa-

195. Taberî, *Tarih*, VI, 294; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 436.
196. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 437.
197. Taberî, *Tarih*, VI, 259; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 421.
198. Taberî, *Tarih*, VI, 262; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 422.
199. Taberî, *Tarih*, VI, 262; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 422.
200. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 425.

vaşsın"[201]. Haccâc, 600 kişinin[202] karşısında böylesine büyük bir ordunun yenilmesini hazmedemiyordu. Hâlbuki gerçekten inanmış ve samimi olan insanlardan oluşmuş bir ordu, az da olsa, istemeyerek savaşan ve ölümden korkan insanlardan oluşan kalabalık bir orduyu yenecektir. Kur'an'da bu durum, şu âyet ile belirtilmiştir: "Nice az bir topluluk, Allah'ın izniyle kalabalık bir topluluğa gâlip gelmiştir"[203]. Bu tür savaşlara günümüzde de tanık olmaktayız.

Haccâc, Şebîb'in Attâb'ı da bozguna uğratmasından sonra Sakîfli Hâris b. Muâviye'yi çağırtarak Attâb ile birlikte savaşa katılmamış olanlardan bir orduyu Şebîb'in üzerine göndermiştir. Hâris bin kişiyle birlikte yola çıkmış; ancak Şebîb elini daha çabuk tutarak Hâris'i bozguna uğratarak onu öldürmüştür[204].

Hâris b. Muâviye'nin de öldürülmesinden sonra Şebîb'e karşı bizzât Haccâc'ın kendisi mücadele etmek için harekete geçmiştir. Haccâc'ın ordusu tamamen Şamlılardan oluşuyordu. Haccâc, onları methederek savaşa teşvik etmiş[205] ve sonuçta Urve b. Muğîre'nin de desteğiyle Hâricîler'i geri püskürtmeyi başarmıştır. Haccâc, sürekli orduya moral verici konuşmalar yapıp, ordunun daha canlı kalmasını sağlıyordu. Savaşta Şebîb'in kardeşi Masâd ile Şebîb'in karısı Ğazâle öldürülmüş; Şebîb de askerleriyle birlikte savaşı terk edip kaçmıştır[206]. Haccâc, onların takip edilmemelerini emretmiştir. Belki de bununla Haccâc, başarısına gölge düşürmek istemiyordu. Çünkü Haccâc, Şebîb'e karşı bu kadar saldırı düzenlemesine karşılık ancak sonucu kendisi alabilmişti. Bu başarıyı kendisine mal etmek istiyordu. Kûfe'ye gelir gelmez Şebîb'in peşinden takip edilmemesini istemesine rağmen hemen Habib b. Abdurrahman'ı Şamlılardan oluşan 3000 kişi ile birlikte Şebîb'in üzerine göndermiştir[207]

---

201. Taberî, *Tarih*, VI, 266; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 425.
202. Şebîb'in bu kadar büyük bir ordu karşısında sadece 600 kişi ile savaşıp, zafer elde ettiği belirtilmektedir. 1000 kişi iken 400'ü ayrılmış, Şebîb de onlar üzerine 600 kişi saldırmıştı. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 423.
203. Bakara, 2/249.
204. Taberî, *Tarih*, VI, 268; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 425.
205. Taberî, *Tarih*, VI, 269; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 426.
206. Taberî, *Tarih*, VI, 270–271; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,4 27; Hudarî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 497.
207. Taberî, *Tarih*, VI, 277; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 427; İbn A'sem, *Fütûh*, VI, 67.

Habib, Enbâr'a varıncaya kadar Şebîb'i takip etmiştir. Aralarında çıkan çatışmada kesin bir sonuç alınamamış; ancak Şebîb'den bir takım kopmalar olmuştur. Buna sebep ise; Haccâc'ın, Habib'e, Şebîb'in ordusunda bulunanlara eğer kendilerine teslim olurlarsa, eman verileceğini söylemesini emretmesiydi. Bunu duyanlar Şebîb'den ayrılmışlardır. Şebîb, daha sonra Dicle'yi aşarak Cûhâ'ya, oradan Ahvâz'a[208] sonra Fâris'e[209] ve Kirmân'a[210] gitmiştir[211]. Haccâc, Şebîb'in Kirmân'a gidişinden iki ay sonra Sufyân b. Ebred'i Şebîb'in üzerine göndermiştir[212]. Habib, Enbâr'a varıncaya kadar Şebîb'i takip etmiştir. Haccâc, hem damadı, hem de Basra valisi olan Hakem b. Eyyûb'a mektup yazarak 4.000 kişiyi Süfyân'ın yanına göndermesini emretmiştir[213]. Hakem, istenilen tâlimatı yerine getirerek orduyu Ziyâd b. Amr komutasında göndermiştir; fakat söz konusu ordu, Süfyan b. Ebred'in ordusuna ulaşamamıştır. Yine de Süfyân b. Ebred yıllardır Haccâc'ın komutanlarını öldüren Şebîb'i bozguna uğratmıştır. Şebîb de köprüden geçerken nehre düşüp boğulmuştur (77/696)[214].

Şebîb'in ölümünden sonra Cûhâ bölgesinde Ebû Ziyâd el-Murâdî ayaklanmıştır. Haccâc, ona karşı da Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'yi göndermiştir. Ebû Ziyâd ve askerleri öldürülmüştür[215]. Ebû Ziyâd'dan sonra Bahreyn civarında oturan Abdü'lkays'dan olan Ebû Ma'bed isyan etmiştir. Haccâc, onun üzerine de Basra valisi Hakem b. Eyyûb'u göndererek bu isyanı da bastırmıştır[216].

Hâricîlerle hem Haccâc hem de Mühelleb uğraşıyordu. Mühelleb, Attâb'ın kendisinin yanından ayrılıp, Haccâc'ın yanına gitme-

---

208. Ahvâz; Eski Huzistan yerleşim merkezinin adıdır. Yâkut, *Mu'cem*, I, 284.
209. Fâris; Sind bölgesinden Mükrân ile sahil kıyısından Hind denizi ve Kirmân ile çevrili oldukça büyük bir yerleşim merkezidir. Yâkut, *Mu'cem*, IV, 226.
210. Kirman; Horasan ve Sicistan ile sınır Fâris bölgesinde büyük bir yerleşim merkezidir. Bk.Yâkut, *Mu'cem*, IV, 404.
211. Taberî, *Tarih*, VI, 277–279; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 428.
212. Taberî, *Tarih*, VI, 279; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 431; İbn A'sem, *Fütûh*, VI, 67.
213. Taberî, *Tarih*, VI, 279; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 431; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 275.
214. Taberî, *Tarih*, VI, 280; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,432; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 190-191. Ayrıca 78/697 yılında öldüğü de belirtilmektedir. Ya'kûbî, *Tarih*, II, 275.
215. Ya'kûbî, *Tarih*, II, 275; Belâzürî, *Ensâb*, II, 132.
216. Ya'kûbî, *Tarih*, II, 275.

sinden itibaren Hâricîlerle savaşa devam etmiştir. Mühelleb, Hâricîlerle şiddetli bir çarpışmaya girişmiş; ancak her iki taraf da bir sonuç alamamıştır. Daha sonra Hâricîlerin kendi aralarında bir anlaşmazlık başgöstermiştir. Mühelleb bu durumu Haccâc'a bildirmiştir[217]. Hâricîlerin aralarında çıkan anlaşmazlığın sebepleri konusunda bir kaç değişik rivâyet bulunmaktadır[218].

Haccâc da Mühelleb'e yazdığı cevabî mektubunda Katarî b. Fuc'a ile Abdirabbihi'l-Kebîr'in henüz anlaşmazlık hallerinde iken savaşmasını emretmiştir. Ancak Mühelleb, şimdilik bunların birbirleriyle savaştıklarını, bu yüzden şu anda savaşmanın doğru olamayacağını Haccâc'a bildirmiştir. Haccâc ise, onun bu görüşüne ses çıkarmamıştır[219].

Katarî Taberistan'a gidince Mühelleb, Abdirabbihi'l-kebîr'in üzerine saldırmış ve Haricîleri bozguna uğratmıştır. Abdirabbihi'lkebîr, bu saldırıda hayatını kaybetmiştir (77/696)[220]. Haccâc Ezrakîlerle çarpışanlara ihsan ve ikramda bulunmuş, maaşlarını artırmıştır. Ayrıca Mühelleb'i yanına çağırmış, o da yerine oğlu Yezîd'i vekil bırakarak Haccâc'ın yanına gelmiştir. Haccâc, Mühelleb'i Iraklıların karşısında övmüş, hatta "Ey Iraklılar! Sizler Mühelleb'in kölelerisiniz."[221] diyerek onları aşağılamıştır.

Katarî'nin Taberistân'a kaçtığını haber alan Haccâc, Süfyan b. Ebred'i büyük bir orduyla onun üzerine göndermiştir. Taberistan'daki askerî birliklerin komutanı İshâk b. Muhammed b. el-Eş'as ile birlikte Katarî'nin üzerine saldırmış ve Haricîler bozguna uğratmışlardır. Katarî öldürülmüş[222], başı kesilerek Haccâc'a gönderilmiştir. Haccâc da Abdülmelik'e göndermiştir. Abdülmelik, Haccâc'ın maaşını Haricîlere karşı gösterdiği üstün başarısından dolayı 2.000 dirheme yükseltmiştir[223].

---

217 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,438.
218. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,438; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 193.
219. Taberî, *Tarih*, VI, 303; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 439.
220. Taberî, *Tarih*, VI, 304; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 439–440; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 195.
221. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 440, Hudarî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 494.
222. Ya'kûbî, *Tarih*, II, 275–276; Taberî, *Tarih*, VI, 309; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 442.
223. Taberî, *Tarih*, VI, 310; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 443.

Irak'taki Hâricî isyanları Haccâc vasıtasıyla bastırılmış oldu; ancak bu durumdan Irak halkı da olumsuz yönde etkilenmiştir; çünkü Şebib isyanı, Irak ekonomisini de zayıflatmıştır. O dönemin Arap ekonomisinde oldukça önemli bir yer tutan haraç gelirleri azalmıştır. Örneğin Hz. Ömer döneminde 118 bin, Ömer b. Abdülaziz döneminde 140 bin olan Irak'ın haracı Haccâc döneminde 18 bin dirheme kadar gerilemiştir. Bunun da sebebi, sürekli sorunların ve isyanların olmasıdır. Çünkü olaylar yörede tarımın yapılmasını engellediği için harac gelirlerinde de ciddi bir düşüşü beraberinde getirmiştir[224].

Abdülmelik'in Hâricîler karşısında zafer elde etmesi yönetimi esnasında meydana gelmiş en önemli icraâtlardandır. Çünkü Abdülmelik bu isyanların üstesinden gelmekle kendisinden sonra Emevî iktidarına geçecek olan oğlu Velid'e istikrarlı ve emniyetli bir yönetim devretmiştir.

3-Zencîlerin Haccâc'a Karşı Ayaklanması

Zenc veya Zinc olarak isimlendirilen kimseler, Afrikalı kölelerdir. Bunlar özellikle Doğu Afrika'daki sahilde yer alan bölgelerden getirilmişlerdir. Haccâc, Hâricîlerle uğraşırken bu arada Basra'da zenciler isyân etmişlerdir. Mus'ab b. Zübeyr'in son günlerine doğru Fırat Nehri'nin Basra'ya yakın bölgesinde bir araya gelip toplanan zencileri o zamanki Basra valisi Hâlid b. Abdullah ortadan kaldırmıştı. Bir kısmını öldürmüş bir kısmını da asmıştır. Ancak Abdullah b. Cârud meselesi ortaya çıkınca, zenciler bir kez daha ayaklanmışlardır. Haccâc, İbn Cârud'un işini bitirdikten sonra Basra'daki güvenlik kuvvetlerinin başında bulunan Ziyâd b. Amr'a bu zencilerin üzerine bir ordu göndermesini emretmiş o da oğlu Hafs b. Ziyâd'ın komutanlığında bir ordu sevketmiştir. Zencîler Hafs'ı öldürmüş; ancak bu defa üzerlerine bir başka ordu gönderilmiştir. Bu kez Zencîler bozguna uğramış, böylelikle Basra'daki bu isyan da ortadan kalkmıştır[225].

---

224. Söylemez, *Kûfe*, s. 208.
225. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 388. İsyan hakkında geniş bilgi için bkz., Faysal es-Sâmiri, *Sevretü'z-Zenc*, Beyrut 1971.

Zencîlerin isyanı konusunda kaynaklar fazla bilgi vermemektedirler. Bu durum, en azından onların isyanları hususunda özel bir sebeplerinin bulunmadığını ortaya koymaktadır. Muhtemelen zencilerin isyan nedeni, Emevî Devleti idarecilerinin onları küçük görmeleri, köle olarak değerlendirmeleridir. Onlar da ülke içerisinde karışıklıkları gördüklerinde tutumlarını göstermek, varlıklarını sergileyebilmek için ayaklanmışlardır. Devletin istikrarlı dönemlerind zencîlerin isyan etmemeleri de bu durumu teyid etmektedir.

H- HACCÂC'IN HORASAN VE SİCİSTAN VALİLİĞİNE ATANMASI

Abdülmelik b. Mervân, Irak ve civarındaki Haricîlerin çıkardıkları ayaklanmaları bastırdıktan sonra doğudaki vilayetleri de tam olarak kendi hâkimiyeti altına almak istedi. Bu yüzden 78/697–698 yılında Horasan ve aynı zamanda Sicistan valisi olan Ümeyye b. Abdullah b. Halid'i görevinden azlederek bu iki yeri de Irak ve Basra valisi olan Haccâc'a bağladı.

Abdülmelik'in buraları Haccâc'ın valiliğine bağlaması onun Irak'ta göstermiş olduğu başarısının semeresidir. Haccâc, hemen buralara birer vali atamakla işe başladı. Ezârika Haricîlerine karşı üstün bir başarı sağlayan Mühelleb b. Ebî Sufra'yı Horasan valiliğine getirdi (78/697–698). Diğer taraftan Ubeydullah b. Ebî Bekre'yi de Sicistan valiliğine atadı[226].

Taberî, Haccâc'ın Horasan ve Sicistan valiliğine Mühelleb'i atadığını, Mühelleb'in ise Ubeydullah'ın Sicistan'ı kendisinden daha iyi bildiğini söylemesi üzerine Haccâc'ın Sicistan valiliğini Mühelleb'ten alıp Ubeydullah'a verdiğini belirtmektedir[227] Yine Taberî Haccâc'ın, Horasan ve Sicistan valiliğine atanmasıyla Horasan'a önce Ubeydullah'ı, Sicistan'a da Mühelleb'i atadığını belirtmektedir. Mühelleb ise, kendisinin Horasan'ı, Ubeydullah'ın da Sicistan'ı daha iyi tanıdığını, bu yüzden de kendisini Horasan'a atamasını Hac-

226. Ya'kûbî, *Tarih*, II, 276; Taberî, *Tarih*, VI, 320; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 448. Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 109.
227. Taberî, *Tarih*, VI, 319–320.

câc'a bildirmiştir. Haccâc da Mühelleb'i Horasan'a; Ubeydullah'ı da Sicistan'a vali olarak atamıştır[228]. Haccâc, buraların valiliğini de alınca doğuya doğru fetihleri genişletmeye başladı. Abdülmelik Horasan'a Ümeyye b. Abdullah'ı vali olarak atadığında o da yerine oğlu Abdullah'ı vekaleten vali olarak atamıştı[229]. Ancak Abdullah, Sicistan'a sınır olan Afganistan hükümdarı Zunbîl[230] ile anlaşma yapmasından dolayı Abdülmelik onu valilikten azletmişti. Bunun üzerine Haccâc, Irak valisi olunca Ubeydullah'ı Sicistan valiliğine atamıştır[231].

Ubeydullah, 78/698 yılında vali olarak atanmasından sonra bir yıl savaş yapmadı. 79/699 yılında Kâbulistan'ın Türk hükümdarı Zunbîl'in haraç göndermemesi üzerine Haccâc, Ubeydullah'a haber göndererek Zunbîl ile çarpışmasını ve ülkesini ele geçirmeden, kalelerini yıkıp askerlerini ise zincire vurmadan geri dönmemesini emretti[232]. Bazı araştırmacılara göre ise, Zunbîl haracını vermesine rağmen Haccâc, sadece şiddet kullanmayı istemesi ve ayrıca yeni ülkeler fethetmeyi arzulamasından dolayı anlaşmalı olmasına rağmen Ubeydullah'a, Zunbîl üzerine saldırması emrini vermiştir[233]. Ancak Haccâc'ın uyguladığı genel fetih politikasına baktığımızda bunu söylememiz mümkün gözükmemektedir. Haccâc karşı taraf bozmadıkça anlaşmalara sadık kalmıştır. Kaldı ki anlaşma yapmak Haccâc'ın da işine gelecektir. Çünkü anlaşma yapıldığında karşı taraf vergisini verecektir. Dolayısıyla Haccâc'ın Ubeydullah'ı Zunbîl üzerine göndermeyi istemesi, Zunbîl'in haracı göndermeyip kesmesinden dolayıdır. Eğer iddia edildiği gibi olsaydı Haccâc, Ubeydullah'ın bir yıl savaş yapmaksızın barış halinde durmasını istemez bilakis savaşmasını emrederdi. Ayrıca bu tür iddialar başka kaynaklarda geçmemektedir.

---

228. Taberî, *Tarih*, VI, 320.
229. Belâzürî, *Futûh*, s.579.
230. Sicistan kralının lakabıdır. Kaynakların çoğunda Zunbil olarak geçmektedir. Zunbîl olarak ta geçmektedir. Bkz., Istahri, *el-Mesâlik*, s. 40; Yakut, *Mu'cem*, III, 43. Hatta, Wellhausen doğrusunun da bu olduğunu belirtmektedir. Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 109; Süheyl Zekkâr, s. 170; Zünûn, s. 85.
231. Belâzürî, *Fütûh*, s. 579.
232. Taberî, *Tarih*, VI, 322; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 450.
233. Ahmet Ağırakça, *Emevîler Döneminde Kıyamlar*, İstanbul 1992, s. 330.

Ubeydullah, Haccâc'ın saldırı emrini aldıktan sonra Basra ve Kûfe halkından oluşan askerleriyle Zunbîl'in üzerine yürümüş; Zunbîl'in ülkesine doğru ilerlemiş ve başkente yaklaşmıştı. Bu esnada bütün yol ve geçitler müslümanlara kapatılmıştır. Ubeydullah ve askeri yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Ubeydullah 700.000 dirhem vermek şartıyla barış yapmıştır[234].

Belâzürî ise, Ubeydullah'ın beş yüz bin dirhem vermek, çocuklarından Nehâr, Haccâc ve Ebû Bekre'yi rehin olarak bırakmak ve Zunbîl vali kaldığı sürece onunla savaşmamak kaydıyla barış yaptığını belirtmektedir[235]. Ancak Kûfelilerin başında bulunan ve Şiî olan Şureyh b. Hânî ise, kendisinin hep şehit olmayı arzuladığını, bu yüzden de barışı kabul etmeyip savaşacağını belirtmiş; birlikte savaşmak isteyenleri yanına çağırmıştır. Ubeydullah onun düşüncesinin yanlış olduğunu, hatta yaşlı olduğundan dolayı bunamış olabileceğini belirtmesine rağmen bir fayda vermemiştir. Ubeydullah da savaşa girmek zorunda kalmış; fakat yenilmiş ve perişan olmuş bir vaziyette Zunbîl'in ülkesinden çıkmıştır[236].

Haccâc, Ubeydullah'ın ve askerlerinin başına gelenleri öğrendikten sonra durumu Abdülmelik'e bildirmiştir. Ayrıca ondan Kûfe ve Basralılardan oluşacak büyük bir ordu hazırlamak hususunda izin almıştır[237] Haccâc, Abdülmelik'ten Zunbîl üzerine büyük bir ordu hazırlamak istediğini belirtimiş, izni aldıktan sonra ordu hazırlığına girişmiştir (80/699–700). Kûfelilerden 20.000, Basralılardan da 20.000 asker toplayarak bu işi sıkı tutmuş[238]; ayrıca askerlerin maaşlarını tamamen ödediği gibi bunun dışında ilave harcamalarda bulunup at ve silah temin etmiştir. Bu 40.000 kişilik ordunun başına da Sicistan valisi olan[239] Kinde kabilesinden Abdurrahman b.

---

234. Taberî, *Tarih*, VI, 323;İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,450;İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 203; İbn Haldun, *Tarih*, III, 47–48.
235. Belâzürî, *Fütûh*, s. 579–580.
236. Taberî, *Tarih*, VI, 323; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 451; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 203.
237. Taberî, *Tarih*, VI, 323; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 451.
238. Taberî, *Tarih*, VI, 323; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 451; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 211; İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 34; İbn Haldun, *Tarih*, III, 47.
239. 79/699 yılında Ubeydullah b Ebî Bekre, Zunbîl üzerine gittikten sonra ölmüştü. Bunun üzerine Haccâc, Abdurrahman'ı ordu komutanı iken aynı za-

Muhammed b. el-Eş'as'ı getirmiştir. Bu orduya her bakımdan mükemmelliği dolayısıyla "Tavus Ordusu" adı verilmiştir[240].

Abdurrahman ile Haccâc arasında bir iç çekişmenin olduğu rivayet edilmektedir. Buna göre Haccâc'ın, Abdurrahman'a kin beslediği ve onu her gördüğünde öldürmek istediğini açıkça ifade ettiği; hatta bir gün bu sözleri Şa'bî'nin duyduğu ve Abdurranman'a ilettiği belirtilmektedir. Abdurrahman da ileride Haccâc'ın hâkimiyetini ortadan kaldıracağını söylemişti[241].

Abdurrahman'ın Sicistan'a komutan olarak gönderilmesi konusunda başka rivayetler de vardır. Buna göre Haccâc, Kirmân'da Sedûslu Himyân b. Adiyy'i Sicistan ve Sind valisinin gerektiğinde kendilerinden yardım isteyeceği silahlı birlik olarak görevlendirmişti. Ancak Himyân isyan edince Haccâc onun üzerine Abdurrahman'ı göndermiş ve aralarında çıkan savaşta Abdurrahman onu yenmiştir. Haccâc, Abdurrahman'ı önce Himyân'ın yerine Ubeydullah'ın ölümü üzerine de Sicistan'a vali olarak atamıştır[242].

Haccâc, Abdurrahman'ı komutan olarak Zunbîl'e karşı göndermek isteyince Abdurrahman'ın amcası İsmail b. Eş'as, Haccâc'a onu göndermemesini tavsiye etmiştir. Ona göre Abdurrahman, Fırat köprüsünü geçtiğinde Haccâc'a olan itaatini bozacaktır. Fakat Haccâc, ona Abdurrahman'ın böyle bir işe girişemeyeceğini çünkü Abdurrahman'ın kendisinden çekineceğini belirtmiştir[243]. Zünun'a göre Haccâc'ın böyle davranmasının sebebi, kendisine çok fazla güvenmesidir.

---

manda Sicistan valiliğine atadı. Bk. Zehebî, *el-İşâretü ilâ Vefeyâtü'l A'yâni'l-Müntekâ min Târihi'l-İslam*, thk. İbrahim Sâlih, Beyrut 1411/1991; Süheyl Zekkâr, s. 168.

240. Taberî, *Tarih*, VI, 327; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 454; İbn Haldun, *Tarih*, III, 47. Ayrıca bu orduya "Tavus Ordusu" denmesine sebep olarak elbiselerinin göz alıcılığından dolayı tavus kuşlarına benzemeleri de gösterilmektedir. H. D. Yıldız, "İbnü'l-Eş'as", *DİA.*, İstanbul 2000, XXI, 32. Keza orduda yer alan yakışıklı gençlerin çokluğundan dolayı da bu şekilde isimlendirildiği de belirtilmektedir. *Uyûnü'l-Ahbâr*, IV, 23. Ancak bizim kanaatimiz, ordunun güçlü olmasından dolayı bu şekilde isimlendirilmiş olabileceği şeklindedir.

241. Taberî, *Tarih*, VI, 327; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 454; İbn Haldun, *Tarih*, III, 47.

242. Taberî, *Tarih*, VI, 329; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,456; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 212; İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 34.

243. Zünûn, s. 88; Ağırakça, *Kıyamlar*, s. 332.

Haccâc ile Abdurrahman arasında bir iç çekişme olabilir. Ancak bu, ileri boyutta değildir. Haccâc'ın da belirttiği gibi Abdurrahman ile aralarında kendisine karşı koyabilecek kadar bir düşmanlıkları yoktur. Haccâc'ın böylesi kalabalık bir ordunun komutanlığına kendisine düşmanlık besleyen birisini getirmesi, zaten pek ma'kul görünmemektedir. Hâlbuki Haccâc, Abdurrahman'ı ordu komutanlığına getirmekle kalmamış aynı zamanda onu Sicistan valiliğine de atamıştır. Yine Abdurrahman -ileride belirtileceği gibi- Sicistan'daki durumu bildiren bir mektup gönderdiğinde Haccâc onu hem tehdîd eden hem de küçümseyen bir cevap vermişti. Abdurrahman mektubu askerlere okuduktan sonra onlara fikirlerini de sormuştu. Eğer böylesine bir düşmanlık olsaydı Abdurrahman orduya fikirlerini hiç sormaz veya onları savaşa tahrik ve teşvik eden bir tavır takınırdı. Bütün bunlar göstermektedir ki Haccâc, Abdurrahman'ı ordunun komutanlığına iddia edildiği gibi ondan kurtulmak için değil, aksine, askerî dehasından dolayı getirmiştir. Üstelik Haccâc, Muhammed b. el-Eş'as'ın kızı ve Abdurrahman'ın kız kardeşi Meymûne'yi oğlu Muhammed ile evlendirerek akrabalık bağlarını da geliştirmişti[244].

Abdurrahman ordu ile birlikte Sicistan'a kadar gitmiştir. Oranın halkını toplayarak onlara Haccâc'ın kendisini komutan tayin ettiğini ve Zunbîl'e karşı savaşmasını emrettiğini söylemiştir. Ayrıca onlardan hiçbir kimsenin savaştan uzak kalmaması gerektiği, aksi takdirde cezalandıracağı tehdidinde bulunmuştur. Sicistan halkı da gerekli hazırlıkları yaparak yola koyulmuştur[245].

Zunbîl, durumu öğrenince elçi göndererek özür dilemiş ve haraç vermek istediğini belirtmiş; ancak Abdurrahman onun bu isteğini kabul etmemiştir. Zunbîl, böylesine büyük bir ordunun karşısında duramayacağını anlayınca ülkesini Abdurrahman'a terk ederek geri çekilmiştir. Abdurrahman ele geçirdiği yerlere valilerini atamış ve pek çok ganimet elde etmiştir[246]. Welhausen ayrıca Ab-

244. İbn Kuteybe, *İmâme*, I, 36.
245. Taberî, *Tarih*, VI, 328; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 455; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 212; Hudarî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 480.
246. Taberî, *Tarih*, VI, 328–329; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 455; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 212.

durranmân'ın zabtettiği yerlere garnizon ve irtibatı sağlamak için posta memurları koyduğunu ve saldırıyı durdurmanın sebebi olarak ise, askerlerin dağ havasına alışkın olmamalarını belirtmiştir[247] Fakat kaynaklara göre Abdurrahman'ın saldırıyı durdurmasının nedeni, Zunbîl'in ülkesinde daha içerilere girmenin tehlikeli olacağını düşünmesidir. Bu yıl ele geçirilen yerlerin yeterli olacağını gelecek yıl ilerileri daha iyi tanıdıkça gitmenin isabetli olacağını içeren bir mektubu Haccâc'a göndermiştir[248]; üstelik kış mevsimi yaklaşmıştı.

Abdurrahman'ın bu mektubu kendisine ulaşınca Haccâc, ona mektubunda şu karşılığı vermiştir: "Mektubun, anlaşma yapmaktan hoşlanan, sayıca az ve güçsüz bir düşmana lütufta bulunmak isteyen bir kimsenin mektubunu andırıyor. Oysa bu düşman ordusu, başarılı olan İslam ordusuna büyük zâyiâtlar verdirmiştir. Böyle bir düşman ordusuna benim askerimle hücum etmeyecek olursan öldürülmüş müslümanları cömertçe harcamış sayılırsın. O yüzden emrettiğim şekilde ülkelerinin içlerine doğru ilerle, kalelerini yık, savaşçılarını öldür, çoluk çocuklarını da esir al"[249]. Araştırmacı Zünûn'a göre "anlaşma yapmaktan hoşlanan" ifadesi, Abdurrahman'da Haccâc'a karşı ayaklanma şuurunu oluşturmuştur.

Haccâc, buna benzer bir kaç mektup daha göndermiştir. Bu da Haccâc'ın bu seferin gerçekleşmesi konusunda ne kadar istekli olduğunu göstermektedir. Son mektubunda ise "Eğer emrimi yerine getirirsen mesele yok, aksi halde komutanlığı kardeşin İshak b. Muhammed'e bırak" şeklinde tehdit etmiştir[250]. Bu mektupların ardından Abdurrahman, Haccâc'a bir mektup yazarak buraların durumunu ve jeopolitik konumunu ancak burada olanların bilebileceğini açıkça belirtmiş; fakat Haccâc, Abdurrahman'ın bu sözlerine çok kızmıştır[251].

---

247 Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 110.

248. Taberî, *Tarih*, VI, 329; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 455; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 212; Hudarî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 480; Süheyl Zekkâr, s. 169.

249. Taberî, *Tarih*, VI, 334–335;İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 461; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 225; Hudarî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 480.

250. Taberî, *Tarih*, VI, 335; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,461; İbn Haldun, *Tarih*, Ill, 47; Hudarî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 480; Süheyl Zekkâr, s. 169.

251. Dırar Salih, *Haccâc*, s. 60.

Abdurrahman, Haccâc'ın peşpeşe gelen mektuplarından sonra askerlerini toplayıp onlara şöyle demiştir: "Ben sizin iyiliğinizi istiyorum. Düşman ile ilgili görüşümü Haccâc'a bildirdim. Ancak o, yazdığı mektupta beni güçsüzlük ve zavallılıkla itham ediyor. Ayrıca sizi alıp alelacele düşmanın ülkesinin içlerine doğru ilerlememi emrediyor. Oysa burası daha dün kardeşlerimizin helâk olup gittiği bir ülkedir. Ben de sizden biriyim, yolunuza devam edecek olursanız sizinle gelirim, istemeyecek olursanız, ben de ileri gitmeyi kabul etmeyeceğim"[252].

Ya'kûbî, Abdurrahman'ın bu konuşmasını âdeta bir tahrik olarak değerlendirmektedir[253]. Aslında Abdurrahman burada askerlere gerçekleri ve doğruları söylemiştir. İyi bir komutanın yapması gereken şey, durum ve vaziyete göre askerlerini ölümden kurtarmaktır; Abdurrahman da bunu yapmıştır. Zaten Haccâc'a içten içe düşmanlık besleyen birçok kimse Abdurrahman'ın bu konuşmasını fırsat bilerek âdeta Abdurrahman'ı Emevî hükümetine karşı isyana teşvik etmişlerdir. Herkes "Bilakis, Allah düşmanının -Haccâc'ı kastediyorlar- dediğini kabul etmiyor ve itaat etmiyoruz" diyerek Haccâc'ın kararına karşı olduklarını açıkça ifade etmişlerdir[254].

İçlerinden sahâbî olduğu söylenen Ebû't-Tufeyl Âmir b. Vâsil, Haccâc'ın bir gün "Sen köleni atın üzerinde taşı da ölürse ölsün, kalırsa kalsın" dediğini ve şu anda da bunu uyguladığını belirtmiş; ayrıca Haccâc'a karşı itaatini bozduğunu ve Abdurrahman'a biat ettiğini de açıklamıştır[255]. Bir başka konuşmacı Abdülmü'min b. Şebes b. Rib'î de "Buralarda kaldıkları sürece sevdiklerine kavuşamayacaklarını ve çocuklarının açlıktan öleceğini" belirterek onları isyana teşvik etmiştir. Bunun üzerine Abdurrahman'ın beraberinde bulunan askerler, Haccâc'ı görevden alıp, Irak'tan kovmak üzere

252. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,462; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 225; İbn Haldun, *Tarih*, III, 47.
253. Ya'kûbî, *Tarih*, II, 277.
254. Taberî, *Tarih*, VI, 335; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,462; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 225; İbn Haldun, *Tarih*, III, 47; Vekîl, *el-Ümeviyyûn*, I, 393.
255. Taberî, *Tarih*, VI, 336; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 462; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 225; Vekîl, *el-Ümeviyyûn*, I, 393.

Abdurrahman'a biat etmişlerdir. Çünkü onlar kendilerinin Haccâc tarafından kullanıldıklarına, siyasî mülahazalarla yurtlarından uzak tutulduklarına inanıyorlardı; ancak Abdülmelik hakkında bir şey söylememişlerdir[256]. Böylece Abdurrahman ve beraberindekiler Haccâc'a karşı ayaklanmışlardır (81/700–701)[257] Burada sanki askerlerin, İbnü'l-Eş'as'ı, Haccâc'a karşı isyana kışkırtıkları gibi bir sonuç çıkmaktadır. Hâlbuki doğrusu İbnü'l-Eş'as'ın askerleri kışkırtması sonucu isyanın başladığı görüşü daha mantıklıdır. Çünkü İbnü'l-Eş'as, sonuçta vali Haccâc'ın memurudur. Askerlerin, âmirine karşı isyanı açıkça başlatmadığı sürece isyan etmeleri düşünülemez. İbnü'l-Eş'as onlara böyle bir fırsatı vermiş olmalıdır. İbnü'l-Eş'as'ın askerleri kışkırtması için Haccâc'ın emirleri konusunda uydurma mektuplar yazdığı iddia edilmektedir. Bu iddialar arasında güya Haccâc'ın, bazı Iraklı ileri gelenleri öldürmesini emrettiği, öldürülmesi istenen şahısların da Haccâc'dan intikam almak için isyanı başlattıkları belirtilmektedir[258]. Eğer bu rivayeti doğru kabul edersek, buradan Haccâc ile İbnü'l-Eş'as arasında önceden bir düşmanlığın var olduğu sonucu çıkarılabilir. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi böyle bir şey makul olamaz. Haccâc, böyle birisini neden yine böylesi önemli bir ordunun başına getirsin? Mektup öncesinde İbnü'l-Eş'as'da herhangi bir isyan düşüncesi söz konusu değildir. Haccâc'ın yazdığı mektubun içeriğinin İbnü'l-Eş'as'da ona karşı isyan ruhunu geliştirmiş olması muhtemeldir[259]. Tabii ki daha sağlıklı bir yorum yapabilmek için bu mektupların içeriklerinin bize sağlıklı bir şekilde ulaşmış olması gerekir. Maalesef bunu söylememiz mümkün değildir. Kesin olarak söylenecek bir şey varsa o da isyan İbnü'l-Eş'as'ın Haccâc ile olan mektuplaşma sonucu başlamış, sonra da askerlere yansımış olmasıdır. Yine bir başka gerçek

256. Taberî, *Tarih*, VI, 336; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 462–463; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 225; İbn Haldun, *Tarih*, III, 47; Aycan, "Emevîler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri", *AÜİFD.*, Ankara 1999, XXXIX, 165.

257. Taberî, *Tarih*, VI, 336; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 461; Hudarî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 481; Süheyl Zekkâr, s.169-171; Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, I, 123; Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 110; M. Seligsohn, "Abdurrahman b.Muhammed", *İA.*, İstanbul 1948, I, 51.

258. Zünûn, s. 87.

259. Zünûn, s. 87.

ise, Haccâc'ın uyguladığı siyasetin isyanın kendi aleyhine büyümesinde katkıda bulunmuş olmasıdır.

1-Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as'ın Ayaklanması

Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as, Büst[260] ve Zerenc'e[261] vekil valiler tayin ettikten sonra Zunbîl ile anlaşma yapmıştır[262]. Anlaşmaya göre; Abdurrahman, Haccâc'a karşı galip gelirse hayatta olduğu sürece Zunbîl'den haraç almayacak, bozguna uğrayacak olursa Zunbîl onu koruyacaktı[263]. Abdurrahman, Zunbîl ile anlaşma yaptıktan sonra Irak'ı ele geçirmek ve Haccâc'ı oradan kovmak üzere yola koyulmuştur.

Abdülmelik'in valisine karşı çıkmanın Abdülmelik'e karşı çıkmak olabileceği konusunda ordu arasında endişeler yayılınca Abdülmelik'e olan biatlarını da bozmuşlardır. Ticân b. Ebcer ayağa kalkarak halifeye karşı kendisinin biatı bozan ilk kişi olduğunu söylemiştir[264]. Sonra ordunun hemen hemen çoğu biatlarını bozmuşlardır. Böylece hareket sadece Haccâc'a karşı yapılmış bir hareket olmaktan çıkıp, Emevî Devleti'ne karşı yapılmış bir hareket halini almıştır.

İbnü'l-Eş'as, Abdülmelik'in Haccâc'dan ayrı tutulamayacağını anlayarak ona karşı da isyan etmiştir. Sonra ordusundan kendi halifeliğine ve Suriyelilerle sonuna kadar savaşılacağına dair biat almış; ayrıca isyanına dinî bir hareket süsü vererek mevâliyi ve Emevî hilafetinden memnun kalmayan bütün grupları etrafında toplamıştır. İktidarın meşruiyetine inanmayan Iraklı âlimlerin de desteğini kazanmıştır. Mevâli Haccâc'a karşı ayaklanan Abdullah b. Carud'a destek verdiği gibi İbnü'l-Eşas'ın isyanına da destek vermiştir. Yaklaşık yüz bin kadar mevâli bu isyana katılmıştır[265].

---

260. Büst; Sicistan ile Herât arasında bir yerdir. Yâkut, *Mu'cem*, I, 414.
261. Zerenc; Sicistan sınırları içerisinde bir yerleşim merkezidir. Yâkut, *Mu'cem*, III, 138.
262. Taberî, *Tarih*, VI, 334; Wellhausen, *Arap Devleti*, s.110.
263. Taberî, *Tarih*, VI, 336; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 463.
264. Taberî, *Tarih*, VI, 338; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 464; Hudarî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 481.
265. Yiğit, "Mevâlî", XXIX, 425; Demircan, *Mevâlî*, s. 170–171.

Haccâc, Abdurahmân'ın kendisine karşı isyan ettiğini, orduyu daha ilerilere götürmekten vazgeçtiğini öğrenince Basra'ya gelmiştir. Abdülmelik'e haber vererek kendisine acele asker göndermesini istemiştir[266]. Abdurrahman, isyan başlar başlamaz Horasan valisi Mühelleb'e yardım talep eden bir mektup yazmış; ancak Mühelleb yardımı reddetmiş, Abdurrahman'a bu işten vazgeçmesi hususunda tavsiyede bulunmuştur[267].

Mühelleb, Abdurrahman'a destek olmadığı gibi, Haccâc'a isyanı bir mektupla bildirmiştir. Ayrıca Haccâc'a "Kalabalık bir ordu oldukları için Kûfe'ye girinceye kadar onlara dokunmamasını" tavsiye etmiştir. Ancak Haccâc, Mühelleb'in bu düşüncesine katılmamış ve gereken önlemi almakta erken davranmamıştır[268]. Bu da göstermektedir ki Haccâc'ın gerçekten Abdurrahman'a ve ordusuna karşı güveni tamdı. Bu yüzdendir ki orduyu muhteşem bir şekilde donatmıştı.

Abdülmelik b. Mervân, böylesi büyük bir orduya karşı koyabilmesi için Haccâc'a destek vermiş, onun için büyük bir ordu oluşturmuştur. Haccâc da Basra'da hazırlıklara başlamış; Abdurrahman'ın ordusu ise büyük bir şevk ve heyecan içerisinde Irak'a doğru yola çıkmıştır. Haccâc, bu durumu öğrendiğinde Abdurrahman'a karşı koymak üzere Basra'dan hareket etmiş ve Tüster'e[269] kadar gelmiştir. Haccâc, Abdurrahman'a karşı öncü birlikler göndermiştir. Bu öncü birlikler Düceyl nehri kenarında Abdurrahman'ın atlıları ile karşılaşmış ve şiddetli çarpışmalardan sonra bozguna uğramıştır. Bu, Haccâc'ın, Abdurrahman ile ilk karşılaşması ve aynı zamanda ilk mağlubiyeti olmuştur(81/701). Haccâc'ın askerlerinden pek çoğu öldürülmüştür[270]. Haccâc, bu ilk bozgundan sonra Basra'ya dönmüş, Abdurrahman'ın askerleri de onu takip etmişlerdir. Haccâc, Zâviye'ye kadar çekilmiş ve burada karargâh

266. Taberî, *Tarih*, VI, 338; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,464; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 226; İbn Haldun, *Tarih*, III, 47; Hudarî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s.481.
267. Süheyl Zekkâr, s. 170.
268. Taberî, *Tarih*, VI, 338; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,464; İbn Haldun, *Tarih*, III, 48.
269. Tüster; Bugünkü Huzistan şehrinin en büyüğüdür. Yâkut, *Mu'cem*, II, 29.
270. Taberî, *Tarih*, VI, 339-340; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 465; İbnü'l-Cevzî, VI, 231, Hudarî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 481; Süheyl Zekkâr, s. 171; Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 111.

kurmuştur. Zaviyede yapılan çetin savaşta Haccâc yenilmiş; fakat Basra'yı tamamen Abdurrahman'a bırakmayı da kabullenememiştir[271]. Bu durum, Haccâc'ın yavaş yavaş gücünün ve saltanatının sallanması anlamına geliyordu. Dolayısıyla Haccâc için bu yenilgi oldukça önemliydi.

Abdurrahman, Basra'nın içlerine doğru ilerlemiş; ulemâ da dâhil bütün Basralılar, Haccâc ve beraberinde bulunan Şamlılarla savaşmak üzere Abdurrahman'a biat etmişlerdir. Bunların Abdurrahman'a biat etmelerinin sebebi, Haccâc'ın göndermiş olduğu zekât ve haraç toplama görevlilerinin Haccâc'a yazdıkları mektubun içeriğiydi. Zekât ve haraç memurları Haccâc'a zimmîlerin müslüman olduklarını, şehirlere yerleştiklerini ve bundan dolayı da gelirlerin düştüğünü yazmışlardı[272]. Haccâc da yazdığı mektupta "Herkesin kendi köy ve kasabasına çıkıp gitmesini" belirtmişti. Haccâc, bunları köylerine göndermekle tekrar cizyelerini almak istemiştir[273]. Bu hâdise onların Haccâc'dan nefret etmelerini sağlarken Abdurrahman'a da biatı kolaylaştırmıştır.

82/701–702 Muharrem ayında iki ordu arasında çok şiddetli çarpışmalar meydana gelmiştir. Bu çarpışmalarda genellikle Haccâc'ın birlikleri yenilmiştir. Haccâc askerlerine sürekli olarak savaşta sebat göstermeleri yönünde konuşmalar yapmıştır[274]. Bu tür konuşmaların etkisiyle Süfyân b. Ebred, Abdurrahman'ın ordusunun sağ kanadına saldırarak bozguna uğratmıştır. Iraklılar geri çekilmiş ve Abdurrahman ile Kûfe'ye dönmüşlerdir. Abdurrahman'ın askerlerinden birçoğu öldürülmüştür. Haccâc Basra'ya girince eman vermesine rağmen pek çok insanı öldürmüştür. Bu güne "Zâviye Günü" denmektedir[275]. Bu günde ölenlerin sayısının 10.000 kişiyi bulduğu belirtilmektedir[276]. Bu olay 82/701 yılının Şa'ban ayında ol-

271. Taberî, *Tarih*, VI, 340; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,465; İbn Haldun, *Tarih*, III, 48.
272. Taberî, *Tarih*, VI, 341; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 465; T.W. Arnold, *İntişârı İslam Târihi*, çev., Hasan Gündüzler, Ankara 1982, s. 94.
273. Taberî, *Tarih*, VI, 341; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 465.
274. Taberî, *Tarih*, VI, 342; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 467.
275. Ya'kûbî, *Tarih*, II, 278; Taberî, *Tarih*, VI, 343; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 467–468; İbn Haldun, *Tarih*, III, 48; Süheyl Zekkâr, s. 171.
276. Taberî, *Tarih*, VI, 343; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 469.

muştur. Ayrıca 83/702 yılında olduğu da rivayet edilmektedir[277]

Haccâc, Abdurrahman ile çarpışmak için Basra'dan ayrılmış, Kûfe üzerine yürümüş ve Deyrülkurre[278] denilen yerde; Abdurrahman ise Deyrülcemâcim'de[279] karargâh kurmuştur (82 veya 83/701–702). İki ordu arasındaki küçük çarpışmalar yaklaşık üç ay kadar devam etmiştir.

I-Deyrülcemâcim Savaşı

Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as'ın ordusunda sadece maaş alan askerlerin sayısı 100.000 kişiden ibaretti[280]. Haccâc'ın askerleri de yaklaşık bu kadardı. Her gün savaşıyorlardı. Bu durum Şam'da Abdülmelik'i ve Şamlıları tedirgin ve rahatsız ediyordu[281]; çünkü aralarında seksenden[282] fazla çatışma olmuş ve henüz sonuç alınamamıştı. Abdülmelik, devletin ileri gelenlerini toplayıp istişare yapmıştır. Sonuçta eğer Iraklılar razı olurlarsa Haccâc'ı valilikten azletmenin savaşmaktan daha iyi ve daha kolay olacağı görüşüne varmışlardır. Bu görüşü Abdurrahman'a ulaştırmak ve olayı bu şekilde çözebilmek için devlet başkanı Abdülmelik, oğlu Abdullah ile Musul bölgesinde bulunan kardeşi Muhammed b. Mervân'ı kalabalık bir heyet ile göndermiştir[283].

---

277. Taberî, *Tarih*, VI, 343; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 469.
278. Deyrülkurre; Kadisiyye ile Kûfe arasında bir yerdir. Yâkut, *Mu'cem*, II, 526; M. Streck "Deyrülcemâcim", *İA.*, İstanbul ty. III, 576.
279. Deyrülcemâcim; Fırat'ın batısında, Kûfe'ye 7 km uzaklıkta bir yerdir. Yâkut, *Mu'cem*, II, 503. Rivâyete göre, Iyâd ile Behrâ kabileleri arasında çıkan savaşta Iyâd kabilesinden bir çok kimse öldürülmüştü. Savaş bitince ölülerini manastırın yanına gömmüşlerdi. Sonradan halk burasını kazdıklarında kafataslarını çıktığından bu manastıra "Deyrülcemâcim" (Kafataslar Manastırı) adı verilmiştir. Belâzürî, *Fütûh* s. 406; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 244; Hudarî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 482; M. Streck "Deyrülcemâcim", *İA.*, III, 576-577; Nuri Ünlü, "Deyrülcemâcim", *DİA.*, İstanbul 1992, IX, 270.
280. 100.000 savaşçının yanında bir o kadar da köle olduğu rivayet edilmektedir. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 232; Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 111.
281. Taberî, *Tarih*, VI, 347; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,469; İbn Haldun, *Tarih*, III, 48.
282. Mes'ûdî, *Mürûc*, III, 139; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 244; H.İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, I, 347; Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 111.
283. Taberî, *Tarih*, VI, 347; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,469; İbn Kesîr, *Bidâye* IX, 43–44; İbn Haldun, *Tarih*, III, 48; Hudarî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 482; Süheyl Zekkâr, s. 172; Muhammed Ebü'l-Fadl, s. 466; Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 112.

Abdülmelik, oğlu ve kardeşine, Iraklılara Haccâc'ın azledilebileceğini[284]; Şamlılara verilen maaşın aynısının kendilerine de verileceğini, Abdurrahman b. Muhammed b.el-Eş'as'ın Irak'ta istediği yere gidip yerleşebileceğini ve Haccâc'ın yerine kardeşi Muhammed b. Mervân'ın vali olarak atayacağını söylemelerini emretmiştir. Diğer taraftan da şayet bu teklifleri kabul etmeyip isyandan vazgeçmezlerse Haccâc'ın savaşı sevk ve idare edeceğini söylemelerini de ısrarla vurgulamıştır[285]. İbn A'sem ise, İbnü'l-Eş'as'ın dilediği yere vali olarak atanacağını, Haccâc'ın valilikten azledileceğini, beldelerinden Şamlıların çıkarılacağını ve Irak'a istedikleri birinin vali olarak atanacağını söylemelerini istediğini belirtmektedir[286].

Haccâc, siyasî hayatında kendisine bundan daha ağır gelen bir durumla karşılaşmamıştı; çünkü o, Iraklıların Abdülmelik'in ileri sürdüğü teklifleri kabul edeceklerinden ve kendisinin de valilikten alınacağından korkuyordu. Bunun için Haccâc, Abdülmelik'e bir mektup yazdı. Mektubunda: "Sen, Irak halkına beni azletme imkânı verirsen, kısa zamanda sana karşı ayaklanacaklardır" diyordu[287] Ancak Abdülmelik, Irak halkına Haccâc'ın görevden alınması teklifinin yapılmasından başka bir çözümü kabul etmiyordu.

Abdülmelik'in oğlu ve kardeşi teklifi Iraklılara götürmüşlerdir. Abdurrahman ve taraftarı, onlara cevabı ancak akşam verebileceklerini, düşünmeleri ve değerlendirmeleri gerektiğini belirtmişlerdir. Sonuçta Iraklılar kendilerinin şu anda güçlü olduklarını ve zafere ulaşacaklarını iddia ederek teklifi kabul etmeyeceklerini ifade etmişlerdir. Teklifin reddedilmesinden sonra Abdullah b. Abdülmelik ile Muhamed b. Mervân, Haccâc'dan ordunun başına geçmesini, sevk ve idare etmesini istemişlerdir[288].

---

284. Taberî, *Tarih*, VI, 347; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,469; Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 112; M. Seligsohn, "Abdurrahman b. Muhammed", *İA.*, İstanbul 1940; I, 51.
285. Taberî, *Tarih*, VI, 347; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 470; Işş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 218; Hudarî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 482; Süheyl Zekkâr, s. 172; Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 112.
286. İbn A'sem, *Fütûh*, VI, 100.
287 Taberî, *Tarih*, VI, 348; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,470; Süheyl Zekkâr, s. 172.
288. Taberî, *Tarih*, VI, 349; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,471; Muhammed Ebü'l-Fadl, s, 468.

Burada Halife Abdülmelik'in, kendi valisi Haccâc'ı görevinden alıp yerine isyancıların liderini atamasını siyasî ve üslup açısından uygun bulmadığımızı belirtelim. Eğer Haccâc, halkın kendisine isyan etmesini uyguladığı baskıcı politikasıyla sağlamışsa halife bu esnada onu görevinden almalı ya da uyarmalıydı. Ancak Haccâc'dan zor zamanlarda istifade edip de saltanatı tehlikeye girince valisini görevinden almak istemesi, doğrusu yadırganacak bir durumdur. Bunun dışında İbnü'l-Eşas'ın halife tarafından ileri sürülen teklifi kabul ettiğini; ancak Iraklıların buna sıcak bakmadıklarını görüyoruz. Burada Iraklıların tabiatları tekrar kendisini göstermektedir. Onlar savaş alanlarından kaçtıklarında savaşa yeltenir ve savaşı arzularlar; savaş meydanlarında oldukları zamanda hep kaçmayı isterler. Burada da yine aynı tavrı sergilediklerini görmekteyiz. Haccâc ile karşılaşmalarında galip geldiklerinde barışa yanaşmamışlardır. Sonuç itibariyle Iraklıların bu teklifi kabul etmemelerini ve isyanı Haccâc'ın dışında halife boyutuna taşımalarını da bir hata olarak değerlendiriyoruz.

Devlet yetkilileri ile Abdurrahman arasında anlaşma sağlanamayınca Haccâc ile Abdurrahman arasındaki savaş yeniden başlamıştır. Artık ateşkes umutlarının da sona erdiğini gören her iki taraf için bu kez girişilecek savaş, ölüm kalım savaşı olacaktı. Bu nedenle Haccâc işi daha baştan sıkı tutmuş ve komutanlarını iyi seçmiştir. Haccâc, ordunun sağ kanadına Abdurrahman b. Süleym'i, sol kanadına Umâre b. Temîm el-Lahmî'yi, süvârilerin başına Süfyân b. Ebred el-Kelbî'yi, piyadelerin başına ise, Abdullah b. Hubeyb el-Hakemî'yi getirmiştir[289].

Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as ise, ordunun sağ kanadına Haccâc b. Hârise el-Has'amî'yi, sol kanadına Ebred b. Kurrâ et-Temîmî'yi, süvârilerin başına Abdurrahman b. Abbas el-Hâşimî'yi, piyadelerin başına Muhammed b. Sa'd b. Ebî Vakkas'ı, yan destek kuvvetlerinin başına Abdullah b. Rız'am el-Hârisî'yi, âlimlerin[290]

289. Taberî, *Tarih*, VI, 349; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 471; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 233; Zehebî, *Târihu'l-İslam*, (81–100 olayları), thk. Ömer Abdü's-Selâm, 1993, IV,10; İbn Haldun, *Tarih*, III, 49.

290. Abdurrahman'ın ordusunda Iraklı âlimlerden Hasan el-Basrî (öl.110/728), İbn Ebî Leyla (öl. 83/702), Saîd b. Cübeyr (öl. 95/713–714) ve İbrahim en-Ne-

başına ise Cebele b. Zahr b. Kays'ı getirmiştir[291].

Haccâc, kurrâ birliği üzerine üç koldan hamle yapmasına rağmen kurrâ birliği yerinden ayrılmamıştır. Ebû'l-Bahterî ve Saîd b. Cübeyr gibi âlimler de savaşta askere moral verici konuşmalar yapmışlardır[292].

Deyrülcemâcim Savaşı yaklaşık 103 gün devam etmiştir. Onlar Deyrülcemâcim'e Rebîülevvel ayının üçüncü günü varıp yerleşmişler, Cemâziyelevvel ayının ondördüncü günü de bozguna uğramışlardır[293]. Son ana kadar üstünlük Abdurrahman'ın askerlerindeydi; ancak Haccâc'ın sağ kanadının komutanı olan Süfyân b. Ebred, Abdurrahman'ın sol kanadında bulunan Temîmli Ebred b. Kurrâ'nın üzerine saldırmış ve bozguna uğratmıştır. Abdurrahman, askerlerini direnmeye davet etmişse de Şamlılar karşısında fazla dayanamamışlardır[294].

Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as'ın Deyrülcemâcim'de yenilmesinden sonra Haccâc, Kûfe'ye dönmüş; Abdurrahman'a katılanlardan tekrar biat almıştır. Yalnız biat almadan önce insanlara yaptıklarından dolayı küfre girdiklerini ikrar ettirmiş, ondan sonra biatlarını almıştır. Eğer küfre girdiklerini ve dinden döndüklerini kabul etmeyen olursa, o zaman da onların öldürülmesini emretmiştir[295]. Has'am kabilesinden biri kendisinin seksen yıl Allah'a ibadet ettiğini ve kâfir olmadığını söylemiş, Haccâc da onu öldürmüştür. Bazıları ise, Haccâc'ın değişik metotlarıyla karşı karşıya kalmışlardır. Haccâc birisine "Senin kâfir olmadığına şahitlik edecek bir kişi-

---

hâî (öl. 96/714) gibi âlimler vardı. Taberî, *Tarih*, VI, 350; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,472.

291. Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 287; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 278; Taberî, Tarih, VI, 349; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 471–472; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 233; İbn Haldun, *Tarih*, III, 49.

292. Taberî, Tarih, VI, 357-358; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil,IV,478; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 245; Muhammed Ebü'l-Fadl, s. 469.

293. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,480; Zehebî, *Târihu'l-İslam*, IV,10; Muhammed Ebü'l-Fadl, s. 469.

294. Taberî, *Tarih*, VI, 363; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 480–481;İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 246; İbn Abdirabbih, *Ikd*, IV; 53.

295. Taberî, Tarih, VI, 364–365; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 481; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 246; İbn Haldun, *Tarih*, III, 49.

nin bulunacağını sanıyorum" deyince adam korkusundan kendisinin yeryüzünün en kâfiri olduğunu söylemek zorunda kalmıştır. Haccâc buna gülmüş ve onu serbest bırakmıştır[296].

Haccâc, Deyrülcemâcim zaferinden sonra Kûfe halkına yönelik yine sert bir konuşma yaptı. Konuşmasında, Iraklıların İbnü'l-Eş'as'a itaat etmeleriyle devlete ve kendisine karşı ihanet ettiklerini belirtti. Şu sözleri Iraklıları tasvir etmesi açısından önemlidir. Bugün de aynı durumu görebiliriz. Bu nedenle bu kısmı burada aktarmak istiyoruz:

"...Ey Iraklılar! Ey yaptıklarıyla kâfir olanlar! Ey dostuna yardımı bıraktıktan sonra ihanet edenler, birbirlerinin üzerine atılanlar! Sizleri sınırlarınızı korumaya gönderdiğimiz zaman hıyanette bulunur, geri dönersiniz. Size verilen görevi yerine getirmezsiniz, güvenlikte olduğunuzda ortalığı velveleye verirsiniz. Korkuya kapıldığınızda münafıklık yaparsınız. Nimeti hatırlamaz, iyiliğe karşı şükretmezseniz. Ahdi bozan bir kimse, sizden vakarınızı yitirmenizi isterse, bir asi sizden yardım isterse, bir sapık sizden vakarınızı yitirmenizi isterse, bir zâlim sizden yardım isterse, yoldan çıkan bir kimse sizden destek isterse, onun çağrısına mutlaka icabet edersiniz, yardımına koşarsınız.

Ey Iraklılar! Öğütler size fayda vermedi mi? Olaylar, sizin için caydırıcı olmadı mı? Allah, baskısını üzerinizde şiddetlendirmedi mi? Kılıcının sıcaklığını size tattırmadı mı? Azabının ve işkencesinin acılarını size hissettirmedi mi?"[297]

Haccâc'ın müslümanlara karşı böylesine bir davranış içerisine giren ilk vali olduğunu görmekteyiz. Bu tür davranış, Haccâc'ın insanları küçük düşürmek için her türlü yola başvuracağını göstermektedir. Burada Abdülmelik'e düşen görev, Haccâc'ın galibiyet elde ettikten sonra kan akıtması siyasetini durdurmaktı. Ancak Abdülmelik, Haccâc'ı kendi başına bırakmış ve adeta Haccâc'a bu tür eylemleri yapma cesaretini vermiştir. İbn Kesîr'in belirttiğine göre[298] Haccâc, isyan sonrası 100.000 kişiyi öldürmüştür. Her ne kadar

296. Taberî, *Tarih*,VI, 365; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,482; İbn Abdirabbih, *Ikd*, V; 53; Hudarî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 482.
297. İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 122.
298. İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 51.

bu sayı abartılı olsa da gerçek olan Haccâc'ın pek çok insanı öldürmüş ya da onlara işkence etmiş olmasıdır.

Haccâc, Kûfe'de bu olaydan sonra yaklaşık bir ay kadar bir süre kalmış; Şamlıları Kûfelilerin evlerine yerleştirmiştir. Haccâc, bu uygulamasıyla da askerleri başkalarının evine yerleştiren ilk kişi olmuştur[299]. Bu durum, iskân politikası adı altında hemen hemen her muzaffer devlet tarafından gerçekleştirilmiştir.

Abdurrahman, bozguna uğrayıp kaçtıktan sonra Basra'ya gelmiş; burada pek çok insan yine onun etrafında toplanmıştır. Haccâc ile savaşmak için Abdurrahman ve arkadaşları Meskin'de bir araya gelerek hendekler kazmışlardır (83/702)[300].

II-Meskin Savaşı (83/702)

Abdurrahman'ın tekrar toparlanması üzerine Haccâc da aynı bölgeye askerlerini sevketmiştir. Her iki grup arasında yaklaşık onbeş gün boyunca şiddetli çarpışmalar devam etmiştir. Haccâc'ın silahlı askerlerinin komutanı Ziyâd b. Deysem'in öldürülmesi, Haccâc için önemli bir kayıp olmuştur. Ne var ki Haccâc, onun yokluğunu hissettirmemek için arkadaşlarını savaşa teşvik etmiştir. Abdülmelik b. Mühelleb'e tâlimat vererek Abdurrahman'ın askerleri üzerine hamle yaptırmıştır. Diğer taraftan da Haccâc, dört bin kişilik bir grup ile Abdurrahman'ı ve askerlerini ansızın basmış ve mağlubiyete zorlamıştır. Abdurrahman'ın birlikleri kaçmaya başlamıştır. Bu arada kaçanların çoğu suda boğulmak suretiyle can vermişlerdir[301]. Çatışmanın sonuncunda Abdurrahman ve beraberindekiler yenilmişlerdir.

Abdurrahman'ın ordusunun yenilmesinde, daha önceden aldığı mağlubiyetin büyük etkisinin olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü bir tarafta gerçekten çok güçlü ama yenilmiş, diğer tarafta ise galibiyet elde etmiş bir ordu bulunmaktadır. Ayrıca Abdurrahman'ın ordusu ilk yenilgiden sonra psikolojik savaş açısından da kaybetmiştir. -Daha önce de belirttiğimiz gibi- Haccâc onlara oldukça acımasız

299. Taberî, *Tarih*, V I, 365; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 482.
300. Taberî, *Tarih*, VI, 366; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 482.
301. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,483; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 247.

davranmış, hakaret etmiştir. Bu da elbette ki yeni bir savaşa girişecek orduyu ve komutanı olumsuz yönde etkileyecektir. Nihayetinde savaşta ikinci kez yenilen Abdurrahman Sicistan'a daha doğrusu kaçmıştır (82 sonu veya 83 başı/702)[302].

Önce Kirmân'a giden Abdurrahman, burada uzun süre kaldıktan sonra Sicistan'a geçmiştir. Abdurrahman, Sicistan'a gidince Haccâc arkasından onu yakalayıp getirmesi için oğlu Muhammed ile Umâre b. Temîm el-Lahmî'yi göndermiştir. Onlar Sûs'ta Abdurrahman'a yetişmişlerse de yakalayamamışlardır. Abdurrahman, Sâbûr'a kadar kaçabilmiştir[303]. Oradan Sicistan'ın Zerenc şehrine ulaşmış; ancak Irak'a gelirken Zerenc'e bıraktığı valisi Abdullah b. Âmir, Abdurrahman'ı şehre sokmamıştır. Buraya giremeyen Abdurrahman, Büst şehrine gitmek zorunda kalmıştır. Büst valisi Abdurrahman'ı kabul etmiş, ancak ansızın onu yakalatmıştır. Bunu Haccâc'ın gözüne girmek ve bir yer edinmek için yapmıştır. Fakat düşmanımın düşmanı dostumdur özdeyişinden hareketle Zunbîl'in, Büst valisine baskı yapması sonucu Abdurrahman serbest bırakılmıştır. Zunbîl, Abdurrahman'ı kendi ülkesine götürmüştür[304]. Bu sırada Haccâc'dan kaçan pek çok Abdurrahman yanlısı Ubeydullah b. Abdurrahman ve Abdurrahman b. Abbas komutasında bir araya gelerek liderleri Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as'ı Sicistan'a geri çağırmışlardır. Abdurrahman da başka çaresi olmadığı için bu isteğe uyarak Sicistan'a gelmiş ve Zerenc valisini öldürmüş; sonra tekrar Zunbîl'in ülkesine dönmüştür[305]. Abdurrahman'ın yaptığı iş, Haccâc'ın eline düşmekten kurtulmaya çalışan bir insanın yapacağı davranışlardan başka bir şey değildir. Çünkü o da biliyor ki Haccâc peşini bırakmaktan vazgeçmeyecek, bir yolunu bulup onu ya canlı ya da ölü bir şekilde ele geçirecektir. Abdurrahman bunu çok iyi bildiği için bundan başka bir yol bulamamıştır. Yani ya teslim olup öldürülecek ya da kaçacaktı. Abdurrahman da ikincisini yapmıştır.

---

302. Taberî, *Tarih*, VI, 367; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 483.
303. Taberî, *Tarih*, VI, 367–368; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 484; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 247; Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 113.
304. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 247.
305. Taberî, *Tarih*, VI, 368; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,484; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 246; Hudarî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 483.

Abdurrahman'ın beraberinde dört bin kişi ile Zunbîl'in yanında oldukları haberi Haccâc'a ulaşınca, Haccâc, Umâre b. Temîm'i âsileri kendisine teslim etmesi için Zunbîl'e göndermiştir. Haccâc, Abdurrahman ve beraberindekileri kendisine göndermesini aksi halde üzerine 100.000 savaşçı göndereceğini bildiren tehdit dolu bir mektup yollamıştır. Bundan çekinen Zunbîl, Abdurrahmân'ı yakalayarak Haccâc'a göndermiştir. Abdurrahman bu aşamada ölümden başka çaresinin olmadığını farkedince kendisini yolda bir uçuruma atarak intihar etmiştir. Haccâc'ın adamları, canlı ele geçiremedikleri Abdurrahman'ın başını vazifelerini yerine getirmeleri adına Haccâc'a götürmüşler; o da Abdülmelik'e göndermiştir (84'ün sonu veya 85'in başı/704)[306].

Bazı kaynaklara göre Abdurrahman, Zunbîl'in ülkesine sığınınca Zunbîl'in elçisi Ubeyd b. Subeyd, bu durumu Haccâc'a haber vermiştir. Ayrıca elçi, Zunbîl'e Abdurrahman'ı Haccâc'a teslim etmesi şartıyla Haccâc'dan kendisi ile yedi yıl savaş yapmayacağına dâir temînât alabileceğini belirtmiştir. Zunbîl, elçisinin bu akıllıca teklifini kabul etmiş; sonra da bunu Haccâc'a iletmiştir. Haccâc'ın da teklifi kabul etmesi üzerine Abdurrahman yakalanıp Haccâc'a götürülmek üzere yola çıkarılmıştır[307].

Abdurrahman'ın ölümü ile uzun zamandır Emevî hânedânını tehdît eden bu doğu eyâletindeki karışıklıklar ortadan kalkmış oldu. Haccâc, İbnü'l-Eş'as'ın ölümünden sonra oldukça rahatlamıştır. Bunu da insanlara bolca bağışta bulunarak göstermiştir. Haccâc'ın fazlaca ihsanda bulunması üzerine Abdülmelik, ona uyarı mektubu göndermiştir. Haccâc, cevabında Irak'ı, Iraklıları ve geçirdiği mücadelenin boyutunu çok güzel bir şekilde tasvir etmiş ve bunu askerlerinin hak ettiğini bildirmiştir. Bunun üzerine Abdül-

306. Halife, *Tarih*, s. 288–289; Belâzürî, *Fütûh*, s. 580; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 279; Taberî, *Tarih*, VI, 389; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,483. Başka rivâyetlerde Abdurrahman'ın kendisini bir dağın üzerinden veya bir damın üzerinden atarak intihar ettiği belirtilmektedir. Belâzürî, *Fütûh*, s. 580; Hudarî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 483. Seligsohn ise, Abdurrahman'ın kendisini kaleden attığını ifade etmektedir. M Seligsohn "Abdurahman", *İA.*, I, 51.

307 Taberî, *Tarih*, VI, 390; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 260. Makdîsî ise, Haccâc'ın Zunbîl'e, Abdurrahman'ı teslim etmesine karşılık 1.400.000 dirhem gönderdiğini belirtmektedir. Makdîsî, *Tarih*, II, 36.

melik, Haccâc'a hak vermiş ve istediği gibi davranmasını söylemiştir[308]

2-Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as'ın Haccâc'a Karşı İsyan Etmesinin Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme

Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as'ın liderliğindeki âlim ve kurrânın katıldığı bu hareketin çıkış sebebi konusunda bir takım farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bunları şu şekilde özetleyebiliriz:

Wellhausen'a göre, ilk başta Abdurrahman ve beraberindekilerin gerçekleştirdiği bu isyânının hiç bir dinî yanı yoktur[309]. Wellhausen, Alfred Von Kremer'in, Abdurrahman'ın önderliğinde gerçekleşen bu isyânın sebebini mevâlîye dayandırdığını nakletmektedir. Kremer'e göre, "Mevâlînin yani Kûfe ve Basra'da müslüman olmuş teb'a'nın, hâkim olan asâlet sınıfıyla, yâni Araplar ile hak ve hukuk bakımından eşitlik elde etmek, cizyeden kurtulmak ve o zamana kadar sadece Arap asâlet sınıfının kaydedildiği maaş defterlerine yazılmak istemesiyle" bu hareket ortaya çıkmıştır. Ona göre bu harekete müslüman olan, ancak Arap olmayan kimselerin hâlâ cizye vermeleri sebep olmuştur[310]. Bilindiği gibi müslüman olan kimseden cizye alınmazdı. Ancak Haccâc, müslüman olanların sayılarının artmasıyla devlet gelirlerinde büyük bir düşme yaşanacağı endîşesiyle vergi âmillerine müslüman olsalar bile, mevâlîden cizye almalarını emretmişti[311].

Araştırmacı Seyfullah Kara da bu görüşe yakın bir değerlendirmede bulunmaktadır. Ona göre de bu savaş dinî karakterli bir savaş olmadığı gibi, mevâliye bağlı bir savaş da değildir. Tamamen maddi sebeplerle gerçekleşmiş bir savaştır. Kara, bunu bir adım daha ileri götürerek Haccâc döneminde meydana gelen fetih hareketlerinin dinî karakterli değil de maddi karakterli hareket olduğunu benimsemektedir[312]. Aşağıda da değerlendireceğimiz gibi fetih hareketlerini sadece maddi olarak değelendirmek sanırım isabetli bir

308. İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 126–127
309. Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 116.
310. Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 114.
311. Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, çev., H.D.Yıldız, İstanbul 1979, s. 90.
312. Seyfullah Kara, "İslam Tarihinde İlk Zihniyet Sapması: Emevîler Döneminde Otoritenin Dünyevileşmesi", *İstem*, Konya 2007, sayı: 8, s. 158.

yaklaşım olmasa gerek. Bir başka ifadeyle o dönemin fetih hareketlerine katılarak İslam dininin yayılmasında katkıları olanlara haksızlık olur. Elbette ki maddi yönü olacaktır, ama tek sebep olmadığı kanaatindeyiz.

Wellhausen'a göre ise, Abdurrahman'ın ayaklanmasının sebebi, Suriye ile Irak arasındaki iktidâr mücâdelesidir. Ona göre, Kremer'in iddiâsı tutarlı bir iddiâ değildir. Bir çok mevâlînin katılmış olması, bu isyânın karakterini mevâlînin oluşturduğu anlamına gelmez. Çünkü yüz bin maaşlı askerin yanında bir o kadar da mevâlî katılmıştır. Bu isyâna en asîl, en nüfuzlu Araplar katılmışlardır. Başta komutan Kinde reîsi Abdurrahman b. Muhamed b el-Eş'as, Hamdan reîsi Cerir b. Saîd b. Kays, Temîm reîsi Abdülmü'min b. Şebes b Rib'î, Bekr reîsi Bistâk b. Maskala gibi kabîle reisleri, Muhammed b. Sa'd b. Ebî Vakkas, Abdurrahman b. Abbas vb...gibi Kureyşliler, Hasan el-Basrî, Kâdı eş-Şa'bî, Saîd b. Cübeyr...vb. gibi âlimler katılmışlardır. Arap aristokrasisi, devlet kudretinin göstergesi olarak aşağı halk tabakasından Haccâc'ın tahkîr edici tavrına karşı çıkmışlardır[313]. Bir başka deyişle isyân, Iraklıların Haccâc'ın şahsında Suriye hâkimiyetini silkip atmak için giriştikleri güçlü bir teşebbüstür. Iraklılar, Hâricîlerle savaşlara katılmalarına rağmen Suriyeli askerlerden daha az maaş alıyorlardı[314].

Süheyl Zekkâr, bu ayaklanmanın ânîden ortaya çıkmadığını belirtirken sebeplerini ise, şu üç maddede özetlemiştir:

1-Iraklıların Emevî hükümetine karşı olan hoşnutsuzlukları: Buna kabîlevî neden de denilebilir. Özellikle Suriye'de Emevîler kalırken Irak ve civârında ise daha çok Hâşimîler kalmaktaydılar.

2-İktisâdî sebep: Özellikle Von Kremer'in de belirttiği gibi mevâlî kesime olan kötü ve haksız davranışları bu isyânın ikinci sebebini teşkil etmektedir.

3-Siyâsî sebep: Özellikle cihâd ve fetih adı altında Iraklıları uzak diyârlara gönderip, onları ailelerinden uzakta tutması ve onları sürekli cezâlandırması. Belki de bu en önemli sebeplerdendir"[315]. Dı-

313. Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 116; *Doğuştan Günümüze*, II, 359.
314. Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 116.
315. Süheyl Zekkâr, s. 168

rar Sâlih'e göre ise bu ayaklanma, Haccâc'ın kötü idaresinden kaynaklanmaktadır. Buna dayanak olarak da âlimlerin ve kurrânın katılmalarını delil göstermektedir[316].

İsmail Cerrahoğlu'na göre ise, âlimlerin de katılımıyla gerçekleşen bu hareketi tek bir sebepe bağlamak doğru değildir. Bu hâdiseden önce meydana gelen, müslümanlara üzüntü veren olayların bu hareketteki rolünü unutmamak gerekir. Hz.Hüseyin'in Kerbelâ'da uğradığı acı felâket, Mekke'nin mancınıkla dövülmesi ve tahrip edilmesi, İbn Zübeyr'in öldürülmesi, Emevîlerin koyu Arap milliyetçiliği, mevâlîyi hakîr görmeleri, Arap olmayan unsurlara zulmü, elde edilen ganîmetlerden Arab'ın dışında olanlara haklarını vermemeleri gibi olaylar bu hareketin gerçekleşmesinde birer sebep teşkil etmektedir[317].

Yukarıda belirtilen nedenlere bir kaç tali neden daha ilave edebiliriz. Örneğin Abdurrahman İbnü'l-Eş'as'ın kişiliği ve bağlı olduğu kabilesi de etkili bir nedendir. Çünkü mensubu bulunduğu Kinde kabilesi, Güney Arapları arasında meşhur bir kabiledir[318]. Pekçok devletler kurmuş bir kabiledir. Bu durum, İbnü'l-Eş'as'ın gururlu olmasına sebep olmuştur. Haccâc ile problem yaşayan yine Kinde kabilesinden olan Mühelleb b. Ebî Sufra isyanı için de bu durum geçerlidir. Haccâc'a karşı isyanı başlattığı andan itibaren aralarında geçen konuşmalara baktığımızda da İbnü'l-Eş'as'ın, kendisini Haccâc'tan üstün gördüğünü söyleyememiz mümkündür. Örneğin İbnü'l-Eş'as, Haccâc'a karşı galibiyet elde ettiğinde şöyle diyordu: "Haccâc, bizim için bir şey değil. Bizim için önemli olan Abdülmelik ile savaşmamızdır"[319]. Yine Deyrülcemâcim'e geldiğinde kendisinin şeref ve konum bakımından Mervan oğullarından üstün olduğunu dile getiriyordu. Hatta kendilerinin hilafete onlardan daha layık olduklarını dahi iddia edebiliyordu[320]. Bütün bunlar göstermektedir ki İbnü'l-Eş'as, kabilesinden aldığı üstünlüğü kendi kişiliğine yansıtmıştır.

---

316. Dırar Salih, *Haccâc*, s. 63.
317 İsmail Cerrâhoğlu, *Tefsir Tarihi*, Ankara 1988, I, 144–145.
318. Cevad Ali, *el-Mufasal fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslam*, Beyrut 1969, III, 315.
319. Zünûn, s. 91.
320. *Eğânî*, XIX, 140.

İbnü'l-Eş'as isyanında dinî etkenler de oldukça etkili olmuştur. Çünkü bu isyana pek çok sayıda kurradan, zahidlerden ve fakihlerden katılım olmuştur. Söz konusu grupların isyana katılmasının sebebi, uygulamaları ve davranışlarından dolayı Haccâc ile savaşmanın gerekliliğine inanmalarıdır[321]. İleride de bahsedeceğimiz gibi bir kısım ulema, onun küfrüne hüküm vermişti. Bu anlamda Mürcie İbnü'l-Eş'as isyanına katılmıştır[322]. Kaynaklar, söz konusu isyana ne kadar âlim ve kurranın katıldığı konusunda farklı rakamlar vermektedirler. Halife b. Hayyât, onların sayısını beşyüz[323]; İbn A'sem, sekizbin[324] vermektedir. Görüldüğü gibi rakamlar arasında gerçekten önemli oranda farklılık söz konusudur. İttifak edilen bir şey varsa o da şudur: Başlarında Saîd b. Cübeyr'in olduğu âlim ve kurrâların Haccâc'a karşı savaşmalarının nedeni, Haccâc'ın yönetimde zorba davranması, dinden çıkması, insanlara karşı şiddet kullanması, müslümanları küçük düşürmesi gibi davranışlarıdır[325]. Zünun'a göre Basralı ulemanın İbnü'l-Eş'as'ın isyanına destek vermesinin bir başka nedeni de, Haccâc'ın kurrayı şehirden çıkarıp tekrar anavatanları olan köylerine dönmeye zorlamasıdır. Basralı ulema, bu uygulamaya kırgın bir vaziyette şehirden ayrıldıktan sonra onlar da İbnü'l-Eş'as'ın yanında isyana katılmışlardır[326]. Kısacası, Saîd b. Cübeyr, Abdurrahman b. Ebî Leyla, İmam Şa'bî ve Ebû'l-Bahterî gibi pek çok ulema ve kurra, Haccâc'a karşı gerçekleştirilen İbnü'l-Eş'as'ın isyanına katılmış ve bilfiil destek vermiştir. Bu da göstermektedir ki söz konusu isyanda dini etkenler de etkili olmuştur. Ulema ve kurranın bu isyana katıldığını ve isyana dini bir görüntü verdiklerini söyleyebiliriz. Çünkü İbnü'l-Eş'as, kendisine katılanlardan Allah'ın kitabı, Resulullah'ın sünneti ve sapık imamı görevden uzaklaştırmaya diye biat almıştır[327]. Fakat ne yazık ki Saîd b. Cübeyr gibi birkaç âlim hariç diğerleri isyana katılırken göster-

321. Markizi, *en-Niza' ve't-Tehâsum fîmâ Beyne Benî Ümeyye ve Benî Hâşim*, Mısır 1937, s. 43.
322. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VI, 205.
323. Halife, *Tarih*, s. 288.
324. İbn A'sem, *Fütûh*, II, 107.
325. Zünûn, s. 92.
326. Zünûn, s. 93.
327. İbnü'l-Esir, *Kamil*, IV, 464.

dikleri kararlılığı, başarısız biten isyan sonrası gösterememişlerdir. Bazıları belki de Haccâc'ın zulmünden kurtulmak için isyana katılmalarının çok yanlış bir şey olduğunu itiraf etmişlerdir. Haccâc da bunları serbest bırakmıştır.

Bu isyanda asabiyetin etkili olup olmadığı konusuna baktığımızda şunu söyleyebiliriz: Asabiyet İbn Carud isyanına oranla bu isyanda fazla etkili değildir. Çünkü İbn Carud isyanında Mudar, Rebîa ve Yemenli kabileler İbn Carud'un yanında yer almışlardı[328]. İsyanın başlangıcında asabiyet çok fazla değildi, ancak daha sonraları ister istemez etkili olmuştur.

Yukarıda da gördüğümüz gibi müsteşrikler ve bazı çağdaş tarihçiler, İbnü'l-Eş'as isyanını, mevâlî isyanı olarak görmektedir. Buna gerekçe olarak ise, mevâlînin Araplarla eşit haklara sahip olma mücadelesi gösterilmektedir. Ancak isyana katılanların çoğunluğunun mevâlî olduğunu söylemek doğru değildir. Isyanın ele başısı dediğimiz insanlar, Arapların ta kendileridir. Wellhausen'ın isyanı Iraklıların Şamlılarla mücadelesi olarak görmesi de kısmen haklı olmasına rağmen genelleştirilmesinin doğru olmayacağı kanaatindeyiz.

Abdurrahman ve beraberindekilerin gerçekleştirmiş oldukları bu hareketin sebebini bir değil de bir çok maddede aramak daha doğrudur. Süheyl Zekkâr'ın da belirttiği gibi[329] söz konusu isyan, birden ortaya çıkmış bir hareket değildir. Bütün bu yukarıda ifâde edilen sebepleri bir araya getirdiğimizde bu isyanın neden meydana geldiğini daha iyi kavramış oluruz. Bir başka deyişle isyana farklı pek çok grup katılmıştır. Katılmalarının kendilerine göre de farklı gerekçeleri bulunmaktadır.

Netice olarak isyanın mevâlînin Araplara karşı bir baş kaldırmasından ziyade ikinci sınıf insan muamelesi gören ve devletten daha az atiyye alan Iraklı Arapların, Suriyeli Araplara karşı giriştikleri bir iktidar mücadelesi olduğu söylenebilir. Halife Abdülmelik'in İbnü'l-Eşas'ın askerlerini isyandan vazgeçirmek amacıyla kendilerine Suriyeli askerlerle eşit muamele yapacağını vaat etmesi de bunu göstermektedir. İbnü'l-Eşas'ın çok kibirli ve gururlu bir insan olma-

328. *Muhabber*, s. 255.
329. Süheyl Zekkâr, s. 168.

sı da isyanın sebepleri arasında sayılabilir; kibri kendine duyduğu güveni arttırmış, Sicistan valiliğine tayin edilmesi ve Tavuslar Ordusu'nun başına getirilmesi de onu cesaretlendirmiştir.

3-Haccâc Döneminde Irak'ta Meydana Gelen İsyanların Sonuçları ve Başarısızlık Sebepleri

Yaklaşık doksan küsur yıl ayakta kalan Emevî Devleti'nde en etkili isyanların Haccâc'ın valiliği döneminde gerçekleştiği muhakkaktır. İsyanların hemen hemen tamamının gerçekleştiği bölge de Irak bölgesidir. Yine bütün isyanların başarısızlıkla sonuçlandığı da doğrudur. Peki isyanları doğru okuduğumuzda Irak bölgesinde meydana gelmesi ve başarısızlıkla sonuçlanmasının sebepleri nelerdir? Şimdi bu konu üzerinde durmaya çalışalım. İsyanların başarısızlıkla sonuçlanmasının sebeplerini sıralamak isetediğimizde şunları söyleyebiliriz:

I-İsyanların Tabiatı ve Iraklıların Konumu

Yukarıda da söylediğimiz gibi Haccâc, Irak'ta geçekleşen bütün isyanları bastırmıştır. Bu hususta iki şey ona yardımcı olmuştur. Birisi, Irak'ta gerçekleşen isyanların tabiatı ve Iraklıların bu isyanlar karşısındaki konumları; ikincisi ise, Haccâc'ın siyaseti ve söz konusu isyanlar karşısında uyguladığı politikadır. Elbette buna halife Abdülmelik'in verdiği desteği de ilave etmek gerekir.

İsyanlar, doğrudan Irak toplumunun özellikle Kûfe halkının kimliğiyle ilgilidir. Çünkü Kûfe, genelde isyanların merkezi konumundaydı. Bunda da burada farklı etnik grupların bulunması önemli rol oynamıştır. Burada yaşayan etnik gruplar arasında çoğunluğu Yemenîlerin oluşturduğu Araplar, Farslılar, süryânîler, hıristiyanlar ve yahudiler yer almaktaydı[330]. Araplar kendi aralarında bir takım gruplara ayrılıyordu. Özellikle Temîm ve Tayy kabilelerinden oluşan bedevî Araplar, isyanların patlak vermesinde önemli bir etkendir. Çünkü onlar yaşamları ve yapıları itibariyle itaatten daha çok isyana meyyaldirler[331].

---

330. Belâzürî, *Fütuh*, bk.
331. Mustafa Fayda, "Bedevî", *DİA.*, İstanbul 1992, V, 316.

II-İsyancı Grupların Parçalanması, Haccâc'a Karşı Birlikte Hareket Edememeleri

Şebib isyanının başarısızlıkla sonuçlanmasının en önemli sebeplerinden birisi, isyancı grupların Haccâc'a karşı birlikte hareket edememeleridir. Bunun sebebi de muhtemelen birlikte hareket eden grupların özde bir olmamaları; farklı düşünce yapısına sahip olmaları ve bu bağlamda birbirlerine tam olarak güvenememeleridir. Örneğin Emevîlere daha kuruluşundan itibaren karşı çıkan, hatta Emevîlerin iktidarı ellerinden gasbettiklerine inanan Şiîler, kendileri gibi Emevîlere karşı çıkan Hâricilerle işbirliği yapmamışlardır. Keza iktidara karşı çıkan Iraklılar da, Hicazlılar da Hârici isyanlarına destek vermemişlerdir.

III-İsyancı Grupların Bir Düzen İçerisinde Olmamaları, Tereddüt ve Olayı Küçümseme

İsyancı grupların düzensiz olmaları, olayı basite almaları ve tereddüt içerisinde olmaları da Irak bölgesinde gerçekleştirilen isyanların başarısızlık sebeplerinden biridir. Buna İbnü'l-Cârud isyanını örnek olarak verebiliriz. Aynı şekilde İbü'l-Eş'as isyanı da bu türden bir isyandır. Deyrü'l-Cemâcim'de İbnü'l-Eş'as'a muhalif olarak halife ile anlaşma yapmak istemeleri bu düzensizliğe örnektir.

Bir başka örnek de isyan hareketi sonuca ulaşacakken İbnü'l-Eş'as'ın etrafındakilerinin ona muhalefetleridir. Halifenin oğlu Abdullah b. Abdülmelik ve kardeşi Muhammed b. Mervan, İbü'l-Eş'as ve beraberindekilere Haccâc'ın Irak valiliğinden azli, Şam halkı ile ötekileri arasında maaş dağıtımda eşitlik ve Abdülmelik yaşadığı sürece İbü'l-Eş'as'ın istediği bir bölgeye vali olarak atanacağı hususlarında halife adına garanti vermişlerdi. İbü'l-Eş'as da bu şartlara sıcak bakmış; ancak içlerinden bazıları İbü'l-Eş'as'a baskı yaparak böyle bir anlaşma içerisine girmesini engellemişlerdir[332]. Hâlbuki teklif kabul edilseydi sonuç belki de daha farklı olabilirdi. Bütün bunlar isyanlarda bir düzen ve intizamın olmadığını göstermektedir. İlerisi düşünülerek değil; daha çok anlık kararlar verilmiştir.

---

332. İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 42; Süyûtî, *Tarih*, s. 286.

IV-Askerî Yanlışlıklar

İsyanların başarısızlığa ulaşmalarının bir sebebi de yapılan askerî yanlışlıklardır. Bu sebep, tarihte olduğu gibi günümüzde de geçerli önemli bir nedendir. Basit bir askerî hata, beraberinde büyük sonuçları doğurabilir. Bu hususta da yine örnek olarak İbü'l-Eş'as isyanını verebiliriz. İbü'l-Eş'as, isyana Horasan'dan başlamalıydı, orayı ele geçirdikten sonra yavaş yavaş Irak üzerine gidilmeliydi. Abbasi ihtilal hareketine bakarsak bunu görürüz. Ebû Müslim ile Abbasi ordusu önce Horasan'da isyan bayrağını açtı, ardından düzenli ve akıllı hareket ederek Irak'a kadar geldi. Irak sınırları içerisine geldiğinde komutan değişti. Ebû Müslim'in yerine bir Arap olan Kahtabe b. Şebib getirildi. Arap asabiyeti açısından akıllıca bir hareketti. Ayrıca İbü'l-Eş'as Tüster'de Haccâc ile savaşmamalı ve Basra'ya girme konusunda aceleci davranılmamalıydı.

İbü'l-Eş'as'ın bir başka askerî hatası da, Zâviye Gününde savaş alanını terk edip Kûfe'ye yönelmesidir. İbü'l-Eş'as'ın Kûfe'ye yönelmesinin sebebi olarak kendisinin ve kendisini destekleyen kabilesinin burada bulunması ve bu nedenle burayı Basra'dan sonra ikinci merkez olarak seçmesidir. Fakat onun bu uygulaması, askerî bir hataydı. Çünkü savaş alanının terk edilmesini Haccâc fırsat olarak değerlendirdi ve Iraklılara "Efendiniz sizi terk etmişken siz ne adına savaşıyorsunuz?" diye sordu. Bunun üzerine Iraklılardan büyük bir kısmı Haccâc'ın eman talebini kabul ettiler ve İbü'l-Eş'as'ı terk ettiler. Bu aşamadan sonra yenilmek üzere olan Haccâc'ın konumu güçlendi. Halife Abdülmelik de bunun üzerine neticeye daha çabuk ulaşabilmek için oğlu Abdullah ile kardeşi Muhammed b. Mervan komutasında yardım için birlikler gönderdi. Bütün bunların birer askerî hata olduğu kanaatindeyiz.

V-Haccâc'ın Olayların Üzerine Zamanında ve Kararlı bir Şekilde Gitmesi

Irak bölgesinde gerçekleşen isyanların başarısızlıkla sonuçlanmasında belki de en önemli sebep, Haccâc'ın olayların üzerine zamanında ve kararlı bir şekilde gitmesidir. Ayrıca olayların üstesinden geleceğine olan tam inancıdır. Örneğin Iraklılar daha İbn Cârud ile bütünleşme çabası gösterirken Haccâc hemen harekete geçmiş,

yolları kontrol altına almak ve beytülmali ele geçirmek suretiyle Kûfe ile Basra halkının bütünleşmesini engellemiştir.

Haccâc'ın isyanları daha baştan bastırma ve yok etme noktasında casuslardan istifade ettiğini burada belirtelim. Aynı şekilde Haccâc, zaman zaman psikolojik savaş da uygulamıştır. Ayrıca Iraklıların genel olarak yapılarını bildiğimiz için Haccâc, onların bazılarından kendisine bilgi aktarmaları hususunda faydalanmıştır. Bu konuda özellikle Hâricî isyanlarında istifade etmiştir.

Haccâc, isyanları bastırma konusunda yılmamış, kendisine olan güveni asla sarsılmamış, tam aksine azimli ve kararlı bir şekilde başaracağına inanmıştır. Bunun için en önemli iki örnek olarak Hâricî isyanlarından Şebib b. Yezid ile İbü'l-Eş'as'ın isyanlarını gösterebiliriz. Bunlar içerisinde en tehlikelisi, hiç şüphesiz İbnü'l-Eş'as isyanıdır. Çünkü diğeri Hâricî isyanı olduğu için halife pek fazla endişelenmemiştir. İbnü'l-Eş'as isyanında Abdülmelik'in uykuları kaçmış, uzun süre kadınlarla birlikte olmaktan kendisini uzak tutmuştur; hatta yenilgi öncesi gelinen noktada Abdülmelik Haccâc'ı bile valilikten alabilecek boyuta kadar gelmişti. Bütün bu zorluklara rağmen Haccâc, Iraklılarla savaşmaktan vazgeçmemiş; savaş alanından kaçmayı aklının ucundan bile geçirmemiştir.

4-Haccâc'ın Mevâlî Politikası

İbnü'l-Eş'as isyanına pek çok sayıda mevâlînin iştiraki, bizi bu isyanın bastırılması hususunda Haccâc'ın mevâlî politikasını ele almamızı gerekli kılmıştır.

Emevîler döneminde toplumsal yapı, ağırlıklı olarak Araplar ile kendi varlığını yavaş yavaş hissettirmeye çalışan mevâlîden oluşmaktaydı. Fethedilen yeni bölgelerde İslam'ı kabul eden Arap olmayan unsurlar, Araplar nazarında mevâlî olarak adlandırılmıştır. Bunlar idarî, siyasî, ekonomik ve sosyal olarak hayatın her alanında ikinci sınıf vatandaşı muamelesi görmüşlerdir. Müslüman Arapların yararlandığı pek çok imkandan yararlanamamışlardır. Orduda süvari olarak değil de ancak piyade olarak görev alabilmişlerdir.

Emevîler döneminde fetih hareketleri oldukça genişlemiştir. Asr-ı Saadet ve Dört Halife dönemlerinde fetihler daha çok dinî sebebe dayanıyordu. Emevîler dönemine gelindiğinde söz konusu se-

beplerle birlikte siyasî ve ekonomik güç elde etme isteği de fetihlerde birer neden olmuştur Emevî idarecileri kısa bir süre içerisinde ele geçirdikleri bölgelerden elde ettikleri esirleri mevâlî olarak isimlendirmişlerdir. Sonraları mevâlî kavramı daha genelleştirilerek hür olsun, köle olsun, müslüman olup Arap olmayan herkes için verilmiş bir isim halini almıştır[333]; yani bir anlamda bununla Arap milliyetçiliğinin temelleri atılmıştır. Bu da, onların fetihten gerçek amaçlarının ne olduğunu ortaya koymaktadır.

Yiğit'e göre mevâlî iki gruba ayrılmakta olup her iki grup da kendi istekleriyle İslam'a girmişlerdir. Ancak daha sonraları sayısal olarak çoğaldıklarında onlar için Emevî Devleti tarafından farklı bir politika izlenmiştir. Yiğit, bu konuda şu açıklamalarda bulunmaktadır:

"İlk İslâmî fetihlerin ardından kendi istekleriyle müslüman olan ve çoğunluğunu İranlılar ile Türk ve Berberîlerin oluşturduğu gruplar daha çok önceden yaşadıkları kendi bölgelerinde yoğunluk arz ediyorlardı. Bunlar esas itibariyle iki gruptan meydana gelmişlerdi. Emevîler zamanında sayısı çok azalan birinci grup, savaşlar sırasında esir alınmış ve efendileri tarafından serbest bırakıldıktan sonra onların mevlâları statüsüne girmiş azatlılardı. Çoğunlukta bulunan ikinci grup ise, Arap kabilelerinin himayesine girmiş yabancı kökenli müslüman topluluklardan oluşuyordu. Gerçek mevâlî sınıfını oluşturan bu grup eskiden beri hür olduğu ve sonraları böyle bir anlaşmaya duyulan ihtiyaç da ortadan kalktığı için mevâlî kavramının kapsamı genişlemiş ve aslen Arap olmayan müslümanların tamamını içine almıştır. Başlangıçta sayıları az olan mevâlî, İslam'ın yayılmasıyla birlikte toplumun önemli bir kesimi haline gelmiştir. Daha Emevî Devleti'nin kuruluş yıllarında henüz Muaviye hayatta iken Kûfe şehrinde 20.000 mevâlînin yaşadığı bildirilmektedir. Fethedilen topraklardaki insanlardan kendi arzularıyla İslam'ı kabul edenler, hukuken Arap müslümanlar gibi bütün haklara sahip oluyorlardı. Çünkü İslam dini, ırklar arasında hiç bir fark gözetmiyordu. Ancak Emevîler zamanında mevâlînin bazı haklardan Araplar kadar faydalanamadığı görülmektedir"[334]. Bunun da

333. Ahmed Emin, *Fecrü'l-İslam*, Beyrut 1969, s. 88; Necdet Hammâş, *eş-Şam fi Devri'l-İslam mine'l-Feth hatta Sükûtü Hilâfet-i Benî Ümeyye*, Dımaşk 1987, s. 115.

334. Yiğit, XI, 101.

temelinde, Emevîlerin karakteristik bir özelliği olan kabileciliğin, ırkçılık şeklinde kendini ortaya koyması yatmaktadır. Dolayısıyla Araplar kendilerini statü bakımından üstün, mevâlîyi de alt tabakalarda gördüler[335].

Emevîler döneminde idârî ve siyâsî alandaki mevâlînin konumu hakkında iki aşırı taraf bulunmaktadır: Bunlardan birincisi, mevâlînin hilafet hariç idârî bütün görevlerde bulundukları görüşüdür. İkinci görüş ise, mevâlînin Emevî Devleti'nde idârî ve siyâsî alanda resmî görevlere getirilmediği görüşüdür[336]. Genelde Emevî Devleti'nde mevâlînin siyâsî alanda pek fazla önemli görev almadıkları ya da en azından Araplarla eşit seviyede tutulmadıkları[337] ve onların devlet tarafından alınan iktisâdî kararlar sonucu, devlet aleyhine girişilen isyan hareketlerini destekledikleri bilinmektedir[338]. Bütün bunların yanında Emevî halifelerince değer verilen sayıları az da olsa mevâlî de vardı. Bunlar Emevî ordularında

---

335. Altınay, s. 21.

336. Geniş bilgi için bkz. Mahmud Mikdad, *el-Mevâlî ve Nizâmü'l-Velâ mine'l-Câhiliyye ilâ Avâhiri'l-Asri'l-Umevî*, Dımaşk 1988, 254-260; Cemil Abdullah Muhammed el-Mısrî, *elMevâlî Mevkıfu'd-Devleti'l-Ümeviyye minhüm*, Amman 1988, s. 44-55; Abdülaziz Muhammed Lumeylim, *Vad'ul Mevâlî fi'd-Devleti'l-Ümeviyye*, Beyrut 1991, s. 83-92, 125 vd., el-Adevî, s. 296-303; Abdulaziz ed-Dûrî, *İktisat Tarihine Giriş*, s. 59-62; İrfan Aycan "Emevîler Döneminde Mevâlî ve Zımmîlerin İdaredeki Rolü" (Necde el-Hammâş, *el-İdare fi'l-Asri'l-Ümevi*, Şam 1988, s. 337-357) *AÜİFD.*, Ankara 1997, XXXVII, 175-189; Adnan Demircan, *İslam Tarihininin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi*, İstanbul 1996, s. 92-117; Yiğit, "Emevîler", XI, 101; Söylemez, *Kûfe*, s. 294-303; Ramazan Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, s. 33-38; Zünûn, s. 135-137.

337. Ahmed Muhtar Ibâdî, *fi't-Tarihi'l-Abbâsi ve'l-Fâtımî*, Beyrut ty, s. 14; Muhammed Tayyib en-Neccâr, *Târîhu'l-A'lemi'l-İslâmî, ed-Devletü'l-Ümeviyye fi'ş-Şark*, Riyad 1985, s. 201; Robert Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara 1981, s. 96vd; Gerlof Von Vloten, *Emevîler Devrinde Arap Hakimiyeti Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırma*, çev. M. S. Hatipoğlu, Ankara 1986, s. 24; Zekeriya Kitapçı, *Yeni İslam Tarihi ve Türkistan*, İstanbul 1986, s. 293-298. H. U. Rahman da bu konuda Mevâlinin Araplarla teorikte eşit olduğunu, pratikte ise kesinlikle bunun kabul görmediğini ve Arapların sosyal üstünlük ve düşük vergilerin tadını çıkararak bir idareciler aristokrasisi kurduklarını belirtmektedir. H.U.Rahman, *İslam Tarihi Kronolojisi*, çev. Abidin Büyükköse, İstanbul 1995, s. 139.

338. Mevâlînin katıldığı isyanlar konusunda geniş bilgi için bkz., Demircan, *Arap-Mevâlî İlişkisi*, s. 158-180.

görev yapmış, başarılarından dolayı iktidar tarafından takdir görmüşlerdir[339]. Mervânîler döneminde mevâlî kesime olan güvenin artması sonucu olsa gerek, onların dîvânlarda görevlendirildiklerini görmekteyiz[340].

Mevâlî olup şarkıcı olanların bu dönemde diğer mevâlî gruplar kadar rahatsız edilmediklerini müşahade etmekteyiz. Çünkü onlar, halifelerin gönüllerini eğlendiriyorlardı. Şarkıcıların çoğunluğu, Fars kökenli idiler. Örneğin Medine'de şarkıcılık yapan Ma'bed, Muaviye'nin azatlı kölesiydi[341]. Kezâ Benû Nevfel'in azatlısı İbn Süreyc, halifelerin şarkıcısı ve nedimi idi[342]. Kadın şarkıcıların çoğu da yine mevâlîdendi. Meşhur şarkıcı Cemîle ve Azzetü'l-Meylâ, bunlardan sadece bir kaçıdır[343]. Yine Abdullah b. Ca'fer'in azatlısı olan Saib Hasîr, Yezid b. Muaviye tarafından Şam'a davet edilip, onu eğlendirirdi. Hatta bu bağlamda Emevîlerden Yezid'in, müzisyen ittihaz edinip onları koruyan ilk kişi olduğu belirtilmektedir[344]. Saib Hasîr, erken dönemde İran bölgesinden getirilen bir köledir. Sonraları Abdullah b. Ca'fer tarafından satın alındı. Ardından da azat edildi. Saib, Medine'de gıda satıcılığıyla uğraşırdı[345]. Kezâ Velid b. Abdülmelik'in azatlısı Hakem b. Meymun da mevâlî şarkıcılarındandır. Aslen İranlı olan Hakem, Velid'i def çalmak ve şarkı söylemekle eğlendirirdi[346]. Emevî devlet adamları arasında mûsikî ve şarkıcılara özel bir önem vermekle meşhur Yezid b. Abdülmelik'in cariyeleri Habbâbe ile Sellâme de mevâlî şarkıcılarındandır[347].

---

339. Hammaş, s. 118–122.
340. Mevâlînin bu döemde dîvânlarda görevlendirilmeleri için bkz., Hammaş, s. 120–122.
341. *Eğânî*, I, 19.
342. *Eğânî*, I, 97.
343. *Eğânî*, VII, 124; Aycan, "İslam Toplumunda Eğlence Sektörünün Ortaya Çıkışı", *AÜİFD.*, Ankara 1998, XXXVIII, s. 172.
344. Aycan, *agm*, s. 172. Yezid'in şarkı ve diğer eğlence türlerine düşkünlüğü hakkında bkz., Ünal Kılıç, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muaviye*, İstanbul 2001, s. 403–404.
345. Aycan, *agm.*, s. 172.
346. Aycan, agm., s. 176.
347. Yezid b. Abdülmelik'in söz konusu cariyeleri ile olan ilişkisi hakkında geniş bilgi için bkz., Aycan, *agm.*, s. 180-184.

İslam toplumu içinde mevâlî, bütün bunların yanında kendilerini ilmî tetkiklere ve güzel sanatlara hasreden ilk kimseler olmuşlardır[348]. Zira onlar uzun asırlardan beri gelen bir kültür geleneğini temsil ediyorlardı. Düşünce alanında Arabistanlı müslümanları gölgede bırakmış kimseler olarak bu zümreye giren insanlar, siyâsî hâkimiyet konusunu onlarla tartışmaya başlamışlardır. Fatihlerle gerçekleştirdikleri evlilikler sonunda Araplar karşısında çoğunluk sağlamışlardır[349].

Kısacası, Emevî tarihinin sonuna kadar siyâsî, askerî ve idarî otoriteyi ellerinde tutanlar hep Araplar olmuşlardır. İslam, Arap-mevâlî gibi bir ayrımı kabul etmezken, Emevîler döneminde mevâlînin bazı haklardan Araplar kadar faydalanmadığı görülmektedir. Emevî Devleti'nin ırkçılık yapması, ister istemez mevâlînin devlet aleyhine girişilen isyanlara[350] katılmalarını ve yine buna tepki olarak şuûbiyye hareketinin[351] ortaya çıkmasına sebep olmuştur[352]. Burada şunu da ifade edelim ki bazen mevâlî birbirine karşı acımasızca davranmıştır. Örnek olarak Ifrikiyye ve Mağrib valisi ve mevâlîden olan Yezid b. Ebî Müslim'in, valilik yaptığı bölge halkına karşı Haccâc'ın politikasını uygulamaya kalkışmasını, onları –tıpkı Haccâc gibi- köylerine göndermesi ve müslüman olmadan önce ödedikleri gibi cizyelerini ödemelerini istemesini gösterebiliriz. Hatta bu yüzden vali Yezid b. Ebî Müslim öldürülmüştür[353].

Mevâlînin varlığı ve gücü hissedilmeye başlayınca Emevîler bunu kendileri için bir sorun olarak görmüşlerdir. Halife Abdülmelik mevâlî sorununa çare bulmak için Haccâc'ı Irak valiliğine atamıştır[354]. Haccâc'ın "...koparılma zamanı gelmiş bazı olgunlaşmış kel-

348. Hammâş, s. 120. Mevâlînin kültürel ve ilmî hayattaki yeri konusunda bkz., Demircan, *Arap-Mevâlî İlişkisi*, s. 142–157.
349. Hitti, I, 366.
350. Mevâlînin isyanlara katılması konusunda bkz., Demircan, *Arap-Mevâlî İlişkisi*, s. 158–180; Yiğit, XI, 101.
351. Şuûbiyye hakkında geniş bilgi için bkz., Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şuubiyye Hareketi*.
352. H. İbrahim, *İslam Tarihi*, II, 250.
353. Taberi, *Tarih*, VI, 617.
354. İbn Kuteybe, *İmame*, II, 39.

leler görüyorum; onların sahibi benim" derken kastettiği kesim de Hâricîler ve onlara karşı mücadele vermesini istediği mevâlîdir.

Emevî yönetiminin tutumu ve Haccâc'ın mevâlîye karşı uyguladığı ekonomik politika, devlet ile halk arasındaki gerginliğin tırmanmasına yol açmıştır. Emevîler döneminde devletin gelir kaynakları vergiler ve ganimetlerden oluşmaktaydı. Abdülmelik döneminde iç sorunların çokluğu nedeniyle fetihler durmuştu. Fetihlerin durmasıyla gelir gider dengesi de bozulmuştu. Çeşitli düzenlemelere gidilmesi ve mevâlîden vergi alınma isteği, bu dengeyi tutturma ihtiyacından kaynaklanmaktaydı[355].

Haccâc'ın haraç toplamak için görevlendirdiği âmilleri, kendisine mevâlînin müslüman oldukları için bunlardan haraç alınamayacağını yazmışlarsa da Haccâc, Basra ve diğer şehirlerde yerleşmiş olan, ama haraç ödemeyen herkesin şehirlerden çıkarılması emrini vermiştir. Bundan sonra, emrin muhatabı olan herkes, bir meydanda toplanarak nereye gideceklerini bilemez durumda ağlamaya başlamışlardır[356]. Bu sessiz direnişe rağmen mevâlî, hükümet tarafından şehirlerin dışına sürülmüş ve daha önce geldikleri yerlere geri gönderilmişlerdir[357].

Haccâc'ın başlattığı topraklarına geri dönme ve eskiden olduğu gibi vergi ödeme uygulamasıyla mevâlî zor bir durumda kalmış; hatta mevâlîden bir kısmı, durumu dönemin Medine valisi olan Ömer b. Abdülaziz'e iletmişlerdir. O da Velid b. Abdülmelik'e Haccâc'ın Iraklılara yaptığı bu haksızlıkları şikayet etmiştir. Bunu öğrenen Haccâc, Iraklı isyancı ve nifakçıların Medine'de Ömer b. Abdülaziz'e sığındıklarını bu nedenle onun azledilmesini halifeden talep etmiştir. Bu olay, Ömer b. Abdülaziz'in görevden alınmasına neden olmuştur[358].

Haccâc'ın müslüman olanlardan cizyeyi kaldırmaması, onun hakkında en çok tartışılan konulardan biridir. Gerçekten de Haccâc, mevâlîyi köylerine gönderdikten sonra onlardan müslüman olma-

355. Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 115.
356. Sönmez Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 50.
357 İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, IV, 471.
358. Taberi, *Tarih*, VI, 481–482.

dan önce alındığı gibi cizye almıştır[359]. Buna gerekçe ise, Haccâc'a göre onların müslümanlığı kabul etmeleri gerçekten iman etmiş olmalarından değil de cizye ödemek istememelerinden kaynaklanmaktaydı[360].

Haccâc'ın bu uygulaması, onun mevâlîyi kendi köylerine göndermesi, bunu cizye almak için mi yoksa haraç almak için mi yaptığı konusunu tartışmaya açmıştır. Çağdaş araştırmacılar konuyu tartışmış ve farklı sonuçlara ulaşmışlardır. Tartışılan husus mevâlî ile ilgili olunca ister istemez işin içerisine Arap milliyetçiliği de girmiştir. Mevâlî hususunda çalışmalarıyla tanıdığımız Lumeylim'e göre Haccâc'ın bu uygulaması, müslüman olanlardan cizye alınmasıyla ilgili değil, haraç gelirlerinin düşmesiyle ilgilidir. Görevli âmillerin harac gelirlerinin azaldığını Haccâc'a bildirmeleri üzerine şehirlere gelenlerin eski köylerine tekrar dönmeleri istenmiştir. Lumeylim'e göre devlet, ekonomik sıkıntı içerisinde olduğu için böyle bir uygulamaya girişmek zorunda kalmıştır. Yoksa konu müslüman olanlardan cizye almakla ilgili değildir. Daha açıkçası sebep, ekonomik olup siyasî ya da etnik değildir. Yine yazara göre cizye alınmasından maksat, haracın alınmasıdır. Bu ise, Raşid Halifelerin de yaptığı yasal bir uygulamadır[361].

İslam ekonomi tarihiyle de tanınan araştırmacı Abdülaziz ed-Dûrî ise, konuyla ilgili şu değerlendirmede bulunmaktadır: "Açıktır ki Irak'taki cizye ve harac gelirleri, kendisinden önce meydana gelen oluşumlar sonucunda azalmış; fakat Haccâc bunu anlamak istememiştir. Onun uygulamaları, genel bir tepki doğurmuştur. Her ne kadar ses, yeni müslümanlar adına yükseldiyse de, mukavemetin en güçlü unsurunu, arazileri tekrar haraca bağlanma işlemine maruz kalan Araplar teşkil etmiştir. Bu, onların Irak'ta İbnü'l-Eş'as'la birlikte ayaklanmalarının en önemli etkeni olduğu gibi ayaklanmanın başlangıcında arazi tasnifinin tespit imkanını yok etmek üzere arazi sicillerini yakmalarının da sebebiydi. Nitekim ayaklanmanın bastırılmasından sonra arazi sahiplerinin çoğu toraklarının aslında öşri topraklar olduğunu ve hiçbir zaman harâcî

359. İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, IV, 465.
360. Işş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 223.
361. Lumeylim, s. 49–50.

topraklar olmadığını iddia etmişlerdir"[362]. Dûrî'ye göre Haccâc zamanında köyden şehre göç hızlanmış ve bu da açık bir sosyo-ekonomik krize yol açacak boyutlara ulaşmıştır. Öyle ki bu gelişme, kırsal kesimdeki ziraatın durumunu ve genel olarak ziraî üretimi etkilemiş; şehir hayatında karışıklıklara yol açmıştır. Bütün bunlar Haccâc'ı köylerini terk etmiş kimselerin tekrar köylerine dönmeleri yönünde şiddetli uygulamalara yöneltmiştir. Ayrıca onlardan bir kısmının İbnü'l-Eş'as isyanına katılmış olmaları da bunların köylerine döndürülmelerinde bir etken olabilir. Köylülerin göç olayında vergi uygulamalarının da etkisi olabilir; ancak hakim faktör, köylülerin hareket özgürlüğü, geçim durumlarının kötüleşmesidir.[363]. Dûrî'nin de belirttiği gibi olayın sadece tek bir sebebe bağlanmaması daha isabetli olacaktır.

Yine çağdaş Arap araştırmacılarından Mısrî'ye göre ise, Haccâc'ın böyle bir uygulaması söz konusu değildir. Ona göre Haccâc ve âmilleri eskiden haraç arazisi olduğu gerekçesiyle Arapların elindeki arazilere vergi koymuşlardır. Mısrî'ye göre müslümanlardan cizye alınması, Haccâc'ın değil de bazı yerel idarecilerin uygulamalarıdır. Araştırmacı Mikdad'a göre Haccâc'ın uygulamaları ekonomik düzenlemeler yapmaya yöneliktir. Haccâc, mevâlîden müslüman olmadan önce ödedikleri haracı ödemelerini istemiştir. Bu vergiyi Araplardan da istemiştir[364].

Bu uygulamalar, mevâlînin muhalif grupla birlikte hareket etmesine neden olmuştur. Haccâc'ın cizye ödemeye zorlamasıyla yeni müslüman olan bu kesim, hayal kırıklıklarını, Abdurrahman b. el-Eş'as'ın isyanına katılarak fiili tepkiye dönüştürmüştür[365]. Ne var ki isyanın sonuçta başarısız olması, pek çok mevâlînin öldürülmesine sebep olmuştur. Bu nedenle İbnü'l-Eş'as isyanını Emevî zulmüne karşı çıkan grupların oluşturduğu bir isyan olarak görmekteyiz. İsyanın dînî bir yönü, sebebi yoktur.

Bütün bunlara rağmen Haccâc, az da olsa mevâlîden idareci olarak faydalanmıştır. Örneğin Haccâc, Irak'ta Benû Temîm'in mevlâsı

362. Dûrî, s. 48.
363. Durî, s. 58–59.
364. Mikdad, s. 239.
365. İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, IV, 471.

Ebû'd-Dâris'i mevâlîden bin kişinin komutasında Şebîb el-Hâricî'ye karşı görevlendirmiştir[366]. Aynı şekilde Abdullah b. Hürmüz'ü dîvânülcünd; Merdanşâh b. Zâdân Ferrûh ve Salih b. Abdurrahman'ı dîvânülharaç görevlisi olarak atamıştır[367]. Burada da gördüğümüz gibi Haccâc üst kademelerde olmamakla birlikte idarede kısmen mevâlîden istifade etmiştir.

Bir başka örnek ise Haccâc'ın mevâlîsi Yezid b. Ebî Müslim'dir. Yezid b. Abdülmelik döneminde (101-105/720-724) Ifrikiyye ve Mağrip valiliğine getirilmiş olan Yezid b. Ebî Müslim[368] Haccâc'ın ölümü sonrasında Irak valiliğini üstlenmiştir[369]. Burada Yezid b. Ebî Müslim'i, Haccâc'ın atamadığı sonucunu çıkarabiliriz. Ancak Haccâc'ın onu sağlığındayken Irak'ın haraç sorumlusu olarak ataması[370], Emevî Devleti'nde ve Haccâc'ın iktidarında Yezid'in önemli bir konum elde ettiğini göstermektedir. Ayrıca Yezid, Haccâc'ın kâtibi ve müşaviriydi[371].

Haccâc, mevâlîden bazı şahısları dîvânülharac görevlisi olarak da atamıştır. Haccâc döneminde dîvânü'l-harac görevlisi Zâdân Ferruh ve oğlu Merdânşâh idi. Dîvânın Arapçaya çevrilmesinden sonra Temim'in mevlası Salih b. Abdurrahman, bu göreve atanmıştır[372].

Haccâc, dîvânülcünd görevlisi olarak daha sonra bizzat kendisi tarafından öldürülecek olan âlim Saîd b. Cübeyr'i atamıştır. Keza Haccâc, Saîd b. Cübeyr'i İslam kurumları arasında en önemli kurumlardan birisi olan kadılık makamına atamıştır. Bu durum, Haccâc'ın Kûfe'ye atanmasının hemen akabinde gerçekleşmiştir. Haccâc, onu Kûfe kadılığına atamış; ancak Arapların ırkçılık yapmaları ve kadılık görevine sadece Arapların atanabileceklerini söylemeleri üzerine onu kadı yardımcılığına tayin etmiştir[373].

---

366. Demircan, *Mevâlî*, s. 97.
367. Zünûn, s. 137.
368. Mikdad, s. 258.
369. Taberi, *Tarih*, VI, 493.
370. Taberi, *Tarih*, VI, 493.
371. Demircan, *Arap-Mevâlî İlişkisi*, s. 104.
372. Belâzürî, *Fütuh*, s. 422.
373. Müberred, *el-Kamil*, thk., Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Kahire ty, II, 96.

Emevîler döneminde mevâlînin en çok görevlendirildiği alanlardan biri de şurta teşkilatıdır. Bugünkü emniyet teşkilatıdır. Haccâc bu hususta mevâlîden destek almıştır. Sicistan esirlerinden olan Ubeyd b. Amr, Haccâc döneminde görev yapan polislerden sadece bir tanesidir[374].

Haccâc'ın mevâlîden en çok istifade ettiği bir başka alan, orduda görevlendirilmeleridir. Mevâlîye karşı şiddet politikası uygulamakla meşhur olan Haccâc, Hâricîlere karşı gerçekleştirdiği savaşlarda köleleri ve mevâlîyi kullanmıştır.

374. Demircan, *Mevâlî*, s. 111.

İKİNCİ BÖLÜM

Velid b. Abdülmelik Döneminde Haccâc

A-HACCÂC'IN YEZÎD B. MÜHELLEB'İ HORASANA VALİ ATAMASI

Abdülmelik, ölmeden önce hasta halindeyken oğlu Velid'e vasiyetinde Haccâc'ı koruyup gözetmesini, onun aleyhinde konuşanları dinlememesini tavsiye etmiştir[1]. Velid, Haccâc'a babası Abdülmelik'in öldüğünü (86/705)[2] mektupla bildirmiş, Haccâc da insanları namaza çağırmış ve minbere çıkarak Abdülmelik'in öldüğünü, yerine Velid'in halife olduğunu belirterek ona itaat etmelerini istemiştir[3].

Haccâc, bu dönemde daha çok doğu eyâletlerinin fethi ile uğraşmıştır. Irak bölgesinde Velid b. Abdülmelik döneminde pek olay olmamıştır.

Haccâc, Zunbîl ile yaptığı yedi yıllık, bir diğer rivâyete göre de dokuz yıllık[4] anlaşmanın bitiminden sonra el-Eşbeh b. Bişr el-Kelbî'yi Sicistan'a vali olarak atamış; ancak Zunbîl, ödemesi gereken malları vermede zorluk çıkarınca el-Eşbeh, bunu Haccâc'a haber vermiştir Haccâc da onu valilikten azletmiştir[5].

---

1. Süyuti, *Tarih*, s. 220; Işş, s. 228.
2. İbn Tolonî, *en-Nüzhetü's-Seniyye fî Ahbâri'l-Hulefâ ve'l-Mülûki'l-Mısrıyye*, thk., Muhammed Kemâleddîn, Beyrut 1988, s. 60.
3. Ya'kûbî, *Tarih*, II, 283.
4. Belâzürî, *Fütûh*, s. 580.
5. Belâzürî, *Fütûh*, s. 580.

Horasan valisi olan Mühelleb b. Ebî Sufra ise, valiliğe geldikten sonra bir çok savaşlar yapmıştır. O, anlaşmayı bozan el-Huttel'i[6] ve Hucende'yi[7] fethetmiş; Kişş[8] ve Nesef[9] üzerine yürümüş; fakat geri dönerken 82/701 yılında Mervu'r-Rûz'un[10] Zâğûl[11] bölgesinde Şavsa'da vefat etmiştir[12].

Haccâc, Mühelleb'in ölümünün ardından Yezîd b. Mühelleb'i Horasan'a vali olarak atamıştır[13]. Yezîd, fetih hareketine Harezm'den başlamıştır. Bu arada Abdurrahman'ın ordusunda bulunanlar Abdurrahman b. Abbas komutanlığında Herât'a[14] kadar ilerlemişlerdir. Yezîd üzerlerine yürümüş ve onları hezîmete uğratmıştır. Abdurrahman b. Abbas da Sind'e sığınmıştır[15].

Wellhausen'a göre Yezîd b. Mühelleb, Abdurrahman b. Abbas'ın askerlerine isteksiz bir şekilde saldırmıştır. Haccâc, bir kaç defâ Yezid b. Mühelleb'i yanına çağırmış, ancak o, bir takım mâzeretler ileri sürerek Haccâc'ın yanına gelmemişti. Sonra Haccâc, 85/700 yılında Abdülmelik'e yaptığı ısrarlar sonucu Horasan valiliğinden azlettirmişti[16].

Taberî'ye göre ise; Haccâc'ın Yezîd'i valilikten azlediş sebebi daha farklıdır. Ona göre, Haccâc bir heyetle Abdülmelik'in yanına giderken yolda bir râhibe rastladığında ona bir kaç soru sormuş; sonra da kendisinin yerine kimin vali olacağını söylemesini istemiştir.

---

6. el-Huttel; Mâverâünnehirde büyük bir yerleşim merkezidir. Yâkut, *Mu'cem*, II, 396.
7. Hucende; Seyhun nehri yakınında Semerkant'a 10 günlük mesafede meşhur bir beldedir. Yâkut, *Mu'cem*, II, 347.
8. Kişş; Kıss olarakta isimlendirilen bu yer denizin ortasında bir adadır. Yâkut, *Mu'cem*, IV, 497.
9. Nesef; Semerkant ile Seyhun arasında büyk bir yerleşim merkezidir. Yâkut, *Mu'cem*, V, 285.
10. Mervu'r-Ruz; Mervu Şâhicân'a yakın bir yerdir. Yâkut, *Mu'cem*, V, 112.
11. Zâğul; Mervruz'da bir köydür. Yâkut, *Mu'cem*, III, 142.
12. Belâzürî, *Fütûh*, s. 607; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 276; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,476; H.D.Yıldız, "Yezîd b. Mühelleb", *İA.*, İstanbul 1988, XIII, 413-414.
13. Belâzürî, *Fütûh*, s. 607;. Ya'kûbî, II, 276; Örner Ferruh, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 151.
14. Herât, Horasan şehirlerinden büyük bir şehirdir. Yâkut, *Mu'cem*, V, 456
15. Belâzürî, *Fütûh*, s. 607.
16. Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 118; H.D.Yıldız, "Yezîd b.Mühelleb", *İA.*, XIII, 414.

Râhib de ona "Yezîd isminde birisi" diye cevap verdiğinde Haccâc, bunun Yezîd b. Mühelleb olacağı hissine kapılarak onun azli konusunda Abdülmelik'e bir mektup yazmıştır. Haccâc, Yezîd'in İbn Zübeyr yanlısı olduğunu belirtmiş; sonuçta Abdülmelik'ten onun azledilmesi iznini almıştır[17].

Haccâc, Yezîd'e azledildiğini yazmak istemediğinden kardeşi Mufaddal b. Mühelleb'i yerine vekil tayin ederek yanına gelmesini emretmiştir. Yezîd, Haccâc'a mâzeret ileri sürerek yanına gelmeyi geciktirmiştir. Bunun üzerine Haccâc, Mufaddal'ı Horasan valiliğine atadığına dair mektubu göndermiştir (85/700)[18].

Mufaddal, anlaşmayı bozmuş olan Bâdegîs'i[19], Şûmân'ı[20] ve Ahrûn'u[21] fethetmiştir. Ancak Mufaddal da valilikte dokuz ay kadar kısa bir süre kalmıştır. Daha sonra Haccâc, onu da valilikten azletmiştir[22]. Yine Taberî'nin belirttiğine göre Haccâc, Abdurrahman'ın işini bitirdikten sonra Yezîd b. Mühelleb ve âilesinden başka uğraşacak kimse bulamadı. Çünkü Haccâc, bütün Irak'lıları avucunun içerisine almış olduğu halde Horasan'da bulunan Mühelleb'in ailesi ve onlarla birlikte olanlara söz geçirememişti. Bu yüzden Haccâc, onların üzerine gitmeye başlamış ve Yezîd'i azletmiştir[23].

B-HACCÂC'IN KUTEYBE B. MÜSLİM'İ HORASAN'A VALİ ATAMASI

Müslüman Arapların Horasan bölgesini ele geçirmeleri, Hz. Ömer döneminden itibaren başlamaktadır. Taberi'nin zikrettiğine göre Ahnef b. Kays, Hz. Ömer'e mektup yazarak ondan kendisine Horasan'ın fethi konusunda yetki vermesini talep etmiş; ancak Ömer, Ahnef'den Belh Nehri'ni ya da Ceyhun Nehri'ni geçmemesini emretmiştir. Oraya kadar olan bölgelerle yetinmesini istemiştir[24].

---

17 Taberî, *Tarih*, VI, 393–394.
18. Taberî, *Tarih*, VI, 395;Ya'kûbî, *Tarih*, II, 276.
19. Bâdegis; Herât ile Mervruz arasında bir yerdir. Yâkut, *Mu'cem*, I, 378.
20. Şumân; Mâverâünnehirde bir şehirdir. Yâkut, *Mu'cem*, III, 424.
21. Ahrun; Mâverâünnehirde Şuman'a yakın bir yerdir. Yâkut, *Mu'cem*, I, 42.
22. Taberî, *Tarih*, VI, 395; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 261.
23. Taberî, *Tarih*, VI, 397.
24. Taberi, *Tarih*, IV, 168.

Hz. Osman döneminde Horasan halkı anlaşmayı bozarak tekrar eski dinlerine dönmüşlerdir[25]. Özellikle Osman dönemindeki karışıklıklardan istifade etmişlerdir. Hz. Ali dönemi ise, söz konusu karışıklıkların devam ettiği bir dönemdir. Bu nedenle fetih hareketi her yerde olduğu gibi bu bölgede de duraklamıştır.

Muaviye, devlette istikrarı sağladıktan sonra Horasan bölgesinde yapılacak fetih hareketleri için Merv şehrini üs edinmiştir. Hicri 54 yılında Ubeydullah b. Ziyâd'ı Horasan valiliğine atamıştır. Ubeydullah, Ceyhun nehrini geçerek Buhara bölgesinde pek çok yerleri ele geçirmiş ve Buharalılardan iyi ok atan 2.000 genci Basra'ya getirmiştir[26]. Hicri 55 yılında Muaviye bölgeye Saîd b. Osman'ı vali tayin etmiştir. Saîd de Buhara kraliçesinin isteği üzerine barış yapmış; fakat bu barış uzun sürmemiştir. Sonuçta Saîd bölgede zaferler kazanmış; ardından Semerkand bölgesini ele geçirmiştir.

Yezid b. Muaviye döneminde 61/661 yılında bölgeye vali olarak gönderilen Selm b. Ziyâd Ceyhun nehrini geçmiş, beraberinde bulunan Mühelleb b. Ebî Sufra Horasan'da bazı yerleşim merkezlerini kuşatma altına almıştır[27].

Yezid döneminden sonra ortaya çıkan karışıklıklardan dolayı fetih hareketlerinde bir duraksama meydana gelmiştir. Abdülmelik döneminde bölgede fetih hareketleri daha çok düzensiz şekilde yapılıyordu. Hicri 77/696 yılında Horasan Valisi Ümeyye b. Abdullah Belh şehrini geçerek bölgede savaşmış; ancak Ümeyye ve ileri gelenler kendilerini kuşatmadan zor kurtarabilmişlerdir[28].

Ümeyye'den sonra bölgeye savaşmaları için Mühelleb ve oğulları gönderilmiştir. 78/697 yılında Abdülmelik, Ümeyye'yi görevinden almış ve Horasan valiliğini de Irak valisi Haccâc'a bağlamıştır. Haccâc da buraya Mühelleb'i vali olarak göndermiştir. 80/699 yılında Mühelleb Horasan ve Maveraünnehir bölgelerinde askerî seferleri başlatmıştır.

---

25. Taberi, *Tarih*, IV, 171.
26. Taberi, *Tarih*, V, 298.
27 İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, IV, 95–97.
28. İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, IV, 447.

82/701 yılında Mühelleb ölmeden önce yerine oğlu Yezid b. Mühelleb'i vali atamıştır. Yezid, Haccâc'a bir mektupla kendisinin babası tarafından atandığını belirterek onanmasını istemiş; Haccâc da Yezid'in valiliğini önce onaylamış ancak daha sonra görevinden almıştır. Onun yerine Mufaddal b. Mühelleb'i atadıysa da onun valiliği de uzun sürmemiştir. Yaklaşık dokuz ay sonra Mufaddal'ı da Horasan valiliğinden almıştır. Haccâc, Mufaddal b. Mühelleb'i azlettikten sonra yerine Rey valisi Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî'yi tayin etmiştir[29].

Haccâc, Kuteybe'ye mektup yazarak Mufaddal ve Mühelleb'in diğer çocuklarını yakalayıp kendisine göndermesini istemiştir. Kuteybe onları yakalatıp Haccâc'a göndermiş, Haccâc da onları hapsetmiştir[30]. Haccâc'ın Kuteybe ile ilişkisi iyi idi. En başta Kuteybe de Haccâc gibi Kays-ı Aylân kabilesine mensup idi, yani Kuzey Araplarındandı. Burada kabilecilik asabiyetinin rol oynamış olacağı kanaatindeyiz. Çünkü Araplarda kabilecilik asabiyeti[31], olaylarda belirleyici rol üstlenmiştir. Ayrıca Kuteybe, Abdullah b. Cârud isyanında Haccâc'a sahip çıkmış ve kabilesi Bâhilînin başında onun askerinin sağ koluna kumanda etmişti. Böylece Kuteybe, Haccâc'ın güven ve takdirini kazanmış, onun yakınları arasına girmiştir. Elbetteki Kuteybe'nin, Haccâc'a desteği sadece Abdullah b. Cârud isyanında verdiği destekle kalmamıştır. O, Haricî lider Şebîb b. Yezid isyanının bastırılmasında da büyük rol oynamıştır. Haccâc, karşılaştığı en büyük tehlike olan İbnü'l-Eş'as isyanında ve bilhassa Deyrülcemâcim savaşında önemli yardımını gördüğü Kuteybe'yi 83/702 yılında Rey valiliğine tayin etmiştir. Haccâc'ın aslında Kuteybe'yi Rey valiliğine ataması, onun Horasan gibi önemli bir bölgenin valiliğine getirilmeden önce tecrübe edinmesine yönelikti. Zaten Haccâc da bir süre sonra Kuteybe'yi Horasan valiliğine getirmiştir (86/705)[32].

Horasan valiliğine atanan Kuteybe, vilayet merkezi Merv'e ulaşınca hemen sefer hazırlıklarına başlamıştır. Toharistan'ın merkezi

---

29. Ya'kûbî, *Tarih*, II, 285; Makdîsî, *Tarih*, II, 37.
30. Ya'kûbî, *Tarih*, II, 285.
31. Araplarda kabilecilik asabiyeti için bkz., Adem Apak, *Asabiyet*, İstanbul 2004.
32. İsmail Yiğit, "Kuteybe b. Müslim", *DİA.*, Ankara 2002, XXVI, 490.

Belh'ten isyan haberi gelince ordusuyla oraya hareket etmiştir. Belh dihkânlarının teslim olması üzerine Kuteybe, onları da yanına alarak Ceyhun nehrini geçmiştir. Sağâniyân hükümdârı Kuteybe'ye hediyeler vererek onunla sulh yapmıştır. Kuteybe, daha sonra Tohâristan şehirlerinden Ahrûn ve Şûmân üzerine gitmek üzere yola çıkmıştır. Bu iki şehrin hükümdarı da Kuteybe ile vergi karşılığında anlaşmıştır. Kuteybe, burada orduyu kardeşi Salih'e bırakarak Merv'e dönmüştür. Salih, Kuteybe'nin kaldığı yerden fetih hareketlerini sürdürmüştür. Kuteybe 86/705 yılında Tohâristan'ın Türk hükümdarı Nîzek Tarhan'a elçi göndererek hakimiyetini kabul etmesini istemiştir. Bölgede başarıdan başarıya koşan Kuteybe'nin bu teklifini Nîzek kabul etmiştir. Kuteybe de ona başkentleri olan Bâdegis'e girmeme konusunda söz vermiştir (87/706). Kuteybe, bundan sonra Buhârâ'ya yakın ve aynı zamanda ticaret merkezi olan Beykend[33] üzerine yürümüştür. Şehri ele geçirme konusunda zorlansa da sonuç itibariyle burayı da fethetmiştir. Buradan dönen Kuteybe, bölge halkının tekrar isyan etmesi üzerine şehre yeniden saldırmış, şehri tekrar ele geçirmiş ve bu sefer onların barış teklifini kabul etmemiştir. Savaşa katılan pek çok insanı öldürtmüş, pek çoğunu da esir almıştır (87/706). Ardından Kuteybe, Merv'e dönmüştür[34]. Kış mevsimini Merv'de geçiren Kuteybe, Buhara'nın fethi için buradan ayrılmıştır. Soğd ve Fergana halkının da destek verdiği büyük bir Türk ordusuyla karşılaşmıştır. Şiddetli bir savaş gerçekleşmiş, fakat yine de Kuteybe bu zorlu mücadeleden galibiyetle çıkmayı başarmıştır. Ordunun toparlanması ve yeniden güçlü bir hazırlık yapmak için Kuteybe ordusuyla birlikte Merv'e geri dönmüştür (88/707).

Haccâc, Buhara'nın fethinin gecikmesinden dolayı Kuteybe'yi uyarmıştır. Bunun üzerine Kuteybe, 89/708 yılında yeniden Buhara'nın fethine çıkmıştır. Buhara hükümdarı Verdân Hudât ile yaptığı çatışmalardan bir netice alamamış, Merv'e dönmüştür. Ancak ertesi yıl giriştiği mücadele sonucu Buhara'yı vergi ve askerî destek vermeleri gibi bir takım şartlarla şehri barış yoluyla teslim almıştır

---

33. Beykend; Buhâra ile Ceyhun arasında bir yerdir. Yâkut, *Mu'cem*, I, 632.
34. Belâzürî, *Fütûh*, s. 611; Makdîsî, *Tarih*, II, 38; Ömer Ferruh, s. 151;Şükrü Faysal, *Hareketü Fethi'l-İslam fi'l-Karni'l-Evvel*, Beyrut 1982, s. 216; Robert Mantran, *İslam'ın Yayılış Târihi*, çev., İsmet Kayaoğlu, Ankara 1981, s. 110.

(90/709). Buhara'nın fethi, Mâverâünnehir'in fethi için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Kuteybe, buradan Mâverâünnehir üzerine hareket etmek istemiş, ancak Nîzek Tarhan'ın isyanıyla karşılaşmıştır. Hâlbuki Nîzek, Kuteybe ile anlaşarak birlikte hareket ediyorlardı. Kuteybe, Nîzek'i, Haccâc'ın tâlimatıyla ortadan kaldırmıştır (91/710)[35].

Kuteybe, Buhârâ'yı fethetmiş, oraya vali olarak Verkâ b. Nasr el-Bâhilî'yi atamış, kendisi Merv şehrine dönmüştür[36]. Haccâc, Irak valisi olunca, Mükrân[37] bölgesine Saîd b. Eslem b. Zur'a el-Kilâbî'yi vali tayin etmiştir. Saîd'in ölümünden sonra Haccâc, Mücca'a b. Si'r et-Temîmî'yi buraya vali atamıştır. Mücca'a, Kandâbîl ve çevresini fethettikten bir yıl sonra o da Mükrân da ölmüştür[38].

Müccâ'a'nın ardından Haccâc, Muhammed b. Hârun b. Zira' en-Nemrî'yi vali olarak göndermiştir. Belâzürî'nin rivâyetine göre, Muhammed b. Hârun, Haccâc'a yakınlaşmak için Yâkût adasının müslüman kadınlarından hediye etmiş; ancak Mid Deybûl halkından bir grup kadınları tekrar ele geçirmiştir. Haccâc, bunlar üzerine Ubeydullah b. Nebhân'ı göndermiştir. Giriştiği çatışmada Ubeydullah öldürülmüştür. Haccâc bundan sonra Uman'da bulunan Büdeyl b. Tahfe el-Becelî'ye mektup yazarak Deybûl[39] üzerine yürümesini emretmiş; fakat sonuçta Büdeyl de öldürülmüştür[40].

Çalışmamızda Kuteybe b. Müslim'in gerçekleştirmiş olduğu bütün fetih hareketlerine değinmemiz mümkün değildir. Konuyla ilgili çalışmalar yapılmıştır[41]. Bölgede fetih hareketlerini gerçekleştir-

35. Yiğit, "Kuteybe", XXVI, 491.
36. Ya'kûbî, *Tarih*, II, 286. Daha geniş bilgi için bkz., Ya'kûbî, *Tarih*, II, 285–290; Hudarî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 514–517.
37. Mükrân, Doğusunda Hind, kuzeyinde Sicistân ile çevrili büyük bir şehirdir. Yâkut, *Mu'cem*, V, 209.
38. Belâzürî, *Fütûh*, s. 633.
39. Deybûl; Hint denizi yakınlarında büyük bir şehirdir. Yâkut, *Mu'cem*, II, 495.
40. Belâzürî, *Fütûh*, s. 634.
41. Kuteybe b. Müslim ve gerçekleştirdiği fetih hareketleri için bkz., Ahmet Baltacı, *Kuteybe b. Müslim ve Türk-Arap Münasebetleri*, (Basılmamış yüksek lisans tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1995; Muhammet Aslan, *Kuteybe b. Müslim ve Zamanı*, (Basılmamış yüksek lisans tezi) Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1986.

meye devam eden Kuteybe, Haccâc'ın ölüm haberini alınca fetihlerini durdurmuş, fakat halife Velid'in destek ve emriyle fethe kaldığı yerden devam etmiştir. Ancak iktidara Süleyman b. Abdülmelik'in geçmesi, hem fetihlerin hem de Kuteybe'nin sonu olmuştur. Çünkü Süleyman b. Abdülmelik, kardeşi Velid'e bağlılıkları ve özellikle kendisinin tahta varis olmasını engelledikleri için Haccâc ve Kuteybe'ye kin ve düşmanlık besliyordu.

C-HACCÂC'IN MUHAMMED B. KÂSIM'I SİND'E VALİ ATAMASI

Velid b. Abdülmelik dönemine kadar Sind bölgesindeki fetihler hakkında kaynaklarımızda pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Hz. Osman, Irak valisi Abdullah b. Âmir b. Kureyz'e bir mektup yazmış ve mektubunda Sind bölgesi hakkında ön bilgi edinmesi için birini bölgeye göndermesini istemiştir.

38/658 yılının sonları ve 39/659 yılının başlarında Hz. Ali döneminde el-Haris b. Mürre el-Adiyy'in Hind bölgesinde savaşlarda bulunduğu ve pek çok ganimet elde ettiği belirtilmektedir. Muaviye döneminde (44/664) Mühelleb b. Ebî Sufra Multan ile Kâbul arasında bulunan bölgeye bir askerî harekat düzenlemiştir. Muaviye, bundan sonra Hind bölgesine vali olarak Abdullah b. Sevvâr el-Abdî'yi atamıştır. Vali buralarda bir takım başarılı mücadeleler vermiş; ancak kısa bir süre sonra da öldürülmüştür[42].

Muhammed b. Kasım, Sakîfli olup, Haccâc'ın akrabasıdır. Babası Kasım b. Muhammed, Haccâc'ın Basra valisiydi. Muhammed, önce Haccâc tarafından Fars bölgesinin merkezi Şiraz'daki öncü kuvvetlerinin başına getirilmiş; daha sonra Sind bölgesinin fethi için görevlendirilmiştir[43]. Haccâc, 91/710 yılında Sind Racası Dâhirîn üzerine, Mükrân'daki müslümanlara ve müslüman ticaret gemilerine düşmanca tavır takınması ve Mükrân valisi Saîd b. Eslem'i öldürenleri koruması sebepleriyle Ubeydullah b. Nebhân ve Büdeyl b. Tahfe el-Becelî'yi göndermiş, ancak yapılan savaşlarda her ikisi de şehit düşmüştür. Haccâc, bunun üzerine Muhammed'i bölgeye

42. Akil, s. 206.
43. Belâzürî, *Fütûh*, s. 635; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 289; Ömer Ferruh, s. 152–153.

gitmesi için görevlendirmiş, 60 milyon dirhem ve emrine 6000 kişilik bir ordu vermiştir. Ayrıca Haccâc ona Şîraz'da karargâh kurmasını, diğer birliklerin kendisine katılmasını tenbih etmiştir[44].

Muhammed, ordunun her türlü ihtiyacını karşıladıktan sonra erzâk ve techizâtı, mancınıkları ve yeni gelen takviye birliklerini gemilerle Deybül'e gönderip arkasından orduyla birlikte Mekrân'a doğru yola çıkmıştır. 92/711 yılında Mükrân'a ulaşmış ve orada bir ay kadar kalmıştır[45]. Buradan sonra Kannezbûr ve Ermâil'i[46] fethetmiştir. Buradan Sind valisi Muhammed b. Harun'un ordusuyla birlikte Deybûl'e hareket etmiştir[47] Deybül'e ulaştığında şehri kuşatmıştır. Aynı günlerde gemilerle yolladığı mancınık ve askerler de limana ulaşmış ve onlar da kuşatmaya katılmışlardır. Sonunda şehir, müslümanların eline geçmiştir (93/712). Muhammed, oranın halkı ile barış yapmış; anlaşmaya razı olmayan bölge yöneticilerinin topraklarını savaş yoluyla zaptetmiştir. Sonuç itibariyle Muhammed, Sind bölgesine hâkim olmuştur[48]. Muhammed, Haccâc'ın da hesapladığı miktardan daha fazla para ve ganîmet gönderince Haccâc, onu övmüştür[49]. Haccâc'ın ölümü Muhammed'e ulaşınca, bulunduğu yer olan Multan'dan[50] dönmüştür[51].

Muhammed b. Kasım, Kannevc Krallığına karşı harekete geçmek amacıyla hazırlık yaptığı sırada Haccâc'ın, ardından da Halife Velid b. Abdülmelik'in ölümü üzerine uygulamaya çalıştığı fetih planını gerçekleştirememiştir[52].

---

44. Belâzürî, *Fütûh*, s. 635; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 289; Hudarî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*,s. 511; Iqtıdar Husaın Sıddıqui, "Muhammed b. Kasım es-Sekafî", *DİA.*, İstanbu 2005, XXX, 548.
45. Ya'kûbî, *Tarih*, II, 289; Iqtıdar, *Agm.*, XXX, 548.
46. Ermâil; Ermeil olarak da bilinen burası, Sind bölgesinde Deybûl ile Mekrân arasında büyük bir yerdir. Yâkut, *Mu'cem*, I, 189.
47. Belâzürî, *Fütûh*, s. 635; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 289; Hudarî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 511.
48. Daha geniş bilgi için bk. Belâzürî, *Fütûh*, s. 635; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 288–289; Şükrü Faysal, s. 219–220; Süheyl Zekkâr, s. 187–188.
49. Belâzürî, *Fütûh*, s. 640.
50. Multân; Gazneye yakın Hind bölgesinde bir yerleşim merkezidir. Yâkut, *Mu'cem*, V, 219.
51. Belâzürî, *Fütûh*, s. 641
52. Iqtıdar, *Agm.*, XXX, 549.

Velid b. Abdülmelik'in ölümünden sonra yerine geçen Süleyman b. Abdülmelik tarafından Muhammed b Kâsım Sind valiliğinden azledilmiş; yerine Yezîd b. Ebî Kebşe es-Seksekî geçmiştir. Yezîd, Muhammed b. Kâsım'ı yakalayarak zincire vurdurmuştur[53].

Velid döneminde Haccâc'ın valilerinden Kuteybe b. Müslim, Mâverâünnehir'i, Muhammed b. Kâsım da Sind bölgesini tamâmen ele geçirmişlerdir. Haccâc, bizzat kendisi sefere çıkmıyor, sadece birliklerin ihtiyaçlarıyla en küçük tafsilâtına kadar ilgilenip yerine getiriyordu.

Haccâc'a karşı hâkim bir tavır sergileyen Abdülmelik'in tam aksine Velid b. Abdülmelik Haccâc'ı hareketlerinde tamâmen serbest bırakmıştır. Hatta bizzat kendi yönetim bölgesinde bile Haccâc'ın isteklerini yerine getirmiştir. Haccâc'ın istek ve entrikasıyla halife Velid, Ömer b. Abdülaziz'i valilikten azletmiştir[54].

Haccâc, Velid döneminde de Abdülmelik döneminde olduğu gibi konumunu korumuştur[55]. Velid zamanında Haccâc, Abdülmelik döneminde gördüğü ağır ve zor işlerin meyvelerini toplamıştır. Irak'ta sükûneti sağlamıştır. Haccâc, bu sükûnetten istifade ederek yirmi yıllık savaşın yaralarını sarmak hususunda istifade etmiştir[56].

Velid b. Abdülmelik'ten sonra Süleyman b. Abdülmelik, Haccâc'ın âilesine[57] ve valilerine kötü davranmış, onları görevlerinden almıştır. Haccâc'ın bıraktığı Irak valiliğine yine Haccâc'ın düşmanı olan Yezîd b. Mühelleb'i; Muhammed b. Kâsım'ın yerine ise, Yezîd b. Kebşe'yi vali olarak atamıştır. Wellhausen, Dozy'nin bu değişikliği iki zıt kabilenin değişimi olarak kabul ettiğini aktarmaktadır[58]. Bilindiği gibi Velid b. Abdülmelik, Kayslıların tarafını tutarken[59] Süleyman b. Abdülmelik Yemenîlerin tarafını tutuyordu.

---

53. Belâzürî, *Fütûh*, s. 641. Daha geniş bilgi için bkz,. Hudarî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 511–512.
54. Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 118.
55. Brockelman, *İslam Milletleri*, s. 91.
56. Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 118; Robert Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, s. 105.
57. Çünkü Haccâc, Süleyman b. Abdülmelik hilâfete geçmeden önce ölmüştü. Haccâc'ın yerine ailesine kötü davranmıştır.
58. Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 122.
59. H.D.Yıldız "Abbâsiler", *DİA.*, İstanbul 1988 I, 31.

Yezîd b. Mühelleb de Yemenî idi. Ancak Wellhausen, Dozy'nin bu düşüncesine katılmadığını belirtmektedir. Welhausen'e göre Süleyman b. Abdülmelik, Haccâc'ın vali ve memurlarını Kayslı düşüncelere sahip olmalarından dolayı değil, bizâtihi bunların Haccâc'ın ortaya çıkardığı kimseler olmasından dolayı azletmiştir. Yoksa Hicâz valisi olan Halid b. Abdullah el-Kasrî Yemenî idi. Yine Kuteybe b. Müslim, ne Yemenî ne de Kaysî idi. O, bu iki kabileden de uzak Bâhîlî idi. İspanya'da bulunan Musâ b. Nusayr da Yemenî idi. Ancak bunlar, yine de Süleymân'ın hışmına uğramaktan kurtulamamışlardır[60].

Doğrusu Wellhausen'in düşüncesi akla daha yatkın gözükmektedir. Bunun sebebi, Süleyman'ın Haccâc'a olan kini ve düşmanlığıdır. Çünkü Haccâc, Süleymân'ı veliahtlıktan azlederek oğlu Abdülaziz'i veliahtlığa getirmek isteyen Velid b. Abdülmelik'e destek vermişti. Bundan dolayıdır ki Haccâc, "Velid benden önce ölür de Süleyman b. Abdülmelik'in eline düşerim" diye korkuyordu. Bu yüzden Haccâc'ın, Süleymân'ın hilâfete geçmesinden önce canını alması için Allah'a duâ ettiği rivâyet edilmektedir[61]. Haccâc, Süleymân b. Abdülmelik hilâfete geçmeden önce ölmüştür (95/714). Fakat Süleymân b. Abdülmelik, Haccâc'a olan kinini âilesinden çıkarmıştır.

D-HACCÂC'IN ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İ MEDİNE VALİLİĞİNDEN AZLETTİRME GİRİŞİMLERİ

Velid b. Abdülmelik, iktidara geçtiğinde tıpkı babasının davrandığı gibi amcasının oğlu Ömer b. Abdülaziz'e iyi davranmıştır. Onu 87/706 yılında Medine valiliğine tayin etmiştir. Ömer'den önceki Medine valisi Hişam b. İsmail el Mahzûmî Medine halkına kötü davranmıştı. Ömer'in vali atanmasıyla Medine halkı huzurlu ve âdil bir şekilde yönetilmiştir. Ömer b. Abdülaziz, Medine valisi olduğunda bazı âlimlerden idarede kendisine yardımcı olmalarını istemiştir[62]. Gerçekten Ömer, yaklaşık 6 yıl valilik yaptığı Medine'de

60. Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 122.
61. Ömer Ferruh, s. 166; *Doğuştan Günümüze*, II, 354.
62. Taberi, *Tarih*, VI, 427; Vekîl, *el-Ümeviyyûn*, I, 409; Abdüşşafi, *el-Âlemü'l-İslâmî*, s. 171.

halka çok iyi davranmış ve iyi bir siyaset sergilemiştir. Özellikle Abdurrahman b. İbnü'l-Eş'as isyanından sonra insanlar Haccâc'ın zulmünden kurtulmak için Ömer'in idaresindeki Medine'ye sığınmışlardı. Ömer b. Abdülaziz, halife Velid'e bir mektup göndererek Haccâc'ın Irak halkına yaptığı zulümlerden bahsederek adeta onu şikayet etmiştir.

Haccâc, Ömer b. Abdülaziz'in kendisini halifeye şikayet ettiğini öğrenince Velid'e bir mektup yazmıştır. Bu mektup adeta Ömer'in şikayet mektubuna karşılık bir cevabi mektup idi. Haccâc mektubunda Ömer'in Medine ve Mekke idaresinde zayıf olduğunu, bu iki bölgeyi zaptedecek birisini tayin etmesini istemiştir.

Velid, bunun üzerine Haccâc'dan bu iki bölgeye kimlerin tayin edilmesinin uygun olacağını sormuş; Haccâc da halifeye Medine'ye Osman b. Hayyân'ın, Mekke'ye de Halid b. Abdullah el-Kasri'nin[63] atanmasını işaret etmiştir. Velid de Haccâc'ın isteğini yerine getirmiş ve 93/712 yılında Ömer b. Abdülaziz'i görevinden azletmiştir[64].

Velid, Ömer'i Medine valiliğinden azletmiştir. Azletme sebebi olarak şu iki neden gösterilmektedir: Birincisi, Irak valisi Haccâc'ın Hâricîlerden ve Irak halkından isyancıların Ömer b. Abdülaziz'in idaresi altındaki Medine'ye sığınmaları nedeniyle onun görevden alınmasını istemesidir.

İkincisi neden ise, tamamen siyasîdir. Velid'in kendisinden sonra yerine iktidara geçecek olan Süleyman'ın veliahtlıktan azledilmesini Ömer b. Abdülaziz'in reddetmesidir. Rivayete göre Ömer, Velid'e şöyle demiştir: "Bizim Sülayman'a biat sözümüz vardır". Bunun üzerine Velid, 93/711 yılında Ömer b. Abdülaziz'i Medine valiliğinden azletmiştir[65].

---

63. Halid b. Abdullah hakkında bkz., Mahmut Enginar, *Halid b. Abdullah el-Kasrî Hayatı ve Şahsiyeti*, (Basılmamış yüksek lisans tezi) Selçuk Üniv. Sos. Bil. Est., Konya 2006; Melek Yılmaz Gömbeyaz, "Bir Emevî Valisi: Halid b. Abdullah el-Kasrî, *İstem Dergisi*, Konya 2006, sayı:8, s. 237-254.
64. Taberi, *Tarih*, VI, 481–482; İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 88; Vekîl, I, 435–436; Aycan, "Ömer b. Abdülaziz ve Gayrı Müslimler", *Dini Araştırmalar*, Ankara 1999, cilt:1, sayı:3, s. 67.
65. Abdüşşafi, *el-Âlemü'l-İslâmî*, s. 172; Vekîl, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, I, 435–436; *Doğuştan Günümüze*, II, 402; Aycan, "Ömer b. Abdülaziz, s. 67.

E-HACCÂC'IN SAÎD B. CÜBEYR İLE OLAN MÜCADELESİ

Saîd b. Cübeyr (öl.95/714) Abdurrahman'ın ordusuna katılıp Haccâc'a karşı çıkan âlimlerdendir. İbn Kuteybe, Saîd b. Cübeyr'in fitne endişesi ile önce savaşa katılma taraftarı olmadığını, ancak daha sonra Abdurrahman'ın Saîd'e, mutlaka savaşı kazanacaklarını, çünkü büyük bir orduya sahip olduklarını söyleyerek iknâ ettiğini ve Saîd'in de Abdurrâhman ile savaşa katıldığını belirtmektedir[66]. Saîd, Abdurrahman'ın yenilmesi ve öldürülmesinden sonra kendisini Haccâc'ın zulmünden korumak için önce Isfahân'a kaçmış; ancak orada güvensizlikten dolayı uzun süre kalamamıştır. Azerbeycan'a geçmiş, orada da fazla durmamıştır. Gizli bir şekilde Mekke'ye girmiş ve gizlenmiştir[67].

Mekke valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî, halka Saîd b. Cübeyr'i yanında barındıranın veya yerini bilip de söylemeyenin cezalandırılacağını ilan etmiş; onu bulmaları için üç gün mühlet tanımıştır[68]. Sonuçta Saîd b. Cübeyr yakalanıp Haccâc'a götürülmüştür. Haccâc, Saîd b. Cübeyr'e hakâret dolu bir takım sorular sormuştur. Saîd de, ona karşı gereken cevabı cesaretle vermiştir[69]. Sonra Haccâc, Saîd b. Cübeyr'in öldürülmesini emretmiştir. Saîd b. Cübeyr (95/714) yılında 49 yaşında iken Vâsıt'da şehit edilmiştir[70].

Saîd b. Cübeyr'in öldürülmesi, Haccâc ve Velid b. Abdülmelik için bağışlanacak bir durum değildir. Çünkü Saîd, fitne ve karışıklık çıkarmak isteyenlerden hep uzak durmuş, halifelere beyatten geri kalmamıştır[71].

Biz Velid'in Saîd'in öldürülmesindeki konumunu tam olarak bilemiyoruz. Gerçekten Velid, Saîd'in öldürülmesini emretti mi? Veya

---

66. İbn Kuteybe, *İmâme*, II, 32.
67. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VI, 263; İbn Hallikân, II, 115; Vekîl, I, 436–437; Dırar Salih, 115.
68. İbn Kuteybe, *İmâme*, I, 51; Makdîsî, *el-Bed'*, II, 39.
69. Haccâc ile Saîd b. Cübeyr arasında geçen konuşma için bkz., Vekîl, *el-Ümeviyyûn*, I, 438-440.
70. İbn Hallikân, II, 115;Vekîl, *el-Ümeviyyûn*, I, 436–437; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihî*, I, 145. Daha geniş bilgi için bkz., İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VI, 264–265; İbn A'sem, *Fütûh*, VI, 115–119.
71. Vekîl, *el-Ümeviyyûn*, I, 434–435. Saîd b. Cübeyr'in hayatı hakkında bkz., aynı yer, s. 433-445.

genelde Emevî halifelerinin yaptığı gibi devletin devamı için bu tür eylemlerin yapılmasına göz mü yumdu? Görünen o ki, Yezid'in Ubeydullah b. Ziyâd'ın Hz. Hüseyin'i öldürmesine göz yumduğu gibi, Velid de Haccâc'ın Saîd b. Cübeyr'i öldürmesine göz yummuştur. Sonuç itibariyle Haccâc'ın bu eylemini kınamadığına göre bunu onaylamış sayılmaktadır. Bu da bize göstermektedir ki, Emevî halifeleri zımnen de olsa valilerinin zulümlerini daha baştan onları vali olarak atamakla kabullenmişlerdir.

F-HACCÂC'IN İDARİ POLİTİKASI VE İDARECİLERİ

Haccâc, valiliği altında bulunan bölgelerde hâkimiyetini genişletmek ve sağlamlaştırmak için yaptığı vali atamalarında zaman zaman sıkıntı çekmiştir. Haccâcın vali atamasında göz önünde bulundurduğu kritelerin başında güven, inanç, siyasi ve idari güç hususunda yeterlilik gelmekteydi. Vali atamalarında akrabalık ve asabiyet o kadar önemli unsurlar değildi. Haccâc, devlet adamlarına karşı eşit mesafede duruyordu. Çünkü Haccâc'ın vali politikası, genel itibariyle akraba üzerine kurulu değildi[72].

Haccâc, bürokratlarına kesinlikle hediye almamaları yönünde tavsiye ve uyarıda bulunuyordu. Keza her konuda ihtiyatlı olmalarını da söylemeyi ihmal etmiyordu. Aynı şekilde Haccâc, görevlilerinden mutlaka gittikleri bölge halkından itibarlı olanların görüşlerine başvurup onlara değer vermelerini talep ediyordu. Bununla Haccâc, görevli oldukları bölgenin ileri gelenlerinin sempatisini kazanmalarını istiyordu. Haccâc, valiler hakkında yapılan şikayetleri dinler, söz konusu şikayetlerin doğruluğu sonunda gerekirse onları hesaba çekerdi.

Haccâc'ın valileri, yetki bakımından aynı değildi. Bazıları diğerlerine göre daha geniş yetkilere sahipti. Tıpkı Emevî valilerinin yetkilerinin aynı olmadığı gibi. Mesela Emevîlerde Irak valiliğine atanan görevli ile diğer bölgelere tayin edilen valiler aynı değildi. Irak

72. Zünûn, s. 127. Genel itibariyle dedik çünkü zaman zaman yakınlarından görevli atadığına şahit olmaktayız. Örneğin Basra'ya vali olarak atadığı amcasını oğlu ve eniştesi el-Hakem b. Eyyûb es-Sekafî –ki Süleyman b. Abdülmelik tarafından pek çok yakınları gibi o da öldürülmüştür. Bkz., *Tehzibü İbn Asâkir*, IV, 389–392.

valisi, sorumluluk ve alan bakımından daha geniş yetkilere sahipti. Bir anlamda halifeden sonra ikinci adam konumundaydı. Haccâc da atadığı valilerin bazılarına diğerlerine oranla daha geniş yetki verebiliyordu; onlar civar bölgelere görevli tayin edebiliyor veya görevden alınması gereken bürokratları da azledebiliyorlardı; ancak bütün bu uygulamalardan Haccâc'ın haberi oluyordu. Bir başka deyişle Haccâc, yapılan tasarruflar üzerinde gerektiğinde müdahalede bulunabiliyordu. Yetersiz bulduğu görevlilerini ya görevlerinden tamamen alıyor ya da onları başka bir alanda görevlendiriyordu. Örneğin Horasan emniyet müdürlüğü görevinde bulunan Kuteybe b. Müslim'i görevinden azletti ve onun yerine başkasını atadı[73].

Haccâc, rüşvet alan veya zimmetine para geçiren bürokratlarını asla affetmiyordu. Bürokratlarından Muğire b. Ubeydullah es-Sekafî, bir defasında bir semerciden rüşvet olarak katır alırken yakalandı. Haccâc, hem rüşvet vereni hem de alanı cezalandırdı. Haccâc, görevlilerinden mal bildirim beyannamesinde bulunmalarını isterdi. Haksız yoldan kazanç elde eden valilerini de cezalandırırdı. Hatta bir defasında Haccâc'ın, Hz. Ali'nin vali olarak atadığı, görevinde ihanette bulunduğu için bir parmağı kesilen şahıs hakkında "Eğer bana da görevini suistimal hususunda bir vaka gelirse kesinlikle Ali b. Ebî Talib'in geride bıraktığı sağlam parmakları keserim" dediği aktarılmaktadır[74]. Aynı şekilde Bahreyn'deki görevli amillerinden biri de görevi döneminde devlet malına ihanetten dolayı Haccâc onu hapse attırmış ve devleti zarara uğrattığı için de kırk bin dirhem para cezasına çarptırmıştır[75]. Bu hususta görevlilerinin hem Haccâc'ın hem de halifenin yakınları olması, durumu değiştirmemiştir. Haccâc önemli konumda bulunan valileri de aynı muameleye tabi tutmuştur. Mesela Hicaz valiliği görevinde bulunmuş olan Halid b. Abdullah ve Mühelleb b. Ebî Sufra gibi görevlilerini, görevlerini kötüye kullanmalarından dolayı hapse mahkûm etmiştir. Mühelleb, Ahvaz'ın harac âmilinden bir milyon dirhem talep etmişti; Haccâc da bunu duyduğunda onu cezalandırmıştır. Hatta

73. Nuveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, VI, 47.
74. el-İştikâk, s. 272.
75. İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülaziz*, s. 156.

Mühelleb aynı suçu Horasan'ın haracından da almak suretiyle işlemiş, bu da onun Horasan valilikden azledilmesine sebep olmuştur. Gerçi bazı kaynaklar Mühelleb'in azlinin bu sebepten olmadığını belirtmektedirler[76].

Haccâc'ın en az valilik kadar önem verdiği bir başka görev ise, şurta teşkilatıdır, yani bugünkü tabirle emniyet müdürlüğüdür. Emevîler döneminde isyan ve karışıklıkların fazla olmasından dolayı bu kurum oldukça önem arzetmektedir. Haccâc için emniyet müdürü daha da önemliydi. Çünkü o şurta teşkilatında görev yapacak şahısların tavizsiz, sert ve asık suratlı ve uzun süre görevde kalabilecek yeteneklere sahip olmasını isterdi. Bunun için de güvenilir, sicili temiz, dürüst, ahlaklı, yerine göre sert, görevine sadık ve ileri gelenlerin isteklerini kolaylıkla reddedebilecek kabiliyette olmalarına özen gösterirdi[77] Haccâc'ın şurta görevlileri arasında bu özelliklere sahip kimse olarak Abdurrahman b. Ubeyd b. Tarık el Abşemî'yi görmekteyiz. Abdurrahman, Haccâc'ın Kûfe ve Basra şurta görevlisiydi[78]. Burada dikkatimizi çeken şey, Haccâc'ın emniyet müdürlüğü görevine atayacağı kişiyi önce Kûfe'de görevlendirmesidir. Eğer görevli burada kendini ipat ederse, yeterli olduğunu ortaya koyarsa işte o zaman Haccâc, onu Basra'yı da kapsayan şurta teşkilatının başına getiriyordu. Abdurrahman b. Ubeyd, Haccâc'ın bu uygulamasına en güzel örnektir[79]. Ayrıca bölgeye şurta görevlisi olarak atanan müdür, yazı Kûfe'de kışı da Basra'da geçiriyordu. Emniyet müdürü bu iki şehirden birine gittiğinde terk ettiği şehre yerine vekil bırakıyordu. Vâsıt şehri inşa edildikten sonra emniyet müdürlerinin tecrübe kazandıkları ve kendilerini gösterdikleri şehir burası oldu.

Haccâc'ın emniyet müdürlerine baktığımızda bunların daha çok Şamlılardan olduklarını görürüz. Emniyet müdürleri ile ilgili söyleyebileceğimiz bir başka husus da bunlardan bazılarının görevlendirildikleri şehirlerde tam hâkimiyet kuramamış olmalarıdır. Bunun sebebi ise, görevlilerin Haccâc tarafından sıklıkla azledilmeleridir.

---

76. Bkz., Zünûn, s. 130.
77. İbn Abdirabbih, *Ikd*, V, 19; Süyûtî, *Tarih*, s. 319; Zünûn, s. 131.
78. Zünûn, s. 131.
79. Dineverî, *Uyûn*, I, 16.

Sıklıkla azledilmelerinin nedenleri arasında ise, iç karışıklık ve savaşlar gelmektedir. Bu nedenledir ki Haccâc, yaklaşık bin kadar emniyet müdürü görevlendirmiştir[80].

Haccâc'ın kadı atamasına baktığımızda da alanlarında yeterli, hilm sahibi olmalarını ve mala tamah etmemelerini göz önünde bulundurduğunu söyleyebiliriz. Bu nedenledir ki bütün bu şartları kendisinde bulunduran Saîd b. Cübeyr, isyan öncesinde Haccâc'ın atadığı en önemli kadılar arasında yer almıştır. Saîd b. Cübeyr, uzun süre Haccâc'ın Kûfe kadılığını yapmıştır. Haccâc'ın kadıları arasında Saîd b. Cübeyr'den başka Şüyerh b. el-Hâris'i görmekteyiz. Hz. Ömer tarafından kadı olarak atanmış, kısa bir süre hariç Haccâc dönemine kadar oldukça uzun süre kadılık görevinde bulunmuştur. Ebû Bürde b. Ebî Musa el-Eş'ârî de Haccâc'ın kadılarındandır. Ancak o diğerleri gibi uzun süre görevde kalmamıştır.

Kadılık görevi ile ilgili Haccâc'ın uyguladığı siyaset, İbnü'l-Eş'as isyanından sonra değişmiştir. Söz konusu isyan öncesine kadar gerçekten ehliyetli kimseleri getirirken isyan sonrasında güvenden dolayı olsa gerek kadıları yakınlarından atadığını müşahede etmekteyiz. Mesela İbnü'l-Eş'as isyanından sonra Haccâc, Basra kadılığına kendi kabilesinden el-Hakem b. Eyyûb'u getirmiştir[81]. Haccâc'ın kadılığa getirilecek şahısların daha çok Irak ve Şam halkından olmasına özen gösterdiğini, belki de bunun bir devlet siyaseti olduğunu söyleyebiliriz.

80. Zünûn, s. 134.
81. Zünûn, s. 135.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Haccac'ın Kültür, Ekonomi ve Bayındırlık Alanındaki Faaliyetleri

A-KÜLTÜR ALANINDAKİ FAALİYETLERİ

Haccâc döneminin isyan ve iç karışıklıklarla geçtiğini söyleyebiliriz. Ancak bu, onun döneminde kültür, bayındırlık ve ekonomik alanlarda hiçbir şey yapılmadığı anlamına gelmez. Haccâc, özellikle Velid b. Abdülmelik döneminde isyan ve karışıklıkların ortadan kalkmasıyla kendisini kültür ve bayındırlık faaliyetlerine vermiştir. İşte biz bu bölümde Haccâc döneminde gerçekleştirilen kültür, bayındırlık ve ekonomik alanlarda yapılan gelişmelere değineceğiz.

1-Dîvânı Arapçalaştırması

Dîvân kelimesinin Farsça veya Arapça kökenli olduğuna dair farklı rivayetler bulunmaktadır[1]. Genellikle bu kelimenin, Sâsânî İmparatorluğundaki devlet idaresine ait bir mefhum olarak Arap diline geçtiği kabul edilmektedir. Dîvân kelimesi, devlet idaresindeki muhtelif askerî, idarî ve malî hizmetlerin yerine getirilmesinde kullanılan defterlere verilen isimdir. İslam tarihinde Hz. Ömer'in fey gelirlerini dağıtmak için tesis ettiği Dîvân Teşkilatıyla[2] birlikte yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Sonraları özellikle Emevîler ve Abbasiler dönemlerinde dîvân tabiri, başta askeri ve özellikle

1. Dîvân kelimesinin etimolojisi hakkında geniş bilgi için bkz., İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, XIII, 166; Abdülaziz ed-Dûrî, "Dîvân", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 377-378.
2. Hz. Ömer'in Dîvân Teşkilatı hakkında geniş bilgi için bkz., *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, II, 139 vd.

mali alanlar olmak üzere, çeşitli devlet hizmetlerine bakan müesseselere isim olarak verilmiştir[3]. Bu nedenledir ki Hz. Ömer, dîvânülcünd'ün ilk kurucusu sayılmaktadır. O, maaşları dîvân sistemine göre dağıtıyordu. Hz. Ebû Bekir döneminde ganimet yoluyla elde edilen mallar hemen dağıtıldığı için dîvâna ihtiyaç duyulmuyordu. Ebû Bekir, ganimet mallarını eşit bir şekilde dağıtıyordu.

Hz. Ömer döneminden itibaren fetihlerin genişlemesiyle birlikte Arapçanın dışında farklı dillerin konuşulduğu bölgeler de İslam hakimiyetine geçti. Buralarda tutulan dîvânların dili Arapça değildi. Daha çok o bölgede hâkim olan dilde tutuluyordu. Bu durum, Abdülmelik dönemindeki isyan ve karışıklıkların sona ermesi ve ülkenin istikrara kavuşmasına kadar böyle devam etti. Bundan sonra ise, dîvânların dilinde Arapçalaşmaya gidildi. Çünkü artık ülkede siyasi istikrar sağlanmış, halk çoğunluk olarak bedevîlikten hadariliğe (medeniyete) geçmiş, okuma yazma oranı artmıştı. Ayrıca doğal olarak Arapçanın hakim olduğu bir devlette dîvânların başka dillerde tutulması, o ülkenin hâkimiyeti açısından da önemlidir. Bu durum kendisine Arap milliyetçiliğini düstur edinmiş, diğer etnik gruplara mevâlî gözüyle bakmış olan bir devlet için daha da önem arz edecektir. Bütün bunlara devlet bürokrasisi açısından da bakmak gerekir. Bu da, dîvânların tutulmasında dillerin birliğine gidilmesini zorunlu kılmaktadır. Halife Abdülmelik ve Haccâc'ın dîvânın tutulmasında Arapçayı zorunlu kılmasındaki en önemli etken de işte budur.

Halîfe Abdülmelik b. Mervân dîvânlarda, tırâz ve sikkelerde Arapçalaştırma politikasını başlatan ilk halîfe olmuştur. O zamana kadar dîvânlarda Irak ve İran bölgesinde Farsça, Suriye'de Grekçe, Mısırda Kıptîce ve Grekçe kullanılıyor, defter ve kayıt tutma işlemlerinde eski uygulamalar geçerli kabul ediliyordu. Bu karışıklığa son vermek için Abdülmelik döneminde Arap şekil ve usullerinin esas alınmasına çalışılmıştır. Resmî dil olarak Arapça kabul edilmeden önce yaygınlaştırılmıştır[4]. 78/697 yılında Haccâc, Irak dîvânla-

3. Doğuştan Günümüze, II, 139; Abdülaziz ed-Dûrî, *en-Nüzumü'l-İslamiyye*, Bağdat 1950, s. 194.
4. Işş, s. 231; Ömer Ferruh, s. 150; Abdülaziz Sâlim, *Târihu'd-Devleti'l-Arabiyye*, Beyrut 1406/1986, s. 694; Abdülaziz ed-Dûrî, "Dîvân", *DİA.*, IX, 378; Brockelman, *İslam Milletleri*, s. 83.

rında Arapça kullanılmasını emretmiştir. Resmî dîvân dili olan Farsçanın yerine Arapçayı koymuştur[5].

Irak'ta haraç dîvânların Arapçalaştırılmasında Salih b. Abdurrahman'ın büyük bir rolü olmuştur. Belâzürî'nin ifâdesine göre Haccâc, Irak'a vali olunca Zâdân Ferruh Bîrî'yi kâtibi olarak almıştır. Temîmoğullarının azâtlı kölesi olan Sâlih b. Abdurrahman da onunla birlikte çalışıyordu. Zâdan'ın öldürülmesinden sonra Haccâc, onun yerine Sâlih b. Abdurrahman'ı kâtip yapmıştır. Sâlih de dîvân defterlerini Farsçadan Arapçaya çevirmiştir[6].

Dîvânları Arapçalaştırma işlemi, Şam bölgesinde de aynı yılda Süleyman b. Sa'd tarafından yapılmıştır. Abdülmelik, Süleyman'a mükafaat olarak o günün miktarı 180.000 dinar olan bir yıllık Ürdün'ün haracını vermiştir.

Abdülmelik, Süleyman'ın dîvânları Rumca'dan Arapça'ya çevirdiği dosyaları katibi Sercûn'a sunmuştur. Sercûn da yapılan çeviriden memnun kalmıştır. Sercûn, dîvânları yazan Rum halkından bir grup ile karşılaştığında onlara: "Mâişetinizi bu sanatın dışında arayınız, çünkü Allah dîvân işinizi sizden çekip almıştır" demiştir[7].

Dîvânların Arapçalaştırılması aynı şekilde Mısır'da da başlamış ve başarıyla tamamlanmıştır. Burada da dîvânların Kıpticeden Arapçaya çevrilmesiyle Kıptilerin de görevlerine son verilmiştir[8].

2-Kur'an'ın Harekelenmesi ve Noktalanması

Bilindiği üzere Kur'an, Hz. Ebû Bekir döneminde bir araya getirilmiş, Hz. Osman döneminde de çoğaltılmıştır. Artan fetihlerle genişleyen İslam coğrafyasında Arapların dışındaki müslümanlar, kendi bölgelerinde meşhur olan sahâbînin mushaf ve kıraatiyle

---

5. Abdülaziz ed-Dûrî, "Dîvân", *DİA*, IX, 378; Ziya Kazıcı, *İslam Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1991, s. 95; Dırar Sâlih, *Haccâc*, s. 112.
6. Belâzürî, *Fütûh*, s. 431; İbn Abdirabbih, *Ikd*, IV, 399; el-Müberred, *el-Kâmil fi'l-Luga ve'l-Edeb*, thk., Muhammed Ahmed, Beyrut 1413/1993, II, 729; Takkuş, s. 98-99; Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 103-104; Zünûn, s. 147-159. Wellhausen'a göre dîvânların Arapçalaştırılması, yabancı tesirlerinden kurtulmanın bir emaresidir. Aynı yer.
7. Akil, s. 191.
8. Akil, s. 191.

Kur'an'ı öğrenip, okuyordu. Muhtemelen bu mushaflardan kendileri için özel nüshalar çıkarıyorlardı. Suriyeli ve Iraklı askerler arasında çıkan kıraat ihtilafı Azerbaycan ve Ermenistan seferine katılan Huzeyfe b. Yemân'ı endişelendirdi. Bu nedenle Huzeyfe, konuyu halife Osman'a açtı ve ondan konuya çözüm bulmasını önerdi. Bunun üzerine Osman harekete geçti ve Hafsa'nın elinde bulunan Ebû Bekir mushafını çoğalttı ve belli başlı merkezlere gönderdi. Kur'an öğretimi, bu nüshalara göre yapılmıştı; ancak bu mushaflara rağmen zaman zaman okuma güçlükleri ve ciddi okuma yanlışlıkları da olmuştur. Bunun temel sebebi, Osman'ın mushaflarında noktaların ve harekelemenin bulunmayışıydı. İşte bu noktalama ve harekeleme işi, halife Abdülmelik zamanında gerçekleşmiştir.

Abdülmelik'in o zamanki Basra valisi Ziyâd b. Ebîhi, Ebü'l-Esved ed-Düelî'den yanlış okumaların önlenmesi için çare bulmasını istemiştir. O da emrine verilen bir kâtiple birlikte mushafı baştan sonuna kadar harekelemiş, fetha için harfin üstüne kırmızı mürekkeple bir nokta, esre için altına bir nokta, ötre için önüne bir nokta koydurmuş ve tenvin ise iki nokta ile gösterilmiştir. Kur'an'ın bu şekilde harekelenmesi, büyük ölçüde okuma kolaylığı getirmişse de yanlışların tam olarak önüne geçilememiştir. Çünkü Arap dilini ve Kur'an'ı yeni öğrenenlerin benzer harfleri birbirlerinden ayırmadaki zorlukları devam etmiştir. İşte bu sorunu da Irak valisi Haccâc çözmüştür[9].

Harekeleme işinin ardından harflerin noktalanması işini ise, Irak valisi Haccâc'ın emriyle ed-Düelî'nin talebesi olan Nasr b. Asım (89/708) gerçekleştirmiştir. Haccâc'ın böyle bir işe girişmesinin asıl sebebi olarak, Irak'ta Kur'an'ın yanlış harekelenmesi gösterilmektedir. Bazı rivâyetlerde bu noktalama işini Nasr'ın değil de Yahya b. Ya'mer'in gerçekleştirdiği belirtilmektedir[10]. Buradan hareketle şu-

9. Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'an*, nşr., Yûsuf Abdurrahman vd., Beyrut 1994, I, 349-350; Abdülaziz Sâlim, s. 694; Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, Ankara 1985, s. 91–92; Ali Turgut, *Tefsir Usulü ve Kaynakları*, İstanbul 1991, s. 103; Abdülhamit Birışık, "Kur'an", *DİA.*, Ankara 2002, XXVI, 386.

10. Cerrahoğlu s. 92; Ali Turgut,, s. 103; Corci Zeydan, *İslam Medeniyeti Târihi*, çev., Zeki Megâmiz, İstanbul 1976, III, 109-110; Zünûn, s. 160-161.

nu söyleyebiliriz ki Kur'an'ın harekelenmesi noktasında kimin görev aldığı hususu tartışmalıdır. Zaten önemli olan da kim tarafından yapıldığı değil, bunun bizzat Haccâc'ın tavsiyesi ve girişimi ile yapılmış olmasıdır. Kesin olan bir başka konu da Haccâc'ın böyle bir işe girişmesinin sebebinin İslam ülkesinin her yerinde aynı Kur'an'ın okunması; ihtilaf olmasını istememesidir. Bunun için de Haccâc, Hz. Osman mushafını alınmasını ve okunmasını, diğer kıraatlerin terk edilmesini istemiştir. Hatta bu hususta sorun çıkaranları Osman'ın mushafına muhalif olmak suçundan dolayı cezalandırmaktan kaçınmamıştır[11].

Hüseyin Gâzi Yurdaydın, Abdülmelik dönemine kadar Arap alfabesinin tamamen sessiz harflerden teşekkül ettiğini, Haccâc'ın ise bunu gidermek için Süryâniceyi örnek alarak Arapçada sesli harflerin kullanılmasına ve harekelenmesine önayak olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Yurdaydın, gramer ilminin bu dönemde başladığını ve Haccâc'ın şâirleri koruduğunu da zikretmektedir[12]. Haccâc'ın bu kültürel faaliyetinin dışında Kur'an'ın harflerini saydırdığı ve Kur'an'ı cüzlere taksim ettirdiği de rivâyet edilmektedir[13].

B-EKONOMİ ALANINDAKİ FAALİYETİ, PARA BASTIRMASI

Araplar, İslam öncesi dönemde Rum altın dinarı ile İran gümüş dirhemi kullanıyorlardı. Çok az da olsa ayrıca Yemen parası da geçerliydi. Fakat çoğunlukla geçerli olan Rum ve İran paralarıydı. Mekkeliler, bu paraların yalnızca külçe olduklarını kabul edip bunlarla alış-veriş yapıyorlardı. Mekkelilerin nazarında miskalın ölçüsü belli idi; bu da yaklaşık yirmi iki kırat; on dirhem yedi miskal ağırlığındaydı. Bir rıtl, on iki rukiyye; her ukiyye ise kırk dirhem idi. Resululah, bu miktarı olduğu gibi bıraktı. Aynı şekilde Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Ali de bunları değiştirmediler. Muaviye döneminde de bu durum aynen devam etti. Mus'ab b. Zübeyr ve Abdullah b. Zübeyr, az sayıda dirhem bastırdı; sonradan bunlar kaldırıldı. Abdülmelik b. Mervan iktidara gelince, dirhemlerin ve dinarla-

11. İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 128.
12. Hüseyin Gazi Yurdaydın, *İslam Tarihi Dersleri*, Ankara 1988, s. 21.
13. Ahmet Lütfi Kazancı, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi", *UÜİFD*, Sayı IV, s 125.

rın durumunu araştırdı. Sonunda Haccâc'a yazdığı mektupta dinar ve dirhem bastırmasını emretti[14].

Abdülmelik b. Mervan, ülkenin her tarafında para birliğini sağlamak istiyordu. Bu nedenle para basımı işini gerçekleştirmiştir. Bunu yapmakla Emevî Devleti siyasî ve medeni alanda bir ilerleme kaydetmiştir[15]. Gerçi Abdülmelik'ten önce de İslami paralar basılmıştı. Örneğin Hz. Ömer, İran Kisraların bastırdığı para biçiminin üzerine "Elhamdülillah", "Muhammed Resulullah" ve "Lailahe illallahu vahdehu" yazdırmıştır. Muaviye de dinar ve dirhemlerin üzerine kılıç resmi koydurmuştur. Abdullah b. Zübeyr ve Irak'ta da Mus'ab b. Zübeyr paraların üzerine "Muhammed Resulullah", diğer yüzüne de "Emerallahu bi'l-vefâ ve'l-adl" (Allah vefayı ve adaleti emretti) yazdıran ilk devlet adamıdır[16].

Aslında konuyla ilgili söyleyebileceğimiz bir başka gerçek de, Emevîler döneminden itibaren halifelerin, emirlerin ve gücü ellerinde tutan liderlerin kendi isimlerini üzerine yazdırdıkları Sâsânî tarzında paraları bastırdıklarıdır. Bu bağlamda Muaviye b. Ebî Süfyan, Ziyâd b. Ebîh, Ubeydullah b. Ziyâd, Abdullah b. Zübeyr, Mus'ab b. Zübeyr, Halid b. Abdullah, Bişr b. Mervan, Katari b. el-Füc'a, Mühelleb b. Ebî Sufra ve Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as'ı sayabiliriz[17]

İlk İslâmî dinar ve dirhem Abdülmelik b. Mervân tarafından bastırılmıştır. Haccâc, Mus'ab tarafından basılan paraları tedavülden kaldırmış, h. 75 yılında dirhem bastırarak onların üzerine Allah'ın gücünü ve kudretini belirten Kur'an'dan bir takım âyetler yazdırmıştır[18]. Ancak müslüman fakihler, Kur'an'dan bir âyetin dirhem üzerine yazılmasını hoş karşılamamışlardır[19]. Haccâc'ın bastır-

---

14. Belâzürî, *Fütûh*, s. 682; Para basımı konusunda geniş bilgi için bkz., Zünûn, s. 175-197.
15. Takkuş, s. 100.
16. Takkuş, s. 100–101; Söylemez, *Kûfe*, s. 260.
17. Zünûn, s. 178–179.
18. Daha geniş bilgi için bk. Süyûtî, *Tarih*, s. 217; Işş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 235; Ömer Ferruh, s. 150.
19. Taberî, *Tarih*, VI, 256; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,417; Süyûtî, *Tarih*, s. 217; Işş, s. 235; Ömer Ferruh, s. 150; Söylemez, *Kûfe*, s. 261.

dığı bu paralardan dinar 12 kırât, dirhem 15 kırât, danîk ise 2.5 kırât olarak tespit edilmiştir[20]

Rivâyet edildiğine göre Abdülmelik ve Haccâc'ın para bastırmasına sebep şu olay olmuştur: O döneme kadar Bizans paraları tedavülde idi. Memleketin içinde basılan paralar bile Yunanca yazılar taşıyordu. Bizanslılar kağıt ihtiyaçlarını Mısır'da millî imâlathânelerde filigran hâlinde hıristiyan yazılarını ve haçını içeren Mısır kağıdından yapıyorlardı. Halîfe Abdülmelik bu hıristiyan yazıların yerine kelime-i şehâdeti koydurmak istiyordu[21]. Hatta bir seferinde Abdülmelik, Rum Kralı'na mektup yazarken Allah'ın kudretini gösteren âyet ile birlikte Peygamberimiz'in ismini ve tarihini yazmıştır. Rum Kralı bundan hoşlanmamış; dolayısıyla bu şekilde yazılmamasını istemiştir. Aksi hâlde bu harekete missilleme olarak Arapların kendilerinden ihtiyaçlarını karşıladıkları altın dinarlar üzerine tahkîr edici mâhiyette bir yazı basacaklarını bildirerek tehditte bulunmuştur. Bu sebeple Abdülmelik Şam'da kendi parasını bastırmaya karar vermiştir[22]. Ertesi yıl da Haccâc, bu işi Kûfe'de gerçekleştirmiştir (75-76/695-696)[23].

Buradan da anlaşılacağı üzere İslami paranın basılmasında Rumlarla olan savaşın etkisinin olduğunu söyleyebiliriz. İster istemez savaş, iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin kesilmesine sebep olmuştur. Ticari ilişkilerin kesilmesi, dolaylı olarak para akışını durdurmuştur. Bu da, Abdülmelik'i kendi ayakları üzerinde durmaları için bağımsız para politikası uygulamasına götürmüştür[24].

---

20. Söylemez, *Kûfe*, s. 261.
21. Brockelman, *İslam Milletleri*, s. 83. Paraların üzerinde baba-oğul ve ruhu'l-Kudüs resimeleri bulunuyordu. Bir gün Abdülmelik bu paralardan birine baktı ve aynı paranın üzerine Hıristiyan söylemleri yerine İslami söylemler yazılmasının daha uygun olacağını düşündü. Bunu gerçekleştirmesi için Mısır valisi kardeşi Abdülaziz'e haber göndermiştir. Böylelikle ilk İslami para basılmıştır. Takkuş, s. 100.
22. Süyûtî, *Tarih*, s. 218; İbn Haldun, *Tarih*, III, 44; Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 102-103; Halil Sahillioğlu, "Dirhem", *DİA.*, İstanbul 1994, IX, 370.
23. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, V, 228; Brockelman, *İslam Milletleri*, s. 83. Abdülmelik'in para reformunu gerçekleştirmesinin nedenleri hakkında bkz., Fatih Erkoçoğlu, "Abdülmelik b. Mervan'ın Para Reformu", *İstem Dergisi*, Konya 2006, sayı: 8, s., 174-176.
24. Zünûn, s. 183.

İslami paranın basılmasında etkili olan bir başka sebep de, zekât gibi şerî miktarın tayini meselesidir. Diğer ve belki de en önemli neden ise, Emevî Devleti'nin iktisadî açıdan bağımsız olduğunu dünyaya göstermesidir. Çünkü devletin sınırları doğuda ve batıda olabildiğince genişlemiş, gücünü ve kudretini hâkim olduğu bölgelerde göstermiş, hârici sorunların üsetesinden gelmiş bir ülkenin hâlâ Bizans ve Sâsânî paralarını kullanması doğru görülmemiştir. İşte bu düşünce Abdülmelik İslami paraların basılmasına sevketmiştir[25]. Kısacası İslami paraların basılmasında başta siyasi sebep olmak üzere iktisadi neden etkili olmuştur.

Bundan böyle Haccâc, İslâm ülkelerinde geçerli olan Bizans dinârı ile İran dirhemini[26] kaldırarak İslâmî paraları bastırmıştır. Abdülmelik döneminde basılan altın dinârların ağırlığı 4.25gram, gümüş sikkelerin ağırlığı ise 2.97gram idi[27]. Arkasından da Haccâc, 76/695 yılında para basım merkezleri (darphâne) kurdurmuştur. Haccâc'ın Farslıların dirhemi nasıl bastırdıklarını öğrendikten sonra darphâne kurdurduğu, sahte ve boşa gitmiş gümüşlerin tasfiyesinden elde edilenlerle külçe hâlindeki toplanmış gümüşlerden devlet adına para bastırdığı belirtilmektedir[28]. Haccâc'ın, önceleri kendisinden başkasının dirhem bastırmasına izin vermediği de rivâyet edilmektedir. Semîr isminde yahudi birisi para bastırınca Haccâc, onu öldürmek için yakalatmış ancak daha sonra paraların değeri konusunda faydalı olduğu için onu affetmiştir[29].

Hodgson'a göre, bu yeni Arapça para basımı kısmen Suriye ve Hicâz'da hâkim parasal gücü oluşturan Bizans altını 'denârius'a karşı bir tavırdı. İç karışıklıklar süresince Bizans'ın dinârını kullanmak zorunda kalmışsa da, Şam iktidarı müslüman yönetiminin kalıcı ve tamâmen bağımsız olduğunun teyidiydi, bu. Paraların üzerindeki semboller buna paralel olarak müslümanların iktidarına

25. el-Maverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, Kahire 1966, s. 154.
26. Hudarî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 503.
27. Claude Cahen, *İslamiyet*, çev, E.N.Erendor, Ankara 1990, s. 43.
28. Belâzürî, *Fütûh*, s. 687; Hudarî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 503.
29. Belâzürî, *Fütûh*, s. 687; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 417; Fuad Sâlih Seyyid, *Mu'cemü'l-Evâil fi Târîhi'l-Arab ve'l-Müslimîn*, Beyrut 1412/1992, s.124.

işâret ediyordu[30]. Hodgson, bir ara paraların üzerine halîfenin portresinin denendiğini, ancak daha sonra bundan vazgeçildiğini ve bütün müslümanların müşterek ibâdetinin sembolü olan Mekke'yi ve Peygamberin mızrağını gösterdiğini belirtmektedir. Ayrıca bunun da ihtimâlen Bizans'ın, Hz. İsâ'nın figürünü ikâme etmesine cevap olarak bizzat Allah'ın kudretini içeren âyetler ile değiştirildiğini ifâde etmektedir[31].

Haccâc'ın, bu faaliyetinin dışında hubûbât alım ve satımında hîle ve haksızlıkları önlemek için tek tip ölçü kullanımı yoluna gittiği belirtilmektedir. Haccâc, Hz. Ömer tarafından kullanılmış olan ölçeği geçerli kılmış,[32] ancak daha sonra halk bu ölçeğe "es-Sâul-Haccâciyye" adını vermiştir[33].

C-BAYINDIRLIK ALANINDAKİ FAALİYETLERİ

Haccâc, döneminin karışıklıklarla geçmesinden dolayı bayındırlık alanında çok az şey yapabilmiştir. Şimdi Haccâc'ın bayındırlık alanında yaptığı işler konusunda bilgi vermeye çalışalım.

1-Vâsıt Şehrini Kurdurması

Vâsıt'ın inşasına ne zaman başlanıldığı ve ne zaman bittiği hususunda kaynaklarda oldukça farklı rakamlar verilmektedir. Bazı kaynaklar başlama ve bitiş tarihini 73-78/694-698 olarak verirken bazıları da 83-84/702-703 tarihlerini vermektedir[34].

Vâsıt, bir takım siyasî ve idari zorunluluklarından dolayı kurulmuştur. Ramazan Altınay, Vâsıt'ın kuruluşu ve kuruluş nedenleri konusunda şu bilgileri aktarmaktadır: "Haccâc, Irak valisi olarak atandığında duruma göre bazen Kûfe'de bazen de Basra'da oturuyordu. Kûfe veya Basra'dan herhangi birinden ayrıldığında yerine vekil bırakıyordu. Yerine vekil ataması bazen sıkıntı doğurabiliyordu. Çünkü Haccâc, söz konusu vilayetlerden ayrıldığında isyancı-

30. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, I, 195.
31. Hodgson, I, 195.
32. İbn Haldun, *Mukaddime*, çev., Z. K.Ugan, İstanbul 1991, III, 13.
33. Ahmet Lütfi Kazancı, "Haccâc b. Yûsuf es-Sakafi", *UÜİFD*, sayı IV, s., 125.
34. Ramazan Altınay, *Emevîlerde Günlük Hayat*, Ankara 2006, s. 102.

lar vekile aldırmadan sorun çıkarabiliyorlardı. İşte bu açıdan Haccâc yönetim zorluğunu gidermek ve iki şehirden birinde çıkan kargaşalık ya da ayaklanmalara zamanında müdahale edebilmek için Kûfe ile Basra arasında ikisine aynı mesafede uzaklıkta bulunan Vâsıt şehrini kurmaya karar vermiştir.

Vâsıt şehrinin bir yerleşim merkezi olarak seçilmesinde ekonomik nedenlerin de büyük etkisi olmuştur. Çünkü burası Dicle nèhrinin kenarında, Fırat nehrinin ise yakınında bulunduğundan her iki nehirden sulanan geniş ve verimli arazilere sahipti. Bol ağaçlı, çokça hurma yetiştirilen, ziraat yapılan, bataklıkların fazlaca bulunmadığı münbit bir yerdi. Ticaret ve ulaşım yönünden de kara ve deniz yollarının buluştuğu bir noktada yer almaktaydı. Böylece bir çok ticari malın ihraç ve ithalini hem deniz yoluyla hem de kara yoluyla kolaylıkla gerçekleştirebilmekteydi. Geniş ve güzel pazar ve çarşıları bulunmaktaydı. Vâsıt şehrinin havasının sağlıklı olması da kuruluşunda önemli bir etken olmuştur. Haccâc, Vâsıt şehrini kurmadan önce güvenilir adamlarından birini yer araştırmasında bulunması için bölgeye göndermiştir. Yâkut'un teyid ettiğine göre, bu şahıs, Vâsıt'ın kurulacağı yerde gecelemiş, gecesinin güzelliğine mest olmuş, ve yiyecek ve içeceklerini çok beğenmiş ve bu durumu Haccâc'a bildirmiştir. Haccâc, bu bilgileri aldıktan sonra, havasının sağlıklı olup olmadığını kontrol ettirmek için ayrıca doktorlar da göndermiştir. Doktorlar bölgede inceleme yaptıktan sonra buranın oldukça uygun bir yer olduğunu belirtmişlerdir. Haccâc, bu bilgileri aldıktan sonra bu yeri dâverdân adında bir dihkân olan sahibinden 10.000 dirheme satın almıştır"[35]. Bazı rivayetlerde Haccâc'ın burayı bir rastlantı sonucu kurduğu yönünde rivayetler bulunsa da[36] bunların pek de doğru olmadığı kanaatindeyiz.

---

35. Altınay, *Emevîlerde Günlük Hayat*, s. 102–103 (Dipnot)
36. Rivayet edildiğine göre Haccâc, Kûfe halkına Horasan'a savaşmak üzere gitmeyi emretmişti. Ordu, "Hammâm Ömer" denilen yerde karargâh kurmuştur. Şamlılardan sarhoş birisinin bir başkasının evine girmesi sonucu bir olay çıkmıştır. Söz konusu olay, Haccâc'a haber verilmiştir. Haccâc da hiç kimsenin başkasının evine misafir olmamasını söylemiştir. Bunun üzerine Şamlılar şehirden çıkmışlar ve konaklayacak bir yer aramışlardır. Vâsıtın şimdiki yerine kadar gelmişlerdir. Haccâc, Vâsıt şehrinin planını hazırlatmış ve aynı yerde bir mescit yaptırmıştır. Taberî, *Tarih*, VI, 383–384; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 249.

Şehrin yapımında bölgede bulunan eski yapıların malzemelerinden istifade edilmiştir. Altınay'a göre Vâsıt, Kûfe, Basra, Fustat ve Kayrevân şehirleri gibi kuruluşunda mutlaka göz önünde bulundurulan statejik unsurlardan mahrum bırakılmıştır. Vâsıt, Samerra, Mehdiyye ve Zehra gibi şehirlerin kuruluşunda rol oynayan bazı şahsî, siyasî ve idarî faktörlerden etkilenerek kurulmuştur. Bu nedenle de fetih siyasetiyle kurulan şehirlerden farklı sebeplerle kurulan bu şehirleri, halife veya vali şehirleri olarak değerlendirmektedir. Çünkü Haccâc'ın ölümünden sonra bu şehir kuruluş amacını, onunla birlikte yitirmiştir. Kendisinden sonra gelen valiler, Vâsıt'ı görmemezlikten gelmemişler ama yine de –Haccâc gibi- Kûfe ve Basra'nın bir yönetim merkezi olarak da kullanmamışlardır[37].

Haccâc, 83/702 yılında[38] Vâsıt şehrini inşâ ettirmiştir[39]. Haccâc yeni şehir için Vâsıt (orta) adını seçmiştir. Çünkü burası Irak'ın o zamanki iki merkez şehri olan Kûfe ve Basra'nın ortasında, Hûzistan'ın merkezi Ahvâz'a aynı mesâfede (40 km) bulunuyordu[40].

Bir şehir kurmak için müslümanlar bir şehir kurarlarken öncelikle câmi, çarşı ve valilik sarayını dikkate alıyor, şehri ona göre oluşturuyorlardı[41]. Haccâc da, Vâsıt şehrini kurarken beraberinde câmîini, sarayını ve Kubbetü'l-Hadrâ'yı yaptırmıştır[42]. Haccâc, Vâsıt'a yaptırdığı camiye Ulu Cami adı verilmiştir. Onun camide namaz kılacak olanları hiyerarşik şekle göre düzenlediği belirtilmektedir. Kendisi caminin maksûre bölümünde namaz kılardı. Namaz esnasında Kûfeli eşrafı maksurenin sağ, Basralı eşrafı sol, Şamlı eşrafı ise maksurenin ön planına gelecek şekilde otuttururdu. Camilerde pek alışık olunmayan bu hiyerarşik protokol uygulaması, her-

37. Altınay, *Emevîlerde Günlük Hayat*, s. 103.
38. Taberî, *Tarih*, VI, 383; Belâzürî, *Fütûh*, s.415; Süyûtî, *Tarih*, s. 215; Yakut, V,348.
39. Bazı kaynaklarda 84/703 olarak belirtilmektedir. Wellhausen, s.117; Brockelman, *İslam Milletleri*, s. 90; M. Streck ,"Vâsıt", *İA.*, İstanbul 1988 , XIII, 222. el-Hamevi de 84/703 yılında başlayıp, 86/705 yılında bittiğini belirtmektedir. Yâkut, *Mu'cem*, V.348.
40. Yâkut, *Mu'cem*, V.347-348; M.Streck, "Vâsıt", *İA.*, XIII, 222; Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 117.
41. İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*, Ankara 1984, s. 117.
42. Belâzürî, *Fütûh*, s. 415; M.Streck, "Vâsıt", *İA.*, XIII, 222.

halde Haccâc'ın siyasî, idari, sosyal vb bir takım maksatlarla ortaya koyduğu bir uygulamaydı[43].

Haccâc, özellikle Emevî Devleti'nin doğuya doğru genişlemesi sonucu idârî merkezini Kûfe'den alıp Vâsıt'a getirmiş ve burayı idârî merkez yapmıştır[44].

Haccâc, Vâsıt şehrine sağlığında Suriyeli askerlerin büyük çoğunluğunu nakletmiştir. Bu askerlerin buraya nakledilmesinin özellikle Kûfe ve Basra'da terbiyesizlik yapmalarını engellemek amacına yönelik olduğu söylenir. Ancak gerçekte ise o, askerleri Iraklılardan soyutlamak ve bunların kendi elinin altında olmasını sağlamak gayesini gütmüştür. İdârî merkezini böyle bir askerî karargâha aktarmakla aslında Haccâc, kendisini bir düşman memleketinde imiş gibi telakkî ettiğini göstermiştir[45].

Haccâc, Vâsıt şehrini seçerken oranın jeopolitik konumunu da göz önünde bulundurmuştur. Çünkü Vâsıt, Dicle üzerinde gidişgelişe müsâit bir yerde bulunuyordu. Ayrıca kuzey, güney ve doğu istikâmetine giden büyük ve başlıca yolların önemli bir ulaşım kavşak noktası idi. Bu yollardan birisi Dicle boyunca Bağdat'a, ikincisi Batîha üzerinden Basra'ya ve üçüncüsü de Ahvâz'a gidiyordu[46]. Ancak 95/714 yılında Haccâc'ın ölmesiyle bölgenin yerli Arâmî halkı ve İranlılar şehre girmişlerdir. Böylece asırlar boyunca oldukça karışık bir nüfus oluşmuştur[47]

İbn Haldun, Arapların şehir kurarken kendileri için önemli olan hususlara dikkat ettiklerini, şehirciliğin gereklerine uymadıklarını ve bu yüzden bazı şehirlerin çok kısa zaman sonra harabe olmaktan kurtulamadığını belirtmektedir[48]. Emevîler döneminde en faal ve canlı şehirlerden olan Kûfe ve Fustât gibi Vâsıt da daha sonra bu kötü sona maruz kalan şehirlerdendir[49].

---

43. Altınay, *Emevîlerde Günlük Hayat*, s. 132.
44. İbn Havkal, *Suretü'l-Arz*, Leiden 1939, s. 239; Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 167; Brockelman, *İslam Milletleri*, s. 90.
45. M.Streck, "Vâsıt", XIII, *İA.*, 222; Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 117.
46. M.Streck, "Vâsıt", *İA.*, XIII, 223.
47. Belâzürî, *Fütûh*, s. 416.
48. İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 380–384.
49. Yılmaz Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara 1995, s. 35.

Dicle nehrinin batı yakasına kurulan Vâsıt, nehrin karşı yakasında bulunan Kester ile birleşmiştir. Bu iki yerleşimi birbirine bağlayan birde köprü inşa edilmiştir. Burada "Müşri'atü'l-Fil" ya da "Furdatu'l-Fîl" denilen ticari eşyaların indirilip bindirildiği bir de küçük bir liman vardı[50].

Haccâc, Vâsıt şehrinin inşasına yaklaşık 43 milyon dirhem harcamıştır. Bu para Irak'ın o dönemdeki 5 yıllık toplam haraç vergisine eşittir[51].

İslam şehirleri içerisinde Vâsıt'ın farklı yönü, içiçe iki surun ve etrafı çeviren hendeğin bulunmasıdır. Bu iki mimari unsuru Haccâc –muhtemelen- şehre yabancı girişini engellemek amacıyla Basra ve Kûfe gibi kendisine ve doğal olarak Emevîlere karşı muhalif grupların çokça bulunduğu iki şehirden ansızın yapılacak bir baskın ve saldırıya karşı güvence olarak inşa etmiştir[52].

Kaynaklarda Vâsıt şehrinin, Basra ve Kûfe'yi daha iyi ve kolay yönetebilmek, özellikle de Şamlı askerlerin iskan edilmesi için inşa edildiği zikredilmektedir. Böylece, Basra ve Kûfe'de herhangi bir karışıklık çıktığında en kısa zamanda ulaşabilmek, muhalif unsurlardan uzak, onlarla karışmayan ve Emevî iktidarının destekçisi olan Şam askerlerinin bu özelliklerini kaybetmeden kalmalarına imkan veren bir yapının oluşturulması hedeflenmiştir. Bu yüzden Haccâc yeni kurduğu şehre, Sevâd ehlinden ve Nabatlılardan hiç kimseyi sokmamıştır. Şehri inşa ederken çalıştırdığı Sevâdlı işçilerin ya da şehre ihtiyaçları için gelen yabancıların gece Vâsıt'ta kalmasına bile izin vermemiştir. Şehre istemediği unsurların girmesini engellemek için giriş kapılarına bekçiler dikmiştir[53].

2-Kanalların ve Bentlerin İmârı

Haccâc, yirmi sene devam eden iç karışıklıklardan dolayı alt üst olmuş olan memleketin refâhını yeniden sağlamaya uğraşmıştır. Öncelikle, iki nehrin suyunu bütün memlekete dağıtan kanalları ve

50. Belâzürî, *Fütuh*, s. 418; Yakut, *Mu'cem*, V, 350.
51. Altınay, *Emevîlerde Günlük Hayat*, s. 104.
52. Altınay, *Emevîlerde Günlük Hayat*, s. 104.
53. Yâkut, *Mu'cem*, V, 350; Altınay, *Emevîlerde Günlük Hayat*, s. 104.

her yıkılışında suları süratle yayılan ve etrafı kaplayan, çöle karşı onun verimliliğini koruyan bendleri, yeniden işe yarar hâle getirmekle başlamıştır. Böylece büyük şehirlerin, halkı kendine çekerek arazinin boş kalmasını engellemiştir[54]. Ayrıca Nil ve Zâbî nehirlerinin kanallarını düzelttiği de rivâyet edilmektedir[55].

Haccâc'ın, Muâviye b. Ebî Süfyân'ın âzâtlısı Abdullah b. Derrâc'ın Kûfe haracına baktığı günlerde, işlenmemiş ölü topraklardan, su biriken yerlerden, bataklık ve ormanlıklardan Muâviye b. Ebî Süfyân için kurulan çiftliklerden su sedleri yaptırdığı, kamışlarını söktürttüğü ve burasını ekilir hale getirttiği sonra da, bu çiftlikleri Abdülmelik b. Mervân'a tahsîs ettiği belirtilmektedir[56].

3-Ka'be'yi Tâmir Ettirmesi

Ka'be, Husayn b. Numeyr'in Mekke'yi muhâsarası esnasında hasâr görmüştü (65/684-685). Bunun üzerine Abdullah b. Zübeyr, zarar gören yerleri yeniden tâmir ettirmiştir. Özellikle yıkılmaya yüz tutmuş olan Ka'be'yi yerle aynı seviyeye gelinceye kadar yıkmış ve Hıcr'ı[57] da Ka'be'ye katmıştır. İbn Zübeyr ölünce Haccâc, Hıcr bölümünün bulunduğu yeri yıkıp Kureyşliler zamanındaki durumuna tekrar getirmiştir[58]. Hacerü'l-Esved'in kapısının uzunluğunu da, bugünkü halde olduğu gibi kısaltmıştır. Haccâc, Ka'be'nin tâmir işini 74/693-694 yılında tamamlamıştı[59].

4-Kûfe Cuma Mescidi'ni Tamir Ettirmesi

Kûfe şehri kurulurken ilk olarak mescit inşa edilmiştir (17/637). Muğire b. Şu'be, Ziyâd b. Ebîhi ve Ubeydullah b. Ziyâd dönemlerinde genişletilmiş olan mescit, Haccâc dönemine gelindiğinde Muhtar b. Ebî Ubeyd'in evinin bulunduğu taraftaki du-

---

54. Brockelman, *İslam Milletleri*, s. 91.
55. Işş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 224.
56. Belâzürî, *Fütûh*, s. 416.
57. Hıcr; hatim de denilen ve Ka'be'nin Kuzeybatı duvarının karşısında, Ka'be'ye bitişik olmayan beyaz mermerden yapılmış yarım daire şeklinde bir metre yüksekliğindeki duvarla çevrili yerin adıdır. Yâkut, *Mu'cem*, II, 255.
58. Ya'kûbî, *Tarih*, II, 276; *Doğuştan Günümüze*, II, 371.
59. Ya'kûbî, *Tarih*, II, 272.

varın yıkılması üzerine bu duvar yeniden yapılmıştır[60].

5-Posta Teşkilâtını Geliştirmesi

Haccâc'ın, Muâviye döneminde kurulmuş olan posta teşkılâtina biraz daha canlılık kazandırdığı belirtilmektedir. Özellikle İbnü'l-Eş'as ayaklanması sırasında Kûfe ile Şam arasında gidip gelen postacılarla Abdülmelik'e günlük olayları ulaştırma imkânı elde etmiştir. Haccâc bunun için her 12 km mesafede özel binitler hazırlatarak, postacıların değişim usûlüyle posta işini daha kolaylaştırmıştır[61].

6-Vâsıt'ta Saray İnşası

Haccâc, Vâsıt'ta ilk önce sarayının kurulmasını istemiştir. Basra ve Kûfe'deki basitçe yapılan dâru'l-imâreler yerine Vâsıt'ta muhteşem bir saray inşa ettirmiştir. Ulu Cami'yi de bu sarayın yakınına yaptırmıştır. Haccâc, bu uygulamasıyla ilk önce cami yapılması adetini çiğnemiştir.

Haccâc'ın sarayı, ortasında yeşil ve yüksekçe bir kubbesiyle ünlüydü. Söz konusu kubbe uzak mesafelerden görünebiliyordu. O dönemin önde gelen İslam âlimleri, Haccâc'ın Vâsıt'ta yaptırdığı bu muhteşem saraya karşı çıkmış ve onu kınamışlardır. Âlimlere göre böyle bir saray yaptırma dünyevileşmeyi teşvik edecek, ahireti de unutturacaktı. Hasan el-Basrî (öl. 110/728) Haccâc'a karşı itiraz eden âlimlerdendir[62]. Ancak o dönem için âlimlerin itirazlarının dikkate alınmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Hatta Haccâc, saray hakkında aleyhte konuşanlara oldukça sinirlenmiştir.

Haccâc, Vâsıt'taki sarayından başka saraylar da yaptırmıştır. Isfahanî'ye göre Haccâc, Vâsıt yakınlarındaki Muhdese denilen köyde bir saray yaptırmıştır. Karısı Hind'i bu sarayı gezdirdiğinde ona bu saraydan daha güzel bir saray görüp görmediğini sormuş, Hind de bunun üzerine Ubeydullah b. Ziyâd'ın Basra'da yaptırdığı Kasr-ı Ahmer'den (Kırmızı Saray) başka daha güzel saray gör-

60. Söylemez, *Kûfe*, s. 38. Mescit hakkında geniş bilgiiçin bk., *Age.*, s. 35.-39
61. İbn Tabâtabâ, Sâfiyüddin Muhammed b. Ali, el-Fahrî, Beyrut ty. s. 106; Dırar Salih, *Haccâc*, s. 7.
62. Altınay, *Emevîlerde Günlük Hayat*, s. 142.

mediğini söylemiştir. Eşinin bu cevabına sinirlenen Haccâc onu boşamıştır[63].

7-Haccâc'ın Vâsıt'ta Hapishane Yaptırması

İslam tarihinde hapishane ilk defa Hz. Ömer döneminde sazlardan inşa edilmiştir. Hz. Ali döneminde ise, daha muhkem hapishaneler yapılmıştır[64]. Bu da her iki dönem arasındaki sosyal güvenliği göstermektedir. Bilindiği gibi Hz. Ali dönemi, o ana kadar en çok olayların yaşandığı dönem olmuştur. Emevîler dönemine gelindiğinde devletin baskıcı, adaletsiz bir siyaset izlemesi üzerine daha büyük olaylar yaşanmış ve Emevî ailesinin aleyhine olan söz ve davranışlar devletin aleyhine olarak değerlendirilmiştir. Emevîler döneminde de -son dönem hariç- en çok olaylar ve isyanlar Halife Abdülmelik ve Irak valisi Haccâc döneminde yaşanmıştır. Bu nedenledir ki Haccâc zamanındaki mevcut hapishaneler yetersiz görülmüş ve Irak'ın her tarafında yeni hapishaneler inşa edilmiştir.

Haccâc, Vâsıt'ta bir hapishane inşa ettirmiştir. Hapishaneler genelde dâru'l-imâreye yakın yerlerde ve merkezi bölgede inşa edilmekteydi. Haccâc da aynı şekilde merkezdeki sarayın yanında bir hapishane yaptırmıştır. Dîmâs (Zindan) denilen bu meşhur hapishane Vâsıt'ta şehrin ilk kuruluşunda sarayın güneybatı tarafında inşa edilmiştir. Söz konusu hapishane Süleyman b. Abdülmelik dönemine kadar devam etmiştir[65].

Haccâc'ın Vâsıt'ta öncelikle bir hapishane yaptırması, onun döneminde pek çok insanın hapse atıldığını ve toplumun nasıl bir durumda olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Araştırmacı Söylemez'e göre Haccâc, Kûfe'de bulunan ilk hapishaneden başka bir hapishane daha yaptırmıştır. Ancak bu hapishane hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır[66].

Belirtildiğine göre Haccâc, Irak'ta pek çok kimseyi tutuklamıştır. Kaynakların bu konuda farklı rakamlar vermelerine rağmen it-

---

63. Isfehânî, *Eğânî*, thk., Sümeyr Câbir, Beyrut ty, XX, 367-368.
64. Söylemez, *Kûfe*, s. 81–82.
65. Belâzürî, *Fütuh*, s. 415; Altınay, *Emevîlerde Günlük Hayat*, s. 210.
66. Söylemez, *Kûfe*, s. 82.

tifak ettikleri husus, söz konusu rakamların oldukça yüksek oluşudur. Seksen bin kişiyi tutuklattığı, suçsuz yere tutuklanan bu insanlardan elli bininin erkek, otuz bininin kadın olduğu belirtilmektedir. Bunun yanında hapiste elleri bağlı olduğu halde 120.000 insanın öldüğü de ifade edilmektedir. Erkeklerle kadınların aynı yerde hapsedildikleri, insanların güneşten, yağmurdan, yazın sıcağından, kışın da soğundan korunacak ya da örtünecek hiç bir şey bulamadığı da kaynaklarda zikredilmektedir. Rakamlar belki biraz abartılı olabilir; ancak kesin olan bir şey varsa o da, pek çok insanın hapse atıldığı gerçeğidir. Haccâc'ın ölümünden sonra 33.000 insanın cezaevlerinden salıverildiği gerçeği de bunu göstermektedir[67].

Mahkumların çoğu hapishanelerde kelepçeli ve parangalı durumda bırakılmışlardır. İnsanlar normal su içemedikleri gibi yiyecek olarak da ancak kül karıştırılmış buğday yemek zorunda kalmışlardır. Haccâc döneminde hapishane şartları oldukça kötüydü. Mahkûmlar adeta hücre hayatı yaşamışlardır. Çünkü bir mahkûmun kaldığı yer, yemek yiyebileceği, ihtiyacını giderebileceği, namaz kılabileceği ve oturabileceği kadar bir yerdi. Bunun dışında hareket edebileceği bir alana sahip değildi. Ayrıca diğer insanlarla irtibat kurma imkanı da yoktu. Kısacası Haccâc döneminde –tıpkı Ziyâd ve Ubeydullah dönemlerinde olduğu gibi- hapishanede bulunan mahkûmlara, insanlık dışı bir takım işkenceler yapılmış ve bazı suçlular zincire vurulmuştur[68].

Haccâc döneminde yaşananlar insanlar için bir kabus gibiydi. Bir defasında Abdullah b. el-Mübarek'e Haccâc'ın mı yoksa Ebû Müslim'in mi daha iyi olduğu sorulmuş, Abdullah da şu cevabı vermiştir: "Ebû Müslim'in hiç kimseden daha iyi olduğunu söyleyemem, ancak Haccâc ondan kötü biriydi."[69].

Haccâc dönemi mahkûmlarından biri olan İbrahim et-Teymî o dönemin hapishane şartlarını şu şekilde aktarmaktadır: "İçeri girdiğimde, insanların tek bir zincire topluca bağlandıklarını gördüm.

67. Söylemez, *Kûfe*, s. 83.
68. Söylemez, *Kûfe*, s. 82.
69. Altınay, *Emevîlerde Günlük Hayat*, s. 213.

Yer, oldukça dardı. Böylesi daracık bir yerde insanlar bütün işlerini görüyorlardı[70].

Bir başka mahkûm Haccâc dönemi hapishane şartlarını şu şekilde tasvir etmektedir: "Haccâc'ın Dîmâs'ında mahkûm idim. İbrahim et-Teymî ile beraberdik. Hapiste geceledik. Bir adam geldi ve ona "Ey Ebû İshak! Hangi suçtan dolayı hapsedildin?" diye sordu. Arîf geldi ve bana kefil olamayacağını söyleyerek, çok namaz kılıp oruç tuttuğumu, Hâricîlerin görüşlerine mensup olmamdan korktuğunu söyledi. İşte İbrahim et-Teymî bu ithamla hapsedilmişti"[71].

Meşhur âlim Saîd b. Cübeyr de Dîmâs Zindanına atılanlardandı. Emevî dönemi şairlerinden meşhur A'şâ da Haccâc'ın hapsettiği kimselerdendi. O, hapishanedeyken hayatını kaybetmiştir[72].

Haccâc'ın ne kadar insan öldürdüğü ve ne kadar insanı hapsettiği konusunda inceleme yaptığımızda şu sonuçlara ulaşmaktayız:

Onun 120.000[73] veya 130.000[74] kişi Haccâc yüzünden savaşlarda ve çatışmalarda ölmüştür. Bir başka rivayette ise, bu sayı 150.000'e kadar çıkartılmaktadır[75]. Hatta Seâlebî'ye göre ise, öldürülen insanların sayısı bir milyon kadardır[76].

Keza Haccâc tarafından hapse atılan insanların sayısı konusunda da kaynaklarda 60.000[77], 33.000[78], 35.000[79], 134.000 (kadın erkek toplam) ve 300.000 (kadın erkek toplam) rakamları verilmektedir. Rakamlara dikkatli bir şekilde bakıldığında bunlar arasında büyük uçurumun olduğu gözlenecektir. Biz, verilen bu rakamların çok abartılı rakamları olduğu kanaatindeyiz.

---

70. Altınay, *Emevîlerde Günlük Hayat*, s. 214.
71. Altınay, *Emevîlerde Günlük Hayat*, s. 214.
72. Altınay, *Emevîlerde Günlük Hayat*, s. 214.
73. Mes'ûdî, *Mürûc*, III, 150; İbn Abdirabbih, *Ikd*, V, 46; İbnü'l-Ibrî, *Tarihu Muhtasarı'd-Düvel*, Beyrut 1958, s. 113.
74. *el-Uyûn ve'l-Hadâik*, s. 10.
75. *Muhtasaru Tarihi'l-Arab*, s. 105.
76. Seâlebî, *Letâifü'l-Meârif*, s. 141.
77. Zünûn, s. 230.
78. İbn Abdirabbih, *Ikd*, III, 481.
79. Bunların 5.000'i erkek, 30.000'i kadın mahkûmdur. Mahkûmlar, kadın erkek ayrımı yapılmaksızın birlikte kalıyorlardı. Aralarında sadece bir perde bulunuyordu. Mes'ûdî, *Mürûc*, III, 105; *el-Uyûn ve'l-Hadâik*, s. 10; İbnü'l-Ibrî, s. 113.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Haccac'ın Şahsiyeti ve Farklı Gruplarla İlişkisi

A-HACCÂC'IN ŞAHSİYETİ

Haccâc'ın şahsiyeti bölümünde onun kaynaklardan edinebildiğimiz kadarıyla fiziki özellikleri ile, siyasi, ahlaki ve dini boyutundan bahsedeceğiz.

1- Fizîkî Özellikleri

Haccâc'ın fizîkî özellikleri konusunda sadece asık suratlı ve ufak tefek bir cüsseye sahip olduğu[1] hususundan başka bir bilgiye rastlayamadık. Tabakât kitaplarının bir kısmında Haccâc'a hiç yer verilmemiş, verilenlerde ise, genellikle ya siyâsî fâaliyetlerinden bahsedilmiş ya da kötülemek amacıyla bazı şeyler söylenmiştir. Onun nasıl bir fizîkî yapıya sahip olduğu konusuna değinilmemiştir. Örneğin bazı kaynaklar, onun sakat doğduğunu, dübürünün bulunmadığını, sonradan dübür açıldığını belirtmektedir[2]. Bu rivayetin Haccâc'a karşı uydurulmuş bir rivayet olduğu kanaatindeyiz. Çünkü hiç bir kaynakta daha sonraları düşmanlarının Haccâc'ı bu konuda eleştirdiklerini görmemekteyiz. Kaldı ki Emevî idarecilerin böylesi geçmişe sahip Haccâc'ı Irak valiliği gibi bir göreve getirmeleri düşünülemez. Yine aynı bağlamda Haccac'ın gözlerinin ve ayaklarının

1. Makdisi, *el-Bed'*, VI, 166.
2. Vekîl, *el-Ümeviyyûn*, I, 446.

da tabii olmadığı belirtilmektedir[3]. Bu hususdaki rivayetleri de ihtiyatla karşıladığımızı belirtelim.

Dırar Salih, Haccâc'ın cüssesinin ufak tefek olmasından dolayı küttâbda arkadaşları tarafından alaya alındığını, Haccâc'ın ise vali olduğunda âdetâ bunun acısını insanlardan çkardığını belirtmektedir[4].

2-Siyasî Şahsiyeti

Haccâc, sert bir idareci olarak bilinmektedir. Bunu bizâtihi kendisi de kabul ederek "Sert idârecinin ve sert hükümetin pek az kişiye zararı dokunacağını, fakat zayıf bir idârecinin ve zayıf bir hükümetin zararının herkese olacağını"[5] söylemiştir. Yine rivâyet edildiğine göre, Haccâc'ın daha ilk hutbelerinde yer verdiği "Eğer size mescidin şu kapısından çıkın desem, siz de bir başka kapıdan çıkacak olsanız, kanınızı dökmek ve mallarınıza el koymak bana helal olur"[6] sözleri, onun sert bir idâreciliğe sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Her şeyden önce Haccâc'ın sert bir idârî yapıya sahip olduğu konusunda şüphe yoktur. Haccâc'a 120.000'in[7] üzerinde insanı katlettiği için kendisine "Zâlim Haccâc" denilmiştir[8]. Ancak Batılı araştırmacıların çoğu, Haccâc için söylenilen bu sıfatın bir itham olduğunu, gerçek olmadığını kabul etmektedirler. Bununla birlikte Haccâc'ın sert bir idâreci olduğunu ve o zamanın şartlarına uygun olarak da sert olması gerektiği kanaatini paylaşmaktadırlar[9].

---

3. Câhiz, *el-Beyan ve't-Tebyîn*, s. I, 362.
4. Dırar Salih, *Haccâc*,, s. 7.
5. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, II, 353.
6. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,586; İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 128.
7. Sayının abartılı olduğunu kabul etmekteyiz; ancak kesin olan bir şey varsa pek çok insanı acımasızca öldürdüğüdür.
8. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, II, 353; Yurdaydın, s. 21; P.Hitti, II, 328; Bahriye Üçok, *Emevîler-Abbâsiler*, Ankara 1968, s.48. Ayrıca Ziriklî tarihçilerin çoğunun Haccâc'ın kan dökücü olduğu konusunda müttefik olduklarını belirtmektedir. Ziriklî, II, 175.
9. Lammens, "Haccâc", *İA.*, V, 18-19; P.Hitti, II, 328; G.Levı Della Vida, "Emevîler", *İA.*, İstanbul ty., IV, 245; Üçok, s. 48. Üçok, ayrıca, onun İmparatorluğun birlik ve bütünlüğünü sarsan Hâricîleri yıldırmak ve onları ortadan kaldırmak için başka türlü hareket edemeyeceğini de belirtir. Yine Üçok, Haccâc'ın bunları yaparken Peygamber tarafından kurulmuş olan teokratik devlet geleneğini sürdürmek amacını taşidiğini ifade etmektedir. Üçok, *Emevîler-Abbâsîler*, s. 48.

P. Hitti'ye göre, Haccâc hakkında yazılan tarihî bilgilerin çoğu Abbâsî iktidârı zamanında yazıldığı için onu kana susamış bir zâlim olarak göstermişlerdir. Aslında Haccâc'ın aldığı sert önlemler boşa gitmemiştir[10]. Yûsuf el-Işş da bu fikre katılarak, Haccâc'ın kasıtlı olarak kan dökmediğini belirtir ve Haccâc'ın çok insan öldürdüğü düşüncesini de şiddetle reddetmektedir[11].

Julius Wellhausen da ona izâfe edilen kötü işler ile öldürmeleri uydurma ve Haccâc'ın ölümünden sonra da ona karşı düşmanlarının devam eden kininin sonucu olarak değerlendirmektedir. Wellhausen yine Haccâc'ın Basra'da Zâviye savaşından sonra büyük bir kalabalığı öldürdüğü haberini asılsız olarak kabul etmektedir. Kremer ve Vloten'i bu asılsız haberlere inanmalarından dolayı da eleştirir. Wellhausen, Haccâc'ın tam tersine Basra'da İbnü'l-Eş'as ile olan mücâdelesinden sonra derhal savaşı bırakanlar için genel af îlân ettiğini, Suriye askerlerinin işgâl edilen şehirlerde taşkınlıkta bulunmalarının önüne geçtiğini; ancak buna rağmen affı kabul etmeyip karşı çıkanları öldürdüğünü belirtmektedir. Kısacası Wellhausen'a göre, Haccâc, yaşarken de ölürken de vicdânı rahattı[12].

H. Lammens de, Haccâc'ın samimi bir müslüman olduğunu belirtirken ona atfedilen zâlimlik sıfatının ve Haccâc'ın öldüğünde 50.000 erkek ve 30.000 kadının zindanda olduğu ile 120.000 veya 130.000 kişiyi öldürdüğü iddiâlarının, Haccâc'a karşı uydurulmuş bir yalan ve ithamdan ibaret olduğunu ifâde etmektedir[13].

Haccâc hakkında söylenilenlerin tamâmen iftirâ olduğunu söyleyenlerin yanında tam tersine onun eşsiz bir zâlim olduğunu söyleyenler de bulunmaktadır: İbn Hallikan, Haccâc'ın insanların kanını dökmede, öldürmede ve cezalandırmada benzerinin olmadığını, ayrıca onun siyasette İbn Ziyâd'ı örnek aldığını ifade etmektedir[14].

Ebû'l-A'lâ el Mevdûdî, Abdülmelik ve oğlu Velid'in yaptıkları en kötü işin Haccâc'ı vali olarak atamak olduğunu söylemektedir[15].

---

10. P. Hitti, II, 328.
11. Işş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 221.
12. Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 120–121.
13. Lammens, "Haccâc", *İA.*, V, 18-19.
14. İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 31
15. Mevdûdî, *Hilafet ve Saltanat*, s. 252.

Nuri Ünlü ise, Haccâc'ın hayatının baştan sona kötülük, pislik ve cinâyetlerle dolu olduğunu ve tarihte ender rastlanan zâlimlerden olduğunu belirtmektedir[16].

Ahmet Lütfi Kazancı da makalesinde, Haccâc'ın öldüğü zaman iyi insanlar tarafından defnedilmediğini dile getirmektedir[17].

Buraya kadar Haccâc hakkında söylenenlerin bir değerlendirmesini yapacak olursak şunları söyleyebiliriz:

Haccâc, Emevîlere muhalif olanlara karşı çok sert ve acımasız davranmıştır. Aralarında Enes b. Mâlik'in de bulunduğu pek çok kişiye zulmetmiştir. Meşhur müfesir ve muhaddis Saîd b. Cübeyr dahil binlerce kişiyi öldürtmüş, kendisine yeminle biat ettirmiş, yeminlerinden dönenlere mürted muamelesi uygulamıştır. Müslüman oldukları halde mevâlîden haraç ve cizye almıştır. Ömer b. Abdülaziz gibi dindarlığıyla tanınan Medine valisinin görevden uzaklaştırılmasını ve onun yerine kendisi gibi acımasız Halid b. Abdullah'ın vali olarak atanmasını sağlamış ve bu sayede pek çok kişinin öldürülmesine sebep olmuştur.

3-Ahlâkî Karakteri

Haccâc'ın sert bir kişiliğe sahip olmasının dışında ayrıca kindâr ve hasetçi bir şahsiyetinin olduğunu görmekteyiz. Abdülmelik b. Mervân herkesin kusurları olabileceğini söyledi; ardından Haccâc'dan kendi kusurlarını söylemesini istedi. Bunun üzerine Haccâc'ın, "Ben aşırı şekilde düşmanlık besleyen kindâr ve hasetçi birisiyim" diye cevap verdiği rivâyet edilmektedir[18].

Haccâc'ın hayatına baktığımızda gerçekten kin tutan ve haset eden bir kişiliğe sahip olduğunu görmekteyiz. Kendisine karşı olan veya ilerde karşı çıkabilecek özellikte vali ve kumandanlarına karşı kin duymuştur. İbn Zübeyr'i öldürdükten sonra astırması, ona olan kininin bir sonucudur. Yine Yezîd b. Mühelleb, İbn Zübeyr yanlısı

---

16. Nuri Ünlü, *İslam Tarihi*, İstanbul 1992, s. 197.
17. Kazancı, "Haccâc b. Yûsuf", *UÜİFD.*, Sayı IV, 123.
18. İbn Manzûr, *Muhtasar*, VI, 117; Câhiz, *el-Beyan ve't-Tebyin*, III, 221; Hudarî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 518; Hudarî, *Târihu'l-Ümemi'l-İslamiyye*, Mısır 1969, I, 176.

olmamasına rağmen halîfe Abdülmelik'e onun İbn Zübeyr yanlısı olduğunu söylemesi ve bu yüzden onu Horasan valiliğinden azlettirmesi, Yezîd'e olan haset ve kininin bir netîcesidir. Haccâc başta fakîh Abdurrahman b. Ebî Leyla olmak üzere pek çok âlimi falakaya yatırmış, onları dövdürmüş ve Hz. Ali, Abdullah b. Zübeyr ile Muhtar b. Ebî Ubeyd'e lanet etmelerini istemiştir[19].

Haccâc'ın zâlimliği ya da yaptığı acımasızlıkları hemen hemen hepsinde mutlaka bir gerekçe vardır. Bu gerekçe, Haccâc'ın öyle davranmasını gerektirir mi gerektirmez mi konusunu tartışmıyoruz. Ancak durup dururken, hiçbir neden yokken insanları öldürmekten zevk alan bir insan prototipi çizilmektedir. Bu doğru değildir. Bunun için sadece bir örnek sanırım yeterli olacaktır. Abdülmelik, Haccâc'a mektup yazarak kendisi hakkında ileri geri konuştuğu haberini alan Eslem b. Adülbekri'nin öldürülüp başının kendisine gönderilmesini istemiştir. Haccâc da bu mektup üzerine Eslem'i huzuruna çağırtmıştır. Eslem olayı öğrendikten sonra başına gelecekleri bildiği için Haccâc'a şöyle demiştir:

-Ey Emir, sen buradasın. Mü'minlerin emiri ise Şam'dadır. Allah bir âyetinde "Ey İnananlar! Eğer yoldan çıkmışın biri size bir haber getirirse, onun iç yüzünü araştırın. Yoksa bilmeden bir millete kötülük edersiniz de sonra ettiğinize pişman olursunuz"[20] buyurmuştur. Halife Abdülmelik'in benim hakkımda duyduğu şeyin aslı yoktur. Ben yirmi dört kadın beslemekteyim. Onların geçim kaynağı sadece benim. Hepsi şu anda dışarıdalar". Haccâc, kadınların huzuruna alınmasını istedi. Kadınlar, Eslem'in yakınları ve ailesiydi. Eslem'in kızının şiiri Haccâc'ı çok duygulandırdı, hatta ağlattı. Ardından Haccâc, Abdülmelik'e durumu bildirerek onun suçsuz olduğunu söyledi[21].

Dırar Sâlih, Haccâc'da güç ve otoriteyi elde tutma tutkusunun daha küttâbda öğrenci iken başladığını, o günlerde öğretmeninin yerine vekâlet ettiğini belirtmektedir[22]. Haccâc, her zaman ve her yerde doğru söylemeyi sever, yalan söylemeyi sevmezdi. Haccâc

19. Söylemez, *Kûfe*, s. 190.
20. Hucurat, 49/6.
21. İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 124
22. Dırar Salih, *Haccâc*, s. 37.

aleyhinde çok sözler söylenmesine rağmen onun yalancı ve sahtekâr bir yapıya sahip olduğu hiçkimse tarafından söylenmemiştir[23].

Haccâc, zâlimdi, acımasızdı; ancak zimmetine para veya mal geçiren görevlilere fırsat vermemiştir. Buna Musa b. Nusayr en güzel örnektir. Musa, II. Muaviye'nin halifeliği bırakmasının ardından başlayan iktidar mücadelesinde İbn Zübeyr'i destekleyen Dahhâk b. Kays'ın yanında yer almıştı. Mercirâhıt savaşının (65/684) kaybedilmesi üzerine Musa, Mısır'a kaçmıştı. Buraya vali atanan Abdülaziz b. Mervan'ın himayesine girmişti. Böylece tekrar Emevîlerin safına geçmişti. Çünkü Musa'nın babası Nusayr, Hz. Ali döneminde Ali'nin karşısında Muaviye'nin yanında yer almıştı. Abdülaziz'in teklifiyle Musa, Irak valiliğine atanan Bişr b. Mervan'ın danışmanlığı ve haraç âmilliğine atanmıştı. İki yıl sonra topladığı vergilerin bir kısmını zimmetine geçirmişti. Irak'a vali olarak atanan Haccâc'ın kendisini cezalandıracağından korktuğu için Suriye'de bulunan efendisi Abdülaziz'in yanına kaçmıştır. Daha sonra da Ifrikiyye valiliğine atanmıştır[24]. Haccâc'ın buradan haksızlığa tahammül edemediğini söyleyebiliriz.

Haccâc, doğrunun söylenmesinden hoşlanırdı. Doğru söyleyenleri affederdi. Bir defasında Haccâc, halka konuşma yapıyordu. Konuşmasında "Ey İnsanlar! Allah'ın haramlarını işlemeyin. Sabretmek, Allah'ın azabına katlanmaktan daha kolaydır" dedi. Bunun üzerine adamın biri ayağa kalkıp Haccâc'ı yaptıklarıyla konuşmalarının tutarsız olduğunu, bunu söylemeye hakkının olmadığını ifade etti. Adamın böyle demesi üzerine Haccâc, muhafızlarına o şahsı bir tarafta tutmalarını emretti. Konuşmasını bitirdikten sonra Haccâc, söz konusu şahısla konuştu. Neden kendisi hakkında bu kadar cüretkâr konuştuğunu sordu. Adam, Allah'a karşı bu kadar cüretkâr olan birine karşı cesur olması gerektiğini söyledi. Bunun üzerine Haccâc, adamın salıverilmesini istedi[25].

Yine bir defasında Haccâc'ın huzuruna İbnü'l-Eş'as'ın esirlerinden iki kişi getirilmişti. Haccâc, ikisinin de öldürülmesini emretti.

---

23. *Uyûnü'l-Ahbâr*, I, 104.
24. Câsim el-Ubûdî, "Musa b. Nusayr", *DİA.*, İstanbul 2006, XXXI, 224-225.
25. İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 124.

Onlardan birisi kendisini savunmak için şöyle dedi: "Benim sana karşı yaptığım bir iyiliğim var. Buna karşın beni affetmeni istiyorum" diye kendisini savundu. Haccâc, yaptığı iyiliğin ne olduğunu sordu. Adam: "Bir gün İbnü'l-Eş'as senin hakkında kötü sözler sarfetmişti ben de ona karşı seni savunmuş ve karşı çıkmıştım" dedi. Haccâc, adama bunu ispat edecek şahidinin olup olmadığını sordu. Adam da beraberinde bulunan arkadaşını gösterdi. Arkadaşı, bunu doğruladı. Haccâc, şahitlik yapan şahsa neden kendisinin arkadaşı gibi davranmadığını sordu. Adam, Haccâc'a karşı öfke duyduğu için sessiz kaldığını söyledi. Haccâc bunun üzerine muhafızlarına seslenerek birinin kendisini savunduğu için, diğerini de doğru söylediği için salıvermelerini emretti[26].

Haccâc, fetihler gerçekleştiren büyük bir komutan olmamasına rağmen cesur ve şecâat sahibi idi[27] Ölümden korkmayan bir yapıya sahipti[28]; dirayetliydi[29]. Özellikle Şebîb b. Yezîd ile olan mücâdelesinde ve İbnü'l-Eş'as ile yapılan Deyru'l-Cemâcim savaşında bunu açıkça ortaya koymuştur.

Şiddet yanlısı olarak bilinmesine rağmen Haccâc, Emevî idarecileri arasında zina ve fuhuş gibi ahlaksızlıklara karşı en sert tedbirleri alan valilerdendir. Emevîler dönemi, eğlencenin sektöre dönüştüğü devredir[30]. Günümüzdeki otel ya da eğlence merkezleri fonksiyonunu gören yerler o dönemde de vardı. Bunlardan biri Destebâ denilen ve Rey ile Hemedân arasında bir bölgeydi. Burada şarkıcılar ve çalgıcılar bulunuyordu. Bir gecelik konaklama ücreti, 100 dirhem gibi oldukça yüksek bir rakamdı. Haccâc'ın tabiriyle burası her türlü kötülüğün işlendiği bir fuhuş merkeziydi. Haccâc, burayı kapatmıştır. Şair Ebû Huzâbe burada konaklamış, eğlenmiş ancak parası olmadığı için atının eğerini rehin olarak bırakmıştı[31]. Haccâc döneminde şarkıcılara, içki ve eğlence evlerine müsade edilmediği için şarkıcıların bazıları Kûfe'den ka-

---

26. İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 125.
27 Diyarbekrî, *Hamis*, II, 313.
28. Dırar Salih, *Haccâc*, s. 72.
29. Zekeriya Kitapçı, *Yeni İslam Tarihi ve Türkler*, Konya 1995, s. 290.
30. Aycan, "Emevîlerde Eğlence Sektörü", XXXVIII, 155–193.
31. *Eğânî*, XXII, 265.

çarak Hîre'de gizlenmiş ve onun ölümüne kadar burada yaşamışlardır[32].

Emevîler döneminde eğlencenin bir sektöre dönüşmesiyle birlikte içki meclisleri ve içki içme oranı artmıştır. Bu da ahlâkî çöküntünün kısa sürede hangi boyuta ulaştığını göstermesi açısından ilginçtir. Özellikle gençler tarafından kısmen gizli olarak düzenlenen içki meclislerinde içki ile nebiz kullanılırdı. Nebiz genelde özel eğlence törenlerinde içilirdi. Hurmadan yapılan ekşitilmiş bir tür içecekti[33]. Haccâc, içki içmezdi. Bu konuda çok hassastı. Hatta vilayette halka içki içilmesini yasaklamıştır. Haccâc, Allah'ın yasaklarını çiğnemek istemezdi. İbn Kesîr'in ifadesine göre[34] bir defasında Haccâc, Velid b. Abdülmelik ile birlikte öğle yemeği yemişti. Yemekten sonra Velid, onu nebiz (içki) içmeye davet etmiş; ancak Haccâc, halifeye şöyle karşılık vermişti: "Ey Mü'minlerin emiri! Helal, senin helal kıldığın şeydir. Ama ben Iraklılara ve mâiyetimde çalışanlara nebiz içmelerini yasakladım. Ben salih kulun şu sözüne muhalefet etmek istemiyorum: "Size yasak ettiğim şeylerde, aykırı hareket etmek istemem".[35]

Haccâc'ın sert bir karaktere sahip olduğu hususunda hiç şüphe yoktur. Yalnız bu durum, onun hiç şaka yapmadığı anlamına gelmez. O da zaman zaman ailesi ve ileri gelen devlet erkânı ile şakalaşmaktan hoşlanırdı. Örneğin bir defasında Haccâc'ın ailesi ile şakalaştığını gören birisi merakını gidermek için "Emir ailesiyle şakalaşır mı?" diye sormuş, Haccâc bunun üzerine "Beni sadece sert biri olarak görüyorsunuz. Keşke beni onlardan birisinin ayağını öperken görseydiniz" dediği belirtilmektedir[36].

Yine bir defasında Haccâc, halife Abdülmelik'e şaka yoluyla dokunmadan geçememiştir. Abdülmelik ve Haccâc, Kudüs'e kendileri için ayrı ayrı kapı yaptırmışlardı. Abdülmelik'in kapısına yıldırım

32. Söylemez, *Kûfe*, s. 314.
33. Söylemez, *Kûfe*, s. 318.
34. İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 127, 132; Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, IV, 85; Mübered, *Kamil*, II, 159.
35. Hud, 11/88.
36. Yûsuf Doğan, "Emevîler Döneminde Mizahı Etkileyen Faktörler", *İstem Dergisi*, Konya 2006, sayı: 8, s. 218–219.

düşmüştü. Haccâc, iç karışıklıklardan dolayı sıkıntılı günler geçiren Abdülmelik'in sıkıntısını biraz hafifletmet istemiş, onu hoşnut edebilmek için şöyle bir şaka yapmıştır: "Duydum ki gökten bir taş düşüp Emirü'lmü'minîne ait kapıyı yakmış da Haccâc'ın kapısını yakmamış. Bu hususta ikimizin durumu, Hz. Adem'in iki oğlunun durumuna benzer. Onların her ikisi de Allah'a birer kurban takdim etmişti de Allah birininkini kabul etmiş, diğerininkini kabul etmemişti" Abdülmelik, Haccâc'ın bu şaka içerikli mektubunu aldığında neşelenmiştir.[37]

Haccâc, zaman zaman şaka yapmayı sevdiği gibi, şaka yapanlardan da hoşlanmıştır. Bir defasında Haccâc, askerlerinden ayrı gezerken bir bedevîye rastlamıştır. Ona Haccâc'ın nasıl birisi olduğunu sormuştur. Bedevî, Haccâc'ın zorba bir zâlim olduğunu belirtmiştir. Haccâc, bu sefer bedevîye böylesi zâlim bir valiyi Abdülmelik'e şikayet etmesini tavsiye etmiştir. Bedevî de Abdülmelik'in ondan daha zâlim ve zorba olduğunu ifade etmiş ve Allah'ın ona lanet etmesini söylemiştir. Bedevînin yanından ayrılan Haccâc, askerlerden söz konusu bedevîyi yanına getirmelerini emretmiştir. Bedevî, komutanlarının ve kendisiyle konuşanın Haccâc olduğunu öğrenince hemen atını binip oradan uzaklaşmak istemiştir. Bu arada bedevî Haccâc'ın yanından uzaklaşırken "Bu benimle senin aranda bir sır olarak kalsın, kimse öğrenmesin" demiştir. Haccâc, böylesi espirili ve hazırcevap bedevîyi affetmiştir[38].

Haccâc'ın verdiği hükümlerin uygulanması hususunda keyfî davrandığını görmekteyiz. Haccâc, kendisine veya Emevî iktidârına karşı isyân eden ve idamı gerektiren insanların bir kısmının, tek cümleden ibâret hoşuna giden bir söz söylemeleri şartıyla hayatlarını bağışlamıştır. Aksi halde ise idam edilmesine hüküm vermiştir. Bunu da özellikle Deyrü'l-Cemâcim Savaşı'ndan sonra kendi huzuruna gelen insanlara karşı yaptığı muamelede görmekteyiz. Yine İbn Manzûr'un belirttiğine göre Haccâc, Mekke'de cuma günü insanlara hutbe îrâd ederken neredeyse öğle namazı geçmek üzereydi. Bu sırada Abdullah b. Ömer cemâata kalkıp namaz kılmalarını söyledi. Bunun üzerine Haccâc, "Eğer sen değil de bir başkası bunu

37. Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s. 127.
38. Doğan, "Mizahı Etkileyen Faktörler", s. 219.

söylemiş olsaydı cezâlandırırdım" dedi. Bu da Haccâc'ın insanlara karşı farklı davrandığını göstermektedir[39]. Bu nedenledir ki Haccâc döneminde zindanlar dolup taşmıştır. Süleyman b. Abdülmelik iktidara geçtiğinde Haccâc'ın sudan bahanelerle hapsettiği pek çok mahkûmu serbest bırakmıştır[40].

Haccâc, gereğinden fazla aceleci bir yapıya sahipti[41]. Bunu özellikle ordu kumandanlarını seferlere gönderdiğinde hemen sonuç almalarını istemesinde görmekteyiz. Özellikle Hâricîlerle mücâdele için gönderdiği bütün komutanlarına acele etmelerini, durmamalarını emrediyordu.

Wellhausen'a göre Haccâc, dönemin insanlarından daha az bâtıl inançlı ve daha az gelenek düşkünü idi. Dinsiz ve münâfık bir insan hiç değildi[42]. G.Levi Della Vida da, Wellhausen'ın fikrine katılarak Lammens gibi o da Haccâc'ın sâdık bir müslüman olduğunu belirtmektedir[43]. Lammens, ayrıca onun sadece ıslahatçı bir adam olmayıp aynı zamanda yaratıcı bir devlet adamı olduğuna inanmaktadır[44].

Ancak Hitti, Haccâc'ın kişiliği konusunda Wellhausen ve Lammens gibi düşünmemektedir. Ona göre Haccâc, obur ve takvâdan yoksun bir kişiliğe sahiptir[45]. Çünkü Hitti, bir insanın takvâdan yoksun olduğunu göstermesi için Allah'ın evi Ka'be'yi mancınıkla dövmesinin yeterli bir delil olduğuna inanmaktadır.

Haccâc, yirmi yıllık valiliğinden sonra ölünce geride pek fazla bir şey bırakmamıştır. Bu da onun mal biriktirme hırsına sahip olmadığını ortaya koymaktadır. Gerçekten Haccâc'ı değişik noktalar-

---

39. İbn Mânzur, VI, 204; Nevin A. N. Mustafa, *İslam Siyasî Düşüncesinde Muhalefet*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1990. s. 163. Başka bir rivayette ise ikindi namazını geciktiren Haccâc'ı, Abdullah b. Ömer "Ey Emir! Güneş seni beklemez" diye uyarmıştır. İbn Ömer'in bu ikazı Haccâc'ı çok öfkelendirmiş, hatta bu yüzden ona karşı suikast hazırlamaya bile teşebbüs etmiştir. M. Yaşar Kandemir, "Abdullah b. Ömer", *DİA.*, İstanbul 1988, I, 127.
40. İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 136.
41. Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 120.
42. Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 120.
43. G.Levi Della Vida, "Emevîler", *İA.*, IV, 273.
44. Lammens,"Haccâc", *İA.*, V, 19.
45. P.Hitti, II, 328.

da eleştirenler bu hususta ona söylenebilecek hiç bir şey bulamamışlardır. Öldüğünde geride bıraktığı şeyler, bir mushaf, üç yüz dirhem para, bir kılıç, bir at eğeri, bir rahle ve vâkıf olan yüz adet zırhtan ibâretti[46]. Haccâc vefat etmeden önce kendisine ait olan malları beytülmale devretmiştir.[47] Bu da Haccâc'ın devletin maslahatını kendi çıkarına tercih ettiğini göstermektedir.

Haccâc, güçlü bir hitâbet yeteneğine sahipti.[48] Hatip olduğu kadar fasîhdi de. Onun Kûfe'de okuduğu meşhur besmelesiz hutbesi, Arap edebiyatında örnek metinler arasında yer almaktadır. Fesâhatta onun dengi yoktu; bu konuda çoğu zaman onu Hasan el-Basrî ile denk tutuyorlardı[49]. Taberî'nin naklettiğine göre, Yezîd b. Mühelleb, Neyzek Kalesi'ni fethettiğini belirten bir mektubu Haccâc'a göndermişti. Haccâc, mektubu okuyunca Yezîd'in kâtibi olan Yahyâ b. Ya'mer'in huzuruna gönderilmesini istemiştir., Haccâc, Yahyâ yanına geldiğinde ona kendisinin yanlışlık yapıp yapmadığını sormuştur. O da bir takım uafak yanlışlıklar yaptığını belirtince, Haccâc ona üç gün süre tanımış, bu süre içerisinde buraları terk etmesini istemiştir.[50] Bu da Haccâc'ın kendisinden daha güzel konuşanı kabullenemediği ortaya koymaktadır.

Haccâc, kendisine çok fazla güvenen bir yapıya sahipti. Bazen yanlış yaptığı konusunda yapılan uyarı ve tavsiyelere kulak asamazdı. Gerçekten de döneminde yaşanan olaylara baktığımızda bunu görebiliriz. Örneğin İbnü'l-Eş'as'ı ordunun başına geçirmemesi konusunda uyarıda bulunan İbnü'l-Eş'as'ın amcasının uyarısını dinlememiştir. Çünkü o, kendisine çok güveniyordu. Kendisinin sahip olduğu gücün büyüklüğüne inanıyordu.[51] İbnü'l-Eş'as'ın kendisinden korkacağını, dolayısıyla isyana kalkışmasının mümkün olamayacağını düşünmüş; ancak olaylar, düşündüğü gibi çıkmamıştır. Aksine İbnü'l-Eş'as, ona karşı isyan etmiştir.

---

46. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,585; İbn Kesîr, *Bidâye*, IX,139; H. İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, II, 181; Aycan, "Haccâc", 428.
47. Zünûn, s. 50.
48. Zirikli, II, 175.
49. Hudarî, *Târihu'l-Ümemi'l-İslâmiyye*, I, 176; Aycan, "Haccâc b. Yûsuf", s. 39–40.
50. Taberî, *Tarih*, VI, 387–388; Hudarî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 502.
51. Zünûn, s. 88.

Haccâc, yalnız başına yemek yemeyi sevmezdi. Kendisi için yemek hazılandığında birlikte yemek için birilerini çağırırmış. Örneğin bir defasında Haccâc, hacca gitmek için yola çıkmıştı. Mekke ve Medine arasında bir yere gelindiğinde yöre halkı ona bir ziyafet sunmak istemiştir. Haccâc, hâcibinden kendisine eşlik edecek birisini bulmasını talep etmiştir. Hâcibi dışarıda uyuyan bir bedevîye rastlamıştır. Hâcib, ayağıyla bedevîye vurmuş ve "Kalk! Emir seni çağırıyor" demiş. Haccâc, huzuruna getirilen bedevîye elini yıkamasını ve sonra yemeğe oturmasını emretmiş; fakat bedevî kendisinin oruçlu olduğunu söylemiştir. Haccâc, ısrar ettiyse de bedevî de orucunu bozmamakta ısrar etmiştir.[52]

Haccâc'ın at yarışlarına hevesli olduğunu görmekteyiz. Emevîler döneminde başkentte ya da halifelerin oturduğu yerlerin dışında ve diğer şehirlerde düzenli olarak at yarışları yapılıyordu. Kuteybe b. Müslim'in kardeşi Beşşâr, Haccâc'a bir at hediye etmişti. Bu at yarışta birinci gelmişti. Bunun üzerine Haccâc, Beşşar'a 700 cerîb toprağı iktâ olarak vermiştir.[53]

Haccâc da –tıpkı Ziyâd ve Ubeydullah b. Ziyâd gibi- Emevî halifelerine karşı mutlak itaatkâr idi. Asla onlara karşı gelmez, devleti korumada onlardan daha hassastı. Elbette bunu kendi çıkarı için yapıyordu. Çünkü Irak valiliği o dönemde oldukça önemli idi. Irak valisi için konum itibariyle halifeden sonra ikinci adamdı dersek abartmış olmayız. Buna, Abdülmelik'in Haccâc'a yazdığı şu mektup, en güzel örnektir. Abdülmelik, mektubunda Haccâc'tan israfta bulunmaması, fazla harcama yapmaması ve aşırı kan dökmekten kaçınmasını istemiştir. Aslında buradaki israftan maksat, Haccâc'ın, İbnü'l-Eş'as'ı öldürmesinden sonra askerlere bolca atiye dağıtmasıyla ilgilidir. Yoksa Haccâc, normalde müsrif değildir. Abdülmelik, Haccâc'ı bu konuda dikkatli olmasını, aksi halde başına geleceklerden sorumlu olmayacağını ifade etmiş; yani bir anlamda Haccâc'ı tehdit etmiştir. Haccâc'ın, Abdülmelik'in mektubuna yazdığı cevap, kendisinin devlete ve halifeye itaatini göstermesi açısından ilginçtir. Haccâc mektubunda şöyle yazmıştır: "Bana mü'minlerin emirinin mektubu geldi. Mektubunda benim malları israf ettiğim ve pek çok cana kıydığım yazıyor. Allah'a

52. İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 122; Vekîl, *el-Ümeviyyûn*, I, 451–452.
53. Belâzürî, *Fütuh*, s. 521.

yemin olsun ki ben, isyankârları cezalandırmakta aşırı gitmedim, itaatkârların hakkını da ödeyemedim. Eğer bu israfsa mü'minlerin emiri beni cezalandırsın ve kurtulamayacağım bir cezaya tabi tutsun. Mektubunun alt kısmına şöyle bir şiir yazmıştır:

"Eğer ben senin rızanı talep etmezsem ve eziyetinden de sakınmazsam,

Benim şu günümde yıldızlar kaybolmasın.

Sabahleyin onun ağıtçıları, üzerine ağlasınlar.

Ben seninle barışan sulhçü kimselerle barışırım.

Senin barışmadığın kimselerle ben savaşırım...[54]

Haccâc hakkında yukarıdan bu yana söylenenleri değerlendirecek olursak şunları söyleyebiliriz:

Gerçekten samîmi bir Emevî taraftarı olan, bunun için bir takım mücâdelelere girişen ve çeşitli hizmetler gerçekleştiren Haccâc hakkında bazen îtidâl ölçüsü kaybedilerek aşırılığa gidilmiştir. Genellikle yaşadıkları dönemlerde olumlu veya olumsuz, ama önemli bir takım faaliyetleriyle temâyüz etmiş idâreciler ya aşırı övülmüş, ya da fazlasıyla yerilmişlerdir[55]. Haccâc da bunlardan bir tanesidir. İslâm tarihinde tedvîn faaliyetinin başladığı dönem, Emevîlerin tarihten silinip yerini Abbâsîlere bıraktığı dönemdir. Çoğu zaman iş başına gelen yeni bir idâre, sistemini sağlamlaştırmak için kendinden önceki idâreyi veya idârecileri karalamaya ve kötülemeye başlar. Bu işte de devletin resmî tarihçileri büyük rol üstlenirler. Abbâsîler de bunu yapmışlardır. Emevî soyundan olanlara veya Emevî yanlılarına zulmedilmiş ve Ömer b. Abdülaziz hâriç bütün Emevî halîfe ve idârecileri alabildiğine kötülenmiştir[56]. Bu yüzden Haccâc'ın yapmadığı bir işi ona isnâd edebilecekleri gibi, bazı olaylar da gereğinden fazla abartılmış olabilir. Özellikle rivâyet edilen sayıda insan öldürdüğünü, kadın ve erkekleri aynı hapishânede tuttuğunu[57] ka-

54. İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 127–128.
55. Ahmet Önkal, "İslam Tarihçiliğinde Tarafsızlık Problemi", *İslami Araştırmalar Dergisi*, Ankara 1992, VIII, 189.
56. Önkal, "İslam Tarihçiliğinde Tarafsızlık Problemi", VIII, 189.
57. el-Karamânî, *Ahbâru'd-Düveli ve Asârü'l-Üveli fi't-Târîh*, thk., Ahmed Hatit vd., Beyrut 1412/1992, I, 29.

bul etmek mümkün değildir.Yine bazen ona söylemediği halde bazı sözler de isnâd edilmiş olabilir. Haccâc'ın hayatta en çok lezzet aldığı işin kan dökmek olduğunu[58] söylemesi, Medîne'den çıkarken yaptığı rivâyet edilen konuşma buna sadece bir kaç örnektir. Bazen de rivayetlerde Haccâc, başkalarının diliyle yerilmeye çalışılmıştır. Ancak yine de rivayete dikkatli bir şekilde baktığımızda bunun makul olamayacağını kestirmek zor değildir. Bu konuyla ilgili sadece bir örnekle yetinmek istiyoruz. Halife Abdülmelik, bir gün Haccâc'a:

"Kendisinin ayıbını bilmeyen hiç kimse yoktur. Sen de bize kendi ayıplarını anlat" diye sormuş. Haccâc, halifeden özür dileyerek bu soruya cevap vermek istemediğini söylemiş. Halife ısrar edince Haccâc kendisini inatçı, kindar ve hasetçi biri olarak tanımlamıştır. Abdülmelik de onun bu sözlerini şu şekilde değerlendirmiştir: "Senin anlattığın kötülükler, şeytanda bile yoktur" Bir başka rivayette ise Abdülmelik, Haccâc'a "Öyleyse seninle şeytan arasında akrabalık var"[59] demiştir. Halife ile valisi arasında böyle bir konuşma olabilir mi? Böyle bir ilişki ne kadar sağlıklı olabilir? Aslında bu rivayette verilmek istenilen şey, Haccâc'ı şeytan, hatta ondan daha kötü göstermektir.

Bazen rivayetler daha ileri gidecek boyuttadır. Konuyla ilgili bir kaç örnek verelim. Rivayet şu şekildedir: Adamın biri, Hz. Ömer'e gelerek Iraklıların valilerini taşladıklarını haber verdi. Bunun üzerine Hz. Ömer, öfkeli bir halde dışarı çıktı, bize namaz kıldırdı. Namazın arkasından Ömer, aralarında Şamlıların olup olmadığını sordu. Sonra da: "Ey Şamlılar! Iraklılarla savaşmaya hazırlanın. Çünkü onların arasında şeytan yumurtlamış, yavrulamıştır. Allahım! Onlar bizi şaşkına döndürdüler. Sen de onları şaşkına döndür ve Sakîfli genci –Haccâc kastediliyor!- âcilen başlarına musallat et ki, onlara cahiliye hükmüyle hükmetsin. Onların iyilerinin iyiliğini kabul etmesin, kötülerinin de kötülüğünü bağışlamasın".[60] Burada Haccâc, Hz. Ömer'in diliyle bir musibet olarak verilmeye çalışılmakta-

58. Mes'ûdî, *Mürûc*, III, 132.
59. İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 131.
60. İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 131–132. Buna benzer oldukça çok rivayet bulunmaktadır. Bu tür rivayetler için bkz., İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 131–139.

dır. Bu ve buna benzer rivayetlere karşı ihtiyatlı olunması ve hemen kabul edilmemesi gerektiği kanaatindeyiz

Bir başka rivayette Hz. Ali'nin "Allah'ım! Ben onlara güvendim, onlar bana hainlik ettiler. Ben onlara nasihat ettim, onlar bana hile yaptılar. Başlarına kürkünü giyen ve onlara cahiliye hükmü ile hükmeden, oraların ürünlerini yiyen, böbürlenen, zulme meyleden Sakîfli delikanlıyı –yani Haccâc'ı- musallat et!"[61] şeklinde dua ettiğinden bahsedilmektedir. Bu tür rivayetlere göre Haccâc, bir yalancı, katil, şeytan, şeytana ve sihre inanan, kâfir, her türlü günahı işleyebilen günahkâr, zorba ve cehennemlik biridir. Böyle bir rivayeti kabul etmek mümkün değildir.

İbn Kesîr bu tür rivayetleri aktarmasına karşılık aynı zamanda böylesi rivayetler karşısında ihtiyatlı olunması gerektiğini açıkça belirtmektedir: "...Haccâc, zorba, inatçı bir kimse olup en basit şüpheden ötürü kan akıtmaya cüretkârdı. Önceki sayfalarda anlattığımız gibi açıkça küfür sayılan çok çirkin sözler sarfetmişti. Her ne kadar o sözlerinden ötürü tövbe edip geri dönmüşse de bunun sorumluluğunu üzerinde taşımaktadır. Ama şundan da korkarız ki, bu tür sözler bir nevi abartılı olarak ondan nakledilmiş de olabilir. Onun adına uydurulmuş olabilir. Çünkü Şiîler, birçok sebepten ötürü ona düşmanlık beslemekteydi. Belki de onun bazı sözlerini çarpıtmışlardır. Ondan naklettikleri çirkin kelimelere ilaveler yapmışlardır".[62] İbn Kesîr'in bu ifadesi, her şeyi açıkça ortaya koymaktadır.

Buna karşın -az da olsa- onu övmek için söylenen sözlere de ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Onun her gece Kur'an'ın dörtte birini okuduğu[63] ve samimî bir müslüman[64] olduğu şeklindeki rivayetler buna birer örnektir.

---

61. İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 132. Bu tür ithamlarla ilgili bkz., İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 131–139. Bir örnek vermek gerekirse: Servî, İbn Avf'ın şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Ebû Vâil'e, Haccâc'ı sordum ve ona: "Sen, Haccâc'ın cehennemlik olduğuna tanıklık eder misin? dedim. O da şu karşılığı verdi: "Haccâc'ın cehennemlik olmadığını söyleyerek yüce Allah'a karşı tanıklık etmemi mi istiyorsunuz?" İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 137.
62. İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 132–133.
63. ez-Zerkeşi, *el-Bürhân fî Ulûmi'l- Kur'ân*, thk., M. Ebû'l-Fadl İbrâhim, Beyrut 1391/1973, I, 250.
64. Lammens, "Haccâc", *İA.*, V, 19.

Ayrıca siyasî amaçlı olarak fırka (mezhep) ve devletler de birbirlerine karşı hadis uydurma yarışına girişmişlerdir[65]. Özellikle kişileri konu alan bu tür çatışma Emevî ve Abbâsî hükûmetleri zamanında da devam etmiştir. Abbâsî yönetimi ve halîfelerinden bazılarının parlak idaresini müjdeleyen bir hayli hadislere mukâbil[66], Emevîleri metheden mevzû hadislere rastlamak pek mümkün değildir. Süyûtî, Abbâsîlerin hilâfetini müjdeleyen ve Emevîlerin idaresinden korkutan hadislerden[67] örnek vermesine rağmen Abbâsîlerin yaptıklarını mâzur göstermektedir. Hâlbuki siyasî uygulamalar bakımından Abbâsîler, Emevîlerden pek de farklı olmamışlardır.

4-Haccâc'ın Görevli Seçiminde Göz Önünde Bulundurduğu Kriterler

Haccâc, görevli atarken kişilerin ehliyetli olmalarının yanında kendisi gibi sert karakterli olmasına özen göstermiştir. Mesela Haccâc, sâhibu'ş-şurtasının (emniyet müdürü) kendisi gibi katı yürekli, kararlı, asık suratlı ve güvenilir olmasını istemiş ve bu vasıflarda kişileri atamıştır. Haccâc'a sahibu'ş-şurta olarak Abdurrahman b. Ubeyd et-Teymî'yi önermişlerdir. Haccâc da onu söz konusu göreve atamıştır. Abdurrahman, halka karşı oldukça acımasız davranmıştır. Borçlu olanı hapsetmiş, mezar soyanı diri diri mezara gömmüş, ev yakanı hapsederek cezalandırmıı, zanlının hırsız olduğuna hükmetmiş ve 300 kırbaç vurdurmuştur. Onun bu sertliği yüzünden insanlar öylesine sinmiş ki, 40 gece geçtiği halde bir suç işleyen hiçkimse çıkmamıştır. Haccâc, bu uygulamalarıyla onu çok beğenmiş ve Kûfe ve Basra'nın sahibu'ş-şurtalığı görevini ona vermiştir[68].

5-Haccâc'ın Ölümü

Bütün gücünü Emevî saltanatının ayakta kalması için harcayan Haccâc, yaklaşık yirmi beş yılı aşkın bir mücadeleden sonra Kûfe ile

---

65. M.Yaşar Kandemir, *Mevzu Hadisler*, Ankara 1987, s. 32.
66. Süyûtî, *Tarih*, s.12-18. Yine Emevîler aleyhinde uydurulmuş hadisler için bk. el-Mervezî, *Kitâbü'l-Fiten*, thk., Süheyl Zekkâr, Dımaşk 1411/1991, s. 72-77.
67. Süyûtî, *Tarih*, s. 12–18.
68. İbn Kuteybe, *Uyunu'l-Ahbâr*, I, 16; Altınay, *Emevîlerde Günlük Hayat*, s. 110.

Basra arasında kendi kurduğu Vâsıt şehrinde ölmüştür. Mezarının yeri belirsiz hale getirilmiştir. Bunun sebebi ise, düşmanlarının onu mezarından çıkarıp yakmak istemeleridir[69].

Haccâc, kaynakların çoğunluğuna göre 95/714 yılında 54 yaşındayken vefat etmiştir[70]. Öldüğünde kaç yaşında olduğu konusunda başka rivayetler de bulunmaktadır. Ancak biz onun doğumu konusunda ölümü ile bilgileri verdiğimiz için burada tekrar etmeyeceğiz.

Lammens, Haccâc'ın mide kanserinden öldüğünü, Vâsıt şehrine gömüldüğünü, ancak intikam almak isteyenlerin cesedine hakaret etmelerinin önüne geçilmesi için, kabrinin nerede olduğunu belli edecek hiçbir iz bırakılmadığını belirtmektedir[71]. Başka kaynaklarda da Haccâc'ın, Saîd b.Cübeyr'i öldürtmesinden sonra kendisini kaybettiği, geceleri uyuyamadığı ve bunun sonucu olarak sağlığını kaybedip öldüğü belirtilmektedir[72]. Bu, Haccâc'ın ölümüne bir neden olabilir. Çünkü yaşantısı sayesinde psikolojisi bozulmuş, bu da sağlığını etkilemiş olabilir. Özellikle günümüzde hastalıkların en önemli sebeplerinden birinin stres ve sıkıntı olduğu gerçeği göz önünde bulundurulursa bu gerçek göz ardı edilemez. Ancak doğrudan Haccâc'ın ölümünü Saîd b. Cübeyr'i öldürmesi olayına bağlamanın doğru olamayacağı kanaatindeyiz. Muhtemelen başka sağlık nedenleri de olabilir. İbn Kesîr'deki rivayette adamın birinin Haccâc hakkında "Haccâc'ı hastalıktan helak olmak üzereyken cuma namazına gelir halde gördüm" demesi de[73] bu konuda bir ipucu vermektedir.

Başta âlimler olmak üzere halk Haccâc'ın ölmünü sevinçle karşılamıştır. Hatta Hasan-ı Basrî, Haccâc'ın ölüm haberini aldığında şü-

---

69. İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 138.
70. Belâzürî, *Fütûh*, s. 712; Ya'kûbî, II, 290; Ömer Ferruh, s.166; Hudarî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 518; Işş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 224. İbn Kesîr'e göre ise Haccâc, öldüğünde 55 yaşındaydı. Başlangıçta da belirttiğimiz gibi ona göre Haccâc'ın doğum tarihi hicri 40 yılıdır. İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 138.
71. Lammens, "Haccâc", *İA*., V, 20; İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 53; Vekîl, *el-Ümeviyyûn*, I, 458; Lammens, "Haccâc", *İA*.,V, 20; Dırar Salih, *Haccâc*,, s. 120.
72. İbn Hallikân, II, 53;Vekîl, *el-Ümeviyyûn*, I, 435; Lammens, "Haccâc", *İA*.,V, 20; Dırar Salih, s.120.
73. İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 137; Vekîl, *el-Ümeviyyûn*, I, 458.

kür secdesine kapanmış, daha önce ona karşı gizlediği duygularını artık açığa vurmuş ve şöyle demiştir: "Allah'ım! Onu öldürdün, gittiği yolu da artık aramızdan kaldır".[74]

Haccâc'ın acımasızlığıyla ilgili bazı aşırı rivayetler ölümü sonrasında da devam etmektedir. İbn Kesîr'in ifadesine göre Asmaî, babasının şöyle dediğini rivayet etmiştir:

"Haccâc'ı rüyamda gördüm. Ona: "Allah sana ne yaptı?" diye sordum. Haccâc, şu cevabı verdi: "Öldürdüğüm her insana karşılık Allah beni defalarca öldürdü" Onu bir yıl sonra gördüm, kendisine: "Ey Haccâc, Allah sana ne yaptı?" diye sordum. O da bana şu karşılığı verdi: "Ey anasının bızrını emen adam! Sen bu soruyu geçen yıl da sormamış mıydın?".[75] Elbetteki bu tür rivayetlere itimat etmemiz beklenemez.

B-HACCÂC'IN FARKLI GRUPLARLA İLİŞKİSİ

Burada Haccâc'ın döneminin meşhur âlimleri ve şairleri ile olan ilişkisini ele almaya çalışacağız.

1-Haccâc'ın Ulemâ İle İlişkisi

Haccâc'ın âlimlerle ilişkisinin olumlu yönde olduğunu söyleyemeyiz. Çünkü onun her alanda uyguladığı siyaset, âlimler tarafından kabul görecek uygulamalar değildi.

Haccâc, halka olduğu gibi âlimlere karşı da hoşgörüsüzdü. Onların eleştirileri ve uyarılarına tahammül edebilecek kadar olgunlaşmış değildi. Mesela Haccâc Abdullah b. Zübeyr'i öldürdüğünde dönemin meşhur âlimlerinden Abdullah b. Ömer[76] kendisiyle namaz kılmak istememiştir. Haccâc, ona "İbn Zübeyr, Allah'ın Kitabı'na aykırı hareket etti" diyerek İbn Zübeyr'i suçlamıştır. Abdullah b. Ömer de "Yalan söyledin" diye tepki göstermiştir.[77]

---

74. İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 138.
75. İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 139. Buna benzer aynı yerde pek çok rivayetler bulunmaktadır.
76. Abdullah b. Ömer hakkında bkz., Ahmet Turan Yüksel, *Abdullah b. Ömer*, Konya 2004.
77. İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 127.

Yine Haccâc, Mısır'da şahit olduğu bir olay üzerine şöyle demiştir: "Bu adamlar Ebû Bekir ve Ömer'in hayatlarını birbirlerine anlatarak Emîrü'l-mü'mînine (Abdülmelik'e) itaati bırakıyorlar, bunların hepsinin boynunu vurmak lazım".[78]

Bir defasında Haccâc, Vâsıt caminde minberde Abdullah b. Mes'ud'a hakaret etmişti. Onun İbn Mes'ûd hakkında "Abdullah b. Mes'ud münafıkların başıdır. Eğer ona yetişseydim, toprağı onun kanıyla sulardım" dediği belirtilmektedir.[79] Buradan anlaşılmaktadır ki Haccâc'ın öfkesi, sadece döneminde yaşayan âlimlere değil, önceden yaşamış, ancak Emevîlere karşı aktif muhalefet içerisinde bulunan âlimleri de kapsamaktadır. Haccâc'a göre Abdullah b. Abbas, bir sofudur.[80]

Aycan'a göre Haccâc'ın geçmiş sahabe ile ilgili bilgi ve kültürü tamamen taraflı olup, Emevîlerin ve onların taraftarlarının anlattıkları doğrultudadır. Onu böyle düşünmeye zorlayan o günkü siyasî atmosferdir. Nitekim onun hayatta kalan sahabeye de pek hoş davranmadığı kaynaklarımızda sabittir[81].

Haccâc'ın âlimlerle ilişkisi konusuna ışık tutacak bir anekdotu İbn Kesîr aktarmaktadır. Haccâc, bir defasında babasıyla birlikte Mısır'da Büyük Camideydi. Mısır kâdısı âlim Süleym b. Anz yanlarından geçiyordu. Haccâc'ın babası ayağa kalkıp ona selam verdi. Sonra kadıya:

– Ben mü'minlerin emirinin yanına gideceğim. Ondan yapmamı istediğin bir şey var mı? diye sordu. Kadı, görevinden azledilmesini istediğini söyledi. Bu konuda yardımcı olmasını belirtti. Haccâc'ın babası ise kendisinin çok iyi bir kadı olduğunu, dolayısıyla görevde kalması gerektiğini ifade etti. Haccâc'ın babası oğlunun yanına döndüğünde Haccâc babasına şöyle dedi:

– Babacığım! Sen Sakîfli olduğun halde nasıl olur da Tecibli bir adamın önünde ayağa kalkarsın? Babası:

– Oğlum! Allah'a yemin olsun ki ben bütün insanların bu ve benzeri adamlar sayesinde ilahi rahmete mazhar olduklarına inanı-

78. İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 125.
79. İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 135.
80. *Doğuştan Günümüze*, II, 352.
81. Aycan, "Haccâc" (makale) , s. 42.

yorum, dedi. Haccâc ise, emirü'l-mü'minine bu ve benzeri –yani âlimleri kastediyor- adamlardan daha zararlı kimselerin olmadığını belirtti. Babası nedenini sorduğunda Haccâc:

– Çünkü bu ve benzeri adamların etrafında insanlar toplanır, bunlar da onlara Ebû Bekir ve Ömer'in yaşantısından bahsederler. Sonra da dinleyiciler, onların yaşantısıyla mü'minlerin emirinin yaşantısını mukayese eder ve mü'minlerin emirinin yaşantısını hor ve küçük görürler. Sonra da halifeye düşmanlık besleyip ayaklanarak ona itaatin gerekli olmadığına inanırlar. Allah'a yemin ederim ki, eğer ben idarede görev alırsam, böylesi insanların boyunlarını vururum, dedi[82]. Bu da göstermektedir ki, Haccâc'ın babası halife nezdinde itibarlı birisidir. Yine söz konusu rivayeti kabul ettiğimizde babasının oğlu Haccâc'a göre âlimlere karşı daha saygılı olduğunu söyleyebiliriz.

Haccâc döneminde âlimlerin çoğu onun uygulamalarına karşı çıkıyordu. Haccâc'a karşı gerçekleştirilen ayaklanmalara bilfiil katılmasalar bile destekliyorlardı. Ancak onlardan Hasan-ı Basrî hariçti. Çünkü o, Haccâc'a karşı ayaklanmayı uygun görmüyordu. Bu nedenle Hasan-ı Basrî, İbnü'l-Eş'as'a destek verenleri uyarıyor ve onları ayaklanmadan alıkoymaya çalışıyordu. Ona göre Haccâc, Allah'ın bir belasıydı, imtihanıydı. Allah'ın belasına kılıçla karşılık vermemek gerekirdi. Ona karşı sabırlı ve sakin olmak ve Allah'a yalvarmaktan başka bir çare yoktu[83].

Kaynaklara baktığımızda Haccâc'ın bir takım âlimler tarafından imanının sorgulandığını görmekteyiz. İlk dönem tarihçiler, Haccâc'a nisbet edilen bir takım söz ve uygulamalardan dolayı onun kâfir olduğunu belirtmişlerdir[84]. Onun kâfir olduğunu söyleyen veya söyledikleri iddia edilen âlimler arasında Saîd b. Cübeyr[85] ve eş-

82. İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 119.
83. İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 135.
84. Mes'udî, *Mürûc*, III, 105.
85. Saîd b. Cübeyr, Haccâc'a karşı ayaklanan kurranın öncülüğündeki Abdurrahman İbnü'l-Eş'as ayaklanmasına katılmıştır. Savaştan Haccâc'ın galibiyetle çıkması üzerine Saîd b. Cübeyr, Mekke'ye kaçmış, fakat Mekke valisi onu Haccâc'a teslim etmiştir. Saîd b. Cübeyr, Haccâc tarafından 94/712 yılında öldürülmüştür. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VI, 178.

Şa'bî'nin[86] adlarının geçtiğini görmekteyiz. Saîd b. Cübeyr, onun hakkında "Vallahi Haccâc'a karşı sadece kâfir olduğu için isyan ettim"[87] derken Şa'bi de onun hakkında şöyle demektedir: "Haccâc, tağuta inanmış bir mü'min, Allah'ı da inkar etmiş bir kâfirdir"[88]. Fakat ne hikmetse bunları aktaran kaynaklar, söz konusu âlimlerin neden Haccâc'a karşı böyle söyledikleri konusunda herhangi bir bilgi vermemektedirler. Dolayısıyla söz konusu rivayetleri ihtiyatla karşıladığımızı burada belirtmek isteriz.

Maalesef bazı araştırmacılar, bu tür rivayetleri herhangi bir değerlendirmeye tabi tutmadan almışlardır. Örneğin Abdüllatif Şirare, Haccâc ile ilgili kaleme aldığı oldukça subjektif eserinde[89] Haccâc hakkında hiçbir delil sunmadan şu değerlendirmelerde bulunmaktadır: "Haccâc, din olarak İslam dininden nefret ediyordu. O, İslam Peygamberinden, onun ashabından, Haşim oğullarından da nefret ediyordu...". Bütün bunların Haccâc'a düşman olan grup veya gruplar tarafından uydurulmuş rivayetler olarak değerlendirmekteyiz. Çünkü Haccâc'a karşı olanlar arasında sadece Şiîler yoktu. Hâricîler, Zübeyriler, İbnü'l-Eş'as taraftarları gibi farklı gruplar yer almaktadır. Haccâc hakkında araştırma yapan Riyaz Mahmud Ruveyha ise, Haccâc'ın sert bir idareci olması ve pek çok insanın kanını akıtmasına rağmen onun müslüman olduğunu savunmuştur. Kitabında konuyla ilgili özel bir başlık bile açmıştır.[90] Hâlbuki daha önce belirttiğimiz gibi İbn Kesîr'de onun dine düşkün olduğunu gösteren rivayetler de bulunmaktadır. Örneğin söz konusu rivayetlere göre Haccâc, sarhoş edici içecekleri terk etmekle dindar idi. O,

---

86. eş-Şa'bi, Haccâc döneminde bir ara Kûfe kadılığı görevinde bulunmuştur. 104 veya 105/722–723 yılında Ömer b. Abdülaziz döneminde vefat etmiştir. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VI, 171; Halife, *Tarih*, s. 157.
87. İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 136.
88. İbn Abdirabbih, *Ikd*, V, 50; *Tehzibü İbn Asakir*, IV, 75.
89. Abdüllatif Şirare, *el-Haccâc, Tâğiyetü'l-Arab*, Beyrut 1950, s. 131. Eserin adından da anlaşılacağı gibi yazar daha çalışmasına başlamadan önce taraflı bir çalışma yapacağı göstermiştir. Çünkü eserin başlığının Türkçesi, "Arapların azgını Haccâc" şeklindedir.
90. Riyaz Mahmud Ruveyha, *Cebbâru Sakîf el-Haccâc b. Yûsuf*, Beyrut 1963. Yazar, el-Akidetü ve'l-İman ınde'l-Haccâc b. Yûsuf" (Haccâc b. Yûsuf'un imanı ve inancı) başlığında Haccâc'ın inancını ve mümin mi kâfir mi olduğu konusunu incelemektedir. Bkz., s. 55-61.

her ne kadar pek çok insanın kanını dökmüş olsa da çokça Kur'an okurdu. Allah yolunda cihada ve fethe düşkündü, Kur'an ehli insanlara bolca atiye vermekten zevk alırdı...".[91] Sahabeden hadis dinlemiş ve az da olsa bazı hadisler rivayet etmiştir. Örneğin Enes b. Mâlik, Semüre b. Cündeb, Abdullah b. Ömer, Esma bnt. Ebî Bekir ve diğerlerinden hadisler rivayet etmiştir. Daha önce ifade ettiğimiz gibi Haccâc, Kur'an eğitimi vermiştir, yine bazı güvenilir fakihlerin ifadesine göre her gece Kur'an okuduğu belirtilmektedir.[92] Hatta Haccâc, hafızlara özel önem vermiş, onları kendisine yakınlaştırmıştır. Hafızları ve kurrayı etrafına toplamış, onlarla birlikte Kur'an âyetleri üzerinde değerlendirmelerde bulunmuştur.[93] Kezâ Haccâc, namazlarını vaktinde kılmaya ve İslam'ın kurallarına uymaya özen göstermiştir. Çocuklarının eğitimini üstlenecek şahsın hıristiyan olduğunu öğrendiğinde bunu reddetmiştir. Çocuklarının İslam terbiyesi altında yetişmesini istemiştir. Kızını halife Velid b. Abdülmelik'in dinine düşkün olan oğlu Mesrur ile evlendirmiştir.[94] Burada da görüldüğü gibi Haccâc hakkındaki söylenenler birbirleriyle çatışmaktadır. Dolayısıyla rivayetleri bütünlük içerisinde değerlendirmemiz gerektiği kanaatindeyiz.

2-Haccâc'ın Şairlerle İlişkisi

Yaptığımız araştırma boyunca Haccâc'ın şiirle uğraştığı ya da şiir yazdığı konusunda herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Ancak bu, onun şairlerle yakından ilgilenmediği anlamına gelmez. Her Emevî yöneticisi gibi o da hem kendisini hem de devleti öven şairleri desteklemiş, aleyhte olanları da cezalandırmaktan geri durmamıştır.

Emevîler döneminde zenginlerin ve –özellikle- yöneticilerin ve yetkililerin, şairlere itina göstermeleri ve gereken önemi vermeleri kendi yararlarına idi. Çünkü şairler istedikleri zaman bir insanı göklere çıkarabiliyorl ya da yerin dibine batırmak istediklerinde de

---

91. İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 133.
92. İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 119. ez-Zerkeşî, Haccâc'ın her gece kur'an'ın çeyreğini okuduğunu belirtmektedir. *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an*, thk., Muhammed Ebû'l-Fazl, Kahire 1957, I, 250.
93. Zünûn, s. 56.
94. *Eğani*, XVIII, 78; İbn Abdirabbih, *Ikd*, IV, 422.

o kişi insan arasına çıkamaz duruma gelebiliyordu. Bu yüzdendir ki akıllı ve tecrübeli yöneticiler asla şairleri eli boş göndermemiş, onlara kötü davranmamışlardır. Haccâc da böylesi idarecilerden biridir. Haccâc, Sevâd bölgesindeki bir beldenin idarecisi olarak Şecere b. Süleyman el-Absî'yi atamadı. Şair A'şâ bir ihtiyacını karşılamak için Şecere'nin yanına gelmiş, ancak Şecere onun ihtiyacını karşılamayı reddetmişti. Bunun üzerine A'şâ şiiriyle onu hicvetmiş, onun orta parmağındaki bir kusuru şiirinde belirtmişti. Şecere bir gün Haccâc'ın huzuruna girdiğinde Haccâc ona "Ey Şecere! Şu orta parmağını bana göster de bir bakayım!" demiş, Şecere "Allah emirin iyiliğini versin, ne yapacaksınız?" diye bundan kaçınmaya çalışmıştır. Haccâc, "A'şa'nın zikrettiği şey var mı ona bakacağım" demiştir. Şecere buna utanmıştır. Sonra Haccâc, A'şâ'ya, Şecere'nin bölgesindeki gelirlerden verilmesini emretmiş ve "Ey Şecere! Sana bir şair ya da keskin dilli biri geldiğinde ayıbını ve namusunu ondan satın al" nasihatinde bulunmuştur.[95]

Emevî döneminin üç meşhur şairlerinden (Ferezdak, Cerîr ve Ahtal) Cerîr, Haccâc'ın şairiydi. Haccâc'ı çok iyi övdüğü bir şiiriyle Abdülmelik'in dikkatini çekmiş ve bu nedenle saraya alınmıştır[96].

Bütün bunlara rağmen Haccâc, kendisini hicveden şairlere karşı hoşgörülü davranmamıştır. Meşhur sahabi Numan b. Bişr'in kızı Humeyde, o dönemin şairlerindendi. Onun keskin bir dilinin olduğu söylenmektedir. Şiirlerinde evlendiği kocalarını ağır dille hicvetmiştir. Bir defasında kızkardeşi Ümmü Ebân, Haccâc ile evlendiğinde Humeyde, Haccâc'ı hicveden beyitler söylemiştir. Haccâc bundan rahatsız olmuş ve Humeyde'yi Irak'tan Şam'a sürmüştür[97]

Yine o dönemin meşhur şairlerinden Ömer b. Ebî Rebia, aşk şiirleri yazmasıyla meşhurdu. Bu yüzden tenkit ediliyordu. Haccâc, Ömer'e mektup yazarak şiirlerinde hoş olmayan şeyler yazmaması konusunda uyarmıştır. Ömer de Haccâc'dan korktuğu için onun istediğini yerine getirmiş, yani şiirlerinde kötü şeyler yazmamıştır[98].

---

95. *Eğanî*, VI, 58; Altınay, *Emevîlerde Günlük Hayat*, s. 429–430.
96. *Doğuştan Günümüze*, II, 575.
97 Ramazan Altınay, "Emevîler Döneminde Bazı Yönleriyle Kadın", *EKEV Dergisi*, Ankara 2004, sayı: 21, s. 91.
98. Aycan, "Eğlence Sektörü", XXXVIII, 174.

Bir başka aşk şiirleri yazan şair de Numeyrî lakaplı, Sakîfli Muhammed b. Abdullah b. Numeyrî idi. Numeyrî, aslında Emevî yanlısı bir şairdi; ancak o Haccâc'ın kızkardeşi Zeyneb'e aşık olmuştu, onun için aşk şiirleri yazıyordu. Konu Abdülmelik'e kadar ulaşmış ve halife rahatsızlığını valiye bildirmiştir. Haccâc, onu ölümle tehdit etmiştir. Numeyrî, once Yemen'e kaçmış, sonra Irak'a tekrar dönmüş ve Haccâc onu affetmiştir[99]. Haccâc'ın onu affetmesi, muhtemelen onun Emevî yanlısı olmasındandır. Aksi takdirde onu nerede olursa olsun öldürürdü.

99. Aycan, "Eğlence Sektörü", XXXVIII, 174.

Sonuç

Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî yaklaşık 41/662 yılında Tâif'te doğmuştur. Kaynaklarda onun hayatının ilk dönemleri hakkında fazlaca bir bilgiye rastlanılamamıştır.

Muâviye b. Yezîd'in (II. Muâviye) ölmesiyle büyük bir sarsıntı geçiren Emevî Devleti'nin yeniden kurulması veya yapılanmasında önemli işler başarmış olan Haccâc, Emevî vali ve komutanları arasında mümtâz bir konuma sahipti. Abdülmelik b. Mervân ve Velid b. Abdülmelik'in saltanatını sağlamlaştıran ve koruyan Haccâc b. Yûsuf'tur.

Gençliğinde Kur'an muallimi olarak çalışmasının yanında başka işler de yaptığı rivâyet edilen Haccâc, idârî hayatına Abdülmelik'in vezîri ve danışmanı olan Ravh b. Zenba'ın (85/704) komutası altında bir asker olarak başlamıştır. Daha sonra Abdülmelik'in Mus'ab b. Zübeyr ile yaptığı mücâdelede kendisini göstermiş olan Haccâc, Abdülmelik tarafından İbn Zübeyr üzerine gönderilen ordunun komutanlığına getirilmiştir.

Abdullah b. Zübeyr'i öldürmesinden sonra yaklaşık iki yıl Hicâz valisi olarak kalmıştır. Bundan sonra ise 75/694 yılında Irak ve Basra valiliğine atanmıştır. Burada Hâricîlerle mücâdele etmiştir. Özellikle Hâricî liderlerden Şebîb b. Yezîd ile olan mücâdelesi, Haccâc'ı zaman zaman zor durumlara sokmuştur. Sonuçta Irak ve Basra'da Hâricî isyânlarını bastırarak sükûneti sağlamıştır. Bunun ardından Haccâc, Horasan valiliğine atanmıştır. Doğuya doğru fetihleri ge-

nişletmek maksadıyla önce Ubeydullah b. Ebî Bekre'yi Zunbîl üzerine göndermiştir. Onun yenilmesi üzerine büyük bir orduyu Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as komutasında Zunbîl üzerine sevketmiştir. İbnü'l-Eş'as ve askerlerinin Haccâc'a karşı isyân etmeleri ile Haccâc, İbnü'l-Eş'as ile mücâdele etmek zorunda kalmıştır.

Haccâc, Mâverâünnehir üzerinde fetihler gerçekleştiren Kuteybe b. Müslim'i, Mühelleb b. Ebî Sufra'nın oğulları Yezîd ile Mufaddal'ı azlettikten sonra Horasan valiliğine atamıştır. Sind bölgesine de akrabası Muhmmed b. Kâsım'ı getirmiştir. Buralarda değişik bölgeler fethedilerek İslâm ülkesinin sınırları oldukça genişlemiştir. Haccâc, 95/714 yılında Vâsıt şehrinde ölmüştür.

Haccâc, yaptıkları ile her ne kadar sert ve acımasız bir politika izlemişse de, bunun yanında tarihe mâl olmuş faaliyetleri de bulunmaktadır. Bunlar arasında Muâviye döneminde başlayan posta teşkilâtını geliştirmesi, Vâsıt şehrini kurması, Kur'an'ı harekeleme ve noktalama işlerinde öncülük etmesini sayabiliriz. Haccâc hakkında bir çok sözler söylenmiştir. Bunda bazen aşırılığa gidilmiştir. Özellikle Emevî halîfe, vali ve komutanları hakkında gereğinden fazla olaylar abartılmıştır. Ancak bunu söylerken Emevî idârecilerini temize çıkarmak gibi bir niyetimiz yok. Haccâc, şüphesiz faaliyetleri ile övülmeyi hak etmiş bir kişi değildir; ancak onun hakkında söylenilen rivâyetleri aktarırken bazı tarihçilerin îtidâl ölçüsünü kaçırdıklarını, bizim ise söz konusu rivayetlere daha ihtiyatla yaklaşmamız gerektiğini belirtmemiz gerekir.

Bibliyografya

Abdülaziz es-Sâlim, *Târîhu'd-Devleti'l-Arabiyye*, Beyrut 1406/1986.

Abdülvahid Zünûn Taha, *el-Irak fî Ahdi'l-Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî mine'n-Nâhiyeti's-Siyasiyye ve'l-idâriyye*, Libya 2004.

Ağırakça, Ahmet, *Emevîler Döneminde Kıyamlar*, İstanbul 1992.

Aksu, Ali, "Asr-ı Saadet, Hualafâ-i Râşidîn ve Emevîler Döneminde Lakap Takma ve Halifelerin Lakapları", *CÜİFD.*, Sivas 2001, cilt v, sayı: 2, s 232.

———, "Emevî Devleti'nin Yıkılış Nedenleri Üzerine Bazı Mülahazalar", CÜİFD., Sivas 1999, sayı:3, s. 299-321.

———, *Emevî Devleti'nin Yıkılışı*, İstanbul 2007.

Altınay, Ramazan, *Emevîlerde Günlük Hayat*, Ankara 2006.

———, "Emevîler Döneminde Bazı Yönleriyle Kadın", *EKEV Dergisi*, Ankara 2004, sayı: 21, s. 91.

Apak, Adem, *Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti*, İstanbul 2003.

———, *Asabiyet*, İstanbul 2004.

Aycan, İrfan, "Haccâc b. Yûsuf", *DİA.*, İstanbul

———, "Sakîf Kabilesi ve Taif Şehrine İslam Tarihi Açısından Bir Bakış", AÜİFD., Ankara 1953, XXXIV, 219-235.

———, "Emevî İktidarının Devamında Sakîf Kabilesinin Rolü", *Din Öğretimi Dergisi*, Ankara 1989, s. 66–76.

———, "Haccâc b. Yûsuf, Valiliği ve Dönemindeki Olaylar", *Bizim Dergâh*, Ankara 1993.

———, "Emevî İktidarının Devamında Sakîf Kabilesinin Rolü", *Din Öğretimi Dergisi*, Ankara 1989, s. 66–76.

———, "Emevîler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri", *AÜİFD.*, Ankara 1999, XXXIX, 165.

———, "Ömer b. Abdülaziz ve Gayrı Müslimler", *Dini Araştırmalar*, Ankara 1999, cilt:1, sayı:3, s. 67.

el-Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (279/892), *Ensâbu'l-Eşrâf*, (II-V) thk., Max Schloessinger, Kudüs 1936.

———, *Fütûhu'l-Buldân*, çev., Mustafa Fayda, Ankara 1987.

Brockelman, Carl, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, çev., Neşet Çağatay, Ankara 1954.

Cahen, Claude, *İslâmiyet*, çev., E. N. Erendor, Ankara 1990.

Canan, İbrahim, "Enes b. Mâlik", *DİA.*, İstanbul 1995, XI, 234-235. Cerrahoğlu, İsmâil, *Tefsir Tarihi*, Ankara 1988.

———, *Tefsir Usulü*, Ankara 1983.

Çelik, Sebahattin, "Emevî Devlet Otoritesinin Tesisinde Haccâcb. Yûsuf es-Sekafî'nin Fonksiyoner Rolü", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Manisa 2003, cilt:1, sayı:1, s. 19–35.

Davudoğlu, Ahmed, *Sahîh-i Müslim Tercemesi ve Şerhi*, İstanbul 1983.

Demircan, Adnan, *Hâricîlerin Siyâsî Fâaliyetleri*, İstanbul 1996.

———, *İslam Tarihinin ilk Asrında İktidar Mücadelesi*, İstanbul 1996.

Dırar Sâlih Dırar, *Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî*, Beyrut 1390.

ed-Diyârbekrî, Hüseyn b. Muhammed b. el-Hasan (990/1582), *Târîhu'l-Hamîs fî Ahvali Enfesi Nefîs*, Beyrut ty.

Doğan, Yûsuf, "Emevîler Döneminde Mizahı Etkileyen Faktörler", *İstem Dergisi*, Konya 2006, sayı: 8, s. 218–219.

Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Komisyon, İstanbul 1989.

ed-Dûrî, Abdülaziz, "Dîvân", *DİA.*, İstanbul 1994, IX, 377-380.

Ebû Zehra, Muhammed, *İslâmda Siyâsî ve îtikâdî Mezhepler Tarihi*, Çev., Hasan Karakaya vd., İstanbul 1983.

Enginar, Mahmut, *Halid b. Abdullah el-Kasrî Hayatı ve Şahsiyeti*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Selçuk Üniv. Sos. Bil. Est., Konya 2006.

Erkoçoğlu, Fatih, *Abdülmelik b. Mervan ve Dönemi*, AÜSBE., (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 2006.

———, "Abdülmelik b. Mervan'ın Para Reformu", *İstem Dergisi*, Konya 2006, sayı: 8, s., 174-176.

———, "Recâ b. Hayve el-Kindî", *CÜİFD.*, Sivas 2007, sayı:XI/2, s., 365-403.

Fayda, Mustafa,"Câbiye", *DİA.*, İstanbul 1992, VI, 538

Fuad Sâlih Seyyid, *Mu'cemü'l-Evâil fî Târîhi'l–Arab ve'l-Müslimîn*, Beyrut 1412/1992.

Gömbeyaz, Melek Yılmaz, "Bir Emevî Valisi: Halid b. Abdullah el-Kasrî, *İstem Dergisi*, Konya 2006, sayı:8, s. 237–254.

Halîfe b. Hayyât (240/854), *Târîh*, thk., Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Beyrut 1405/1985.

Hasan İbrahim Hasan, *Siyâsî, Dînî, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi*, çev., İsmâil Yiğit vd., İstanbul 1985-86

Hittî, P.K., *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, çev., Sâlih Tuğ, İstanbul 1989.

Hizmetli, Sabri, "Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", *AÜİFD.*, Ankara 1985, XXVII, 149-176.

Hodgson, M.G.S., *İslamın Serüveni*, çev., Komisyon, İstanbul 1993.

el-Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, thk., Muhammed el-Osmânî, Beyrut 1406/1986.

———, *Târîhu'l Ümemi'l-İslâmiyye*, Mısır 1969.

Ibâdî, Ahmed Muhtar, *fi't-Tarihi'l-Abbâsi ve'l-Fâtımî*, Beyrut ty.

Imadüddîn Halil, *İslam Tarihi Bir Yöntem Araştırması*, çev., Ubeydullah Dalar, İstanbul 1985.

el-Işş, Yûsuf, (1387/1967), *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, Dımaşk 1985.

İbn Abd Rabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed (328/939) *el-Ikdü'l-Ferîd*, Kahire 1962.

İbn A'sem, Ebû Muhammed Ahmed (314/926), *el-Fütûh*, Beyrut 1986.

İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (597/1201), *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l Ümem*, thk., Muhammed Abdülkâdir Atâ vd., Beyrut 1412/1992.

İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed (630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*, Beyrut 1965.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî (852/1448), *Tehzîbü't-Tehzîb*, Beyrut ty.

İbn Haldun, Abdurrahman (808/1405), *Kitâbü'l-Iber ve Dîvânü'l-Mübtede-i ve'l-Haber*, nşr., Halil Şehhâde vd., Beyrut 1988.

———, *Mukaddime*, çev., Z.Kâdirî Ugan, İstanbul 1991.

İbn Hallikan, Ebû'l-Abbas Şemsuddîn Ahmed b Muhammed b. Ebî Bekr (681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâiz-Zemân*, Beyrut ty.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâil (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk., Ahmed Ebû Hâkim vd., Beyrut ty.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/828), *Kitâbü'l-Meârîf*, Beyrut 1970.

———, *el-İmâme ve's-Siyâse*, Kahire 1963.

İbn Manzur, Muhammed b. Mükerrem (630/711), *Muhtasaru Tarihi Dımaşk Li İbn Asâkîr*, thk. Muhammed Mut'ı el-Huffâz vd., Dımaşk 1404/1984.

İbn Sa'd, Muhammed (230/844), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut ty.

İbn Tabâtabâ, Sâfiyüddin Muhammed b. Ali (701/1302), *el-Fahrî*, Betrut ty.

İbn Toloni, el-Hasan b.Hüseyin b. Ahmed (836/923), *en- Nüzhetü's-Seniyye fî Ahbâri'l-Hulefâ ve'l- Mülûki'l- Mısrıyye*, thk., Muhammed Kemâleddîn, Beyrut 1408/1988.

Kara, Seyfullah, "İslam Tarihinde İlk Zihniyet Sapması: Emevîler Döneminde Otoritenin Dünyevileşmesi", *İstem*, Konya 2007, sayı: 8, s. 158.

el-Karamânî, Ahmed b.Yûsuf (1019/1610), *Ahbâru'd-Düveli ve Asârü'l-Üveli*, thk., Ahmet Hatit vd., Beyrut 1412/1992.

Kayaoğlu, İsmet, *İslam Kurumları Tarihi*, Ankara 1984.

Kazancı, Ahmet Lütfi, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi", *UÜİFD.*, Bursa 1992, Sayı IV, 117-127.

Kazıcı, Ziyâ, *İslam Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1991.

Kılıç, Ünal, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muaviye*, İstanbul 2001.

Kitapçı, Zekeriya, *Yeni İslam Tarihi ve Türkler*, Konya 1995.

Lammens, H., "Haccâc", *İA.*, (M.E.B.), İstanbul 1940, V, 18-20.

Lewıs, Bernard, *Tarihte Araplar*, Çev. H.D.Yıldız, İsanbul 1979.

Mahmud Ziyâde, *el-Haccâc İbn Yûsuf es-Sekafî el-Müfterâ Aleyh*, by 1995.

el-Makdisi, Mutahhar b.Tâhir (355/964), *el-Bed' ve't-Târîh*, Beyrut ty.

Mantron, Robert, *İslâmın Yayılış Tarihi*, Çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara 1981

el-Mervezî, Abdullah Nuaym b. Abdullah (229/844), *Kitâbü'l-Fiten*, thk., Süheyl Zekkâr, Dımaşk 1991.

el-Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin (346/1058), *Mürûcu'z- Zeheb ve Meâdînü'l-Cevher*, thk., Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kâhire 1964.

Mevdûdî, Ebû'l A'lâ, *Hilafet ve Saltanat*, çev. Ali Genceli, İstanbul 1966.

Muhammed Ebû'l-Fadl, Ali Muhammed el-Becâvî, *Eyyâmü'l-Arab*, Beyrut 1988.

el-Müberred, Ebû'l- Abbas Muhammed b. Yezîd (285/898), *el-Kâmil fi'l-Luga ve'l-Edeb*, thk., Muhammed Ahmed, Beyrut 1993.

Necdet Hammâş, *eş-Şam fî Devri'l-İslam mine'l-Feth hatta Sükûtü Hılâfet-i Benî Ümeyye*, Dımaşk 1987.

Nevin Abdülhâk Mustafa, *İslam Siyâsi Düşüncesinde Muhâlefet*, çev., Vecdi Akyüz, İstanbul 1990.

Onat, Hasan, *Emevîler Devri Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*, Ankara 1993.

Ömer Ferruh, *Târîhu Sadri'l-İslâm ve'd-Devletü'l-Ümeviyye*, Beyrut 1986.

Önkal, Ahmet,"İslâm Tarihçiliğinde Tarafsızlık Problemi", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Ankara 1992, VIII, 189–197.

Özaydın, Abdülkerim, "Aynü'l-Verde Savaşı", *DİA*., İstanbul 1991, IV, 283

———, "Bişr b. Mervân" *DİA*, İstanbul 1992, VI, 222–223

———, "Eşdak", *DİA*., İstanbul 1995,XI, 460-461.

Sahillioğlu, Halil, "Dirhem", *DİA*.,İstanbul 1994, IX, 369-371.

Sarıçam, İbrahim, *Emevî-Hâşimî İlişkileri*, Ankara 1997.

es-Sâmiri, Faysal *Sevretü'z-Zenc*, Beyrut 1971.

Seyyid Emir Ali, *Muhtasaru Târîhi'l-Arab*, nşr. Arif Ba'lbekî, Beyrut 1990

Streck, M.,"Vâsıt", *İA*., İstanbul 1988, XIII, 222-226

Süheyl Zekkâr, *Târîhu'l-Arab ve'l-İslâm*, Dımaşk 1975.

es-Süyûtî, Celâleddin (911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ*, Kâhire 1969.

Şükrü Faysal, *Hareketü'l-Fethi'l-İslâmi fil Karni'l-Evvel*, Beyrut 1982

et-Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerir (310/922), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, thk., Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhim, Mısır 1971

Turgut, Ali, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, İstanbul 1991.

el-Ubûdî, Câsim, "Musa b. Nusayr", *DİA*., İstanbul 2006, XXXI, 224-225.

Üçok, Bahriye, *Emevîler-Abbâsîler*, Ankara 1968.

Ünlü, Nûri, "Deyru'l-Cemâcim", *DİA*., İstanbul 1994, IX, 270.

———, *İslam Tarihi*, İstanbul 1992.

Vekil, Muhammed Hüseyin, *el-Ümeviyyûn Beyne'ş-Şark ve'l-Ğarb*, Beyrut 1995.

Vida, G.Levı Della,"Emevîler", *İA*., İstanbul ty., IV, 245

———, "Hâricîler", *İA*., Eskişehir 1997, V/I, 232-236.

Watt, Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev., Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara 1981.

Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sükûtu*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1963.

Wensınck, A. J., "Enes b. Mâlik", *İA*, İstanbul ty., IV, 273.

el-Ya'kûbî, Ahmed b. Ebû Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb (294/897), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Beyrut ty.

Yâkut el-Hamevî, Şihâbüddin Yâkût b. Abdullah (626/1229), *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut 1979.

Yardım, Ali, "Esmâ bnt. Ebîbekr, " *DİA*, İstanbul 1995, XI, 402–404.

Yıldız, Hakkı Dursun," Abbâsiler", *DİA*, İstanbul 1988, I, 31.

———, "Abdullah b.Zübeyr", *DİA*, İstanbul 1988, I, 145–146.

———, "Yezîd b. Mühelleb", *İA*, İstanbul 1988, XIII, 413–414.

Yiğit, İsmail, "Emevîler", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 87–92.

Yurdaydın, Hüseyin Gazi, *İslam Tarihi Dersleri*, Ankara 1988.

Yüksel, Ahmet Turan, *Abdullah b. Ömer*, Konya 2004.

———, *İhtirastan İktidara Kerbela, Emevî Valisi Ubeydullah b. Ziyâd Döneminin Anatomisi*, Konya 2001.

ez-Zehebî, Şemsuddîn Muhammed b.Ahmed b. Osman (748/1347), *Târîhu'l-İslâm*, (81–100 olayları), thk., Ömer Abdü's-Selam Tedmûrî, 1414/1993

———, *el-İşâretü ilâ Vefeyâti'l- A'yâni'l- Müntekâ min Târîhı'l-İslâm*, thk., İbrahim Salih, Beyrut 1411/1991.

ez-Zerkeşi, Bedruddin Muhammed b. Abdullah, *el-Bürhan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk., Muhammed Ebû'l-Fadl, Beyrut 1391/1973.

Zettersteen, K.V.,"Şebîb", *İA*, İstanbul 1979, XI, 372-373.

ez-Zirikli, Hayruddin, el-A'lâm, *Kâmüs Terâcim li Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-Arab ve'l-Musta'rabîn ve'l-Müsteşrikîn*, Beyrut 1980.

Haccâc'ın Kronolojisi

Yıl	Olaylar
1-Recep 65/Şubat 685	Haccâc ve babasının Mervan b. el-Hakem ile birlikte Mısır'a hareketi
2-Şa'ban 65/Mart 685	Haccâc'ın babasıyla birlikte Rebeze Savaşı'na katılışı
3-Ramazan 67/Nisan 687	Muhtar b. Ebî Ubeyd es-Sekafî'nin öldürülmesi
4-Cemadiyelahir/72 Kasım 691	Mus'ab b. Umeyr'in Öldürülmesi
5-Zilka'de 72/Mart 692	Haccâc'ın Abdullah b. Zübeyr üzerine gitmek için Taif'ten hareketi
6-Zilhicce 72/Mayıs 692	Haccâc'ın İbn Zübeyr ile mücadelesi sürüyor
7-Cemadiyelevvel 73/Ekim 692	İbn Zübeyr'in öldürülmesi
8-Safer 74/Haziran 693	Haccâc'ın Medine'ye vali atanması
9-Recep 74/Kasım 693	Bişr b. Mervan'ın ölümü
10-Recep 75/Aralık 694	Haccâc'ın Irak'a girişi
11-Şa'ban 75/Aralık 694	Haccac'ın Rustakbaz'a inişi
12-Şa'ban 75/Ocak 695	Haccac'ın Harcilere karşı çıkması için Mühelleb'e mektup yazması

13-Ramazan 75/Şubat 695	Mühelleb'in Hâricîleri Ramhürmüz'den sürmesi
14-Rebiüssani 76/Temmuz695	İbn Carud'un isyan etmesi
15-Safer 76/Mayıs 695	Hâricîlerden Salih b. Müserrih'in isyanı
16-Cemadiyelevvel76/ Eylül 695	Salih b. Müserih'in öldürülmesi ve Şebib'le mücadelesi
17-Sene 77/696	Haccac'ın Hâricîler karşısında galibiyet elde etmesi
18-Sene 78/697	Haccac'ın Horasan ve Sicistan valiliğine atanması vebu bölgeyle olan mücadelesi
19-Sene 79/698	Ubeydullah b. Ebî Bekr'in Sicistan'a saldırısı
20-Sene 80/699	Abdurrahman İbnü'l-eş'as'ın Sicistan üzerine gönderilmesi
21-Sene 81/700	İbnü'l-Eş'as'ın Haccac'a karşı isyanı
22-10Zilhicce 81/Ocak701	Tüster Savaşı ve Haccac'ın yenilgisi
23-23 Zilhicce 81/Şubat 701	Haccac'ın Zaviye'de konaklaması
24-Muharrem 82/Şubat 701	Zaviye Savaşı
25-Muharrem 82/Mart701	Zaviye Savaşı'nın Haccac'n zaferi ile sona ermesi
26-Rebiülevvel 83/Nisan 702	Deyrülcemacim Savaşının başlaması
27-Cemadiyelahir 83/Temmuz 702	Deyrülcemacim Savaşı'nın Haccac'ın zaferiyle sona ermesi
28-Şa'ban 83/Eylül 702	Meskin Savaşı
29-Sene 83/702	Haccac'ın Vâsıt şehrini inşası
30-Sene 83/703	Yezid b. Mühelleb'in Horasan'da fetihler gerçekleştimesi
31-Sene 85/704	İbnü'l-Eşas'ın ölümü
32-Sene 85/704	Yezid b. Mühelleb'in Horasan valiliğinden azli

33-Sene 86/705	Kuteybe b. Müslim'in Horasan'a gelmesi
34-Sene 86/705	Abdülmelik b. Mervan'ın vefatı
35-Sene 87-89/706-708	Kuteybe'nin Maveraünnehirdeki fetihleri
36-Sene 89/708	Muhammed b. Kasım'ın Sind valiliğine atanması
37-Sene 90-94/710-712	Fetihlerin devamı
38-25 Ramazan 95/13 Haziran 714	Haccac'ın vefatı

İndeks

A

Abdu'la'lâ b. Abdullah Âmir 69
Abdullah b. Abbas 44, 175
Abdullah b. Âmir 95, 124
Abdullah b. Âmir b. Kureyz 124
Abdullah b. Ca'fer 20, 21, 108
Abdullah b. Cârud 59, 60, 77, 121
Abdullah b. Hâkim b. Ziyâd 60
Abdullah b. Kays 48
Abdullah b. Rız'am 91
Abdullah b. Sevvâr 124
Abdullah b. Usayfir 70
Abdullah b. Zübeyr 9, 10, 11, 12, 15, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 45, 46, 48, 59, 64, 141, 142, 150, 161, 174, 181, 191
Abdurrahman 10, 64, 69, 71, 72, 73, 74, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 112, 113, 118, 119, 128, 129, 132, 139, 140, 142, 161, 172, 176, 182, 186, 192
Abdurrahman b. Abbas 91, 95, 98, 118
Abdurrahman b. Mihnef 64
Abdurrahman b. Süleym 91
Abdülaziz 11, 28, 77, 107, 110, 111, 126, 127, 128, 131, 137, 138, 139, 140, 143, 160, 162, 169, 177, 183, 184
Abdülkays 60
Abdülmelik b. Mervan 9, 10, 15, 28, 29, 30, 39, 48, 63, 141, 142, 143, 185, 193
Abdülmü'min b. Şebes 84, 98
Adiyy b. Adiyy 66
Adiyy b. Ziyâd 72
Afganistan 79
Ahlâf 18
Ahrûn 119, 122

Ahvâz 58, 75, 147, 148
ambargo 35
Amr b. Saîd 27, 30, 38
Anadolu 25
Arafat Dağı 35
Arap 11, 16, 53, 68, 73, 77, 78, 79, 83, 85, 86, 87, 89, 90, 95, 97, 98, 99, 104, 105, 106, 107, 109, 110, 111, 112, 113, 118, 123, 126, 127, 137, 138, 139, 140, 141, 143, 147, 148, 159, 166, 167, 188
Asr-ı Saadette 43
Attâb b. Verkâ 64, 72
Aynü'l-Verde 28, 188
Azerbeycan 67, 129
Azzetü'l-Meylâ 108

B

Bâbil Mehrûz 68
Bacumeyrâ 29
Bâdegîs 119
Bahreyn 75, 131
Basra 29, 49, 50, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 69, 75, 77, 78, 80, 87, 88, 89, 94, 97, 104, 105, 110, 120, 124, 130, 132, 133, 140, 145, 146, 147, 148, 149, 151, 159, 172, 173, 181
Bekr 98, 186, 192
Benu İmri'l-Kays 65
Benû Selîme 48
Berâ b. Kabîsa 72
Beytullâhi'l-Haram 35, 37, 39
Bi'r-i Meymûn 36
biat 25, 26, 42, 44, 45, 46, 60, 67, 73, 84, 85, 86, 88, 92, 100, 128, 160
Bistâk b. Maskala 98
Bişr b. Dâlib 69
Bişr b. Mervân 49, 50, 188
Bizans 25, 143, 144, 145
Brockelman 11, 16, 34, 39, 40, 46, 67, 126, 138, 143, 147, 148, 150, 184
Buhârâ 122, 123
Butnan Habib 29

C - Ç

Câbir b. Abdullah 47
Câbiye 26, 27, 30, 185
Cebele b. Zahr 92
Cemîle 108
Cerir b. Saîd b.Kays 98
Cerrâh b. Abdullah 75
Cezîre 66
Cezl b. Saîd 68
cihâd 98
cimri 43
cizye 97, 111, 112, 160
Cûhâ 68, 71, 75
çok evlilik 19

D

Dakûka 71
Dârâ 66
dericilik 17, 22
Deskere 66, 67
Deybül 125
Deyrülcemâcim 89, 92, 93, 99, 121
Dicle 67, 75, 146, 148, 149

Doğu Afrika 77
Düceyl 87

E

Ebân 19, 179
Ebred b. Kurrâ 91, 92
Ebû Durays 69
Ebû Kubeys 36
Ebû Muhammed 16, 19, 186
Ebû Müslim 104, 153
Ebû Ziyâd 75
Ebû Ziyâd el-Murâdî 75
Ebû'l-Bahterî 92, 100
Ebû't-Tufeyl Âmir b. Vâsil 84
el-Berâ b. Kabisa 65
el-Eşdak 30
el-Eşter 29, 30
el-Hâris b. Kelede 18
el-Muhallil b. Vâil el-Yeşkurî 66
el-Müstevrid b. Ullufe et-Temîmî 63
elçi 44, 60, 82, 96, 122
Emevî 9, 10, 12, 19, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 37, 43, 45, 49, 50, 51, 63, 64, 77, 78, 84, 86, 96, 98, 102, 106, 107, 108, 109, 110, 112, 113, 128, 130, 142, 144, 152, 154, 157, 163, 165, 168, 169, 172, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 188, 189
Emevîler 9, 11, 22, 23, 24, 27, 28, 35, 37, 38, 50, 63, 79, 85, 97, 98, 105, 106, 107, 109, 110, 114, 132, 137, 142, 148, 152, 158, 163, 164, 165, 166, 168, 172, 178, 179, 183, 184, 186, 187, 188, 189
Enbâr 69, 71, 75
Enes b. Mâlik 47, 61, 62, 160, 178, 184, 189
Ensâr 61
Ermâil 125
Ermenistan 25, 140
Esmâ 20, 38, 39, 41, 189
Eyyûb 19, 75, 130, 133
Ezârika 51, 63, 78

F

Fâriga 17
Fâris 65, 67, 70, 75
Fars 108, 124
Fergana 122
Ferve b. Nevfel 63
fetih 25, 79, 97, 98, 105, 118, 120, 122, 123, 125, 147
Fırat 77, 81, 89, 146
Filistin 26, 29

G - Ğ

Güney Arapları 99
Ğazâle 74

H

Habib 29, 65, 72, 74, 75
Haccâc b. Hârise 91
Haffân 69
Hakem b. Eyyûb 75, 130, 133
Halid b. Abdullah el-Kasrî 49, 127, 128, 185
Halife 10, 19, 25, 26, 34, 45, 48, 49, 52, 59, 65, 70, 91, 92,

96, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 108, 109, 117, 124, 125, 126, 128, 138, 140, 147, 152, 161, 164, 170, 176, 177, 178, 180, 187
Hamdan 98
Hamza 38, 72, 73
Hânîcâr 69
Hânikîn 67
haraç 55, 77, 79, 82, 86, 88, 110, 111, 113, 139, 149, 160, 162
Harbutlî 57
Hâricî 25, 59, 63, 64, 65, 67, 73, 77, 105, 113, 181
Hâricîler 15, 28, 30, 49, 50, 52, 53, 59, 60, 63, 64, 65, 66, 67, 70, 73, 74, 77, 110, 177, 188, 192
Hâris 18, 24, 66, 67, 74, 133
Hâris b. Umeyre 66, 67
Harre Olayı 26
Harûriyye 67
Hasan-ı Basrî 50, 176
Hâşimoğulları 44
Hemmâm b. Urve b. Mes'ûd 17
Hîre 73, 164
Hicaz 9, 15, 22, 24, 27, 28, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 64, 131
Himyân 81
Hind 20, 21, 75, 123, 124, 125, 151
Horasan 25, 61, 67, 75, 78, 79, 87, 104, 118, 119, 120, 121, 131, 132, 146, 161, 181, 182, 192, 193
Husayn b. Numeyr 64, 150
Hüseyin b. Ali 44
Hüzeyl b. İmrân el-Burcumî 60
Hz. Ali 25, 47, 49, 51, 120, 124, 131, 152, 161, 162, 171
Hz. Hasan 25, 38
Hz. Hüseyin 26, 28, 44, 130
Hz. Osman 24, 25, 47, 51, 56, 120, 124, 139, 141, 183, 185

I - İ

İbn A'sem 10, 11, 30, 34, 36, 51, 55, 74, 75, 90, 100, 129, 186
İbn Cârud 10, 60, 61, 62, 77
İbn Ebî'l-Usayfir 68
İbn Ömer 36, 40, 166
İbn Süreyc 108
İbnü'l-Hanefiyye 44
İbnü'l-Kelbî 20
İbrahim b. Mâlik 29, 30
Ifrikiyye 109, 113, 162
iktidâr 98
Irak 2, 4, 6, 8, 9, 10, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 32, 34, 36, 38, 40, 42, 43, 44, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 68, 70, 72, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 84, 86, 87, 88, 90, 92, 94, 95, 96, 98, 100, 102, 103, 104, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 124, 126, 128, 130, 132, 133, 134, 136, 138, 139,

140, 142, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 152, 154, 156, 157, 158, 160, 162, 164, 166, 168, 170, 172, 174, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 186, 188, 190-192, 194
Isfahân 72, 129
İslam 9, 10, 16, 17, 19, 21, 22, 24, 25, 26, 28, 33, 34, 35, 40, 43, 46, 49, 51, 57, 67, 81, 83, 85, 88, 89, 91, 92, 97, 98, 99, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 113, 122, 126, 137, 138, 139, 140, 141, 143, 145, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 158, 160, 163, 166, 167, 169, 177, 178, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189
İsmail Cerrahoğlu 99

K

Ka'be 34, 35, 36, 37, 38, 42, 43, 44, 48, 52, 150, 166
Kabîsa b. Vâlik 73
Kâbul 124
Kâbulistan 79
Kadisiyye 70, 89
Kandâbîl 123
Kannezbûr 125
Karkisiyya 24, 29
Katarî b. Fuc'a 67, 76
Kays b. Sa'd 73
Kerbelâ 26, 99
Kerh 69
Kınnesrîn 29
Kinde 80, 98, 99
Kirmân 67, 75, 81, 95
komutan 9, 34, 50, 66, 71, 73, 81, 82, 98, 104, 163
Kremer 97, 98, 159
Kûfe 26, 28, 33, 49, 50, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 62, 63, 64, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 77, 80, 87, 88, 89, 92, 93, 94, 97, 102, 104, 105, 106, 107, 113, 132, 133, 142, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 161, 163, 164, 167, 172, 177
Kuleyb 19
Kur'an 18, 21, 42, 45, 52, 74, 139, 140, 141, 142, 171, 178, 181, 182
Kusayy 16
Kuteybe 10, 11, 16, 18, 19, 23, 30, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 42, 46, 52, 57, 58, 61, 82, 109, 119, 121, 122, 123, 124, 126, 127, 129, 131, 168, 172, 182, 186, 193
Kuteybe b. Müslim 61, 121, 123, 126, 127, 131, 168, 182, 193
Kutkutan 69
Kuzey Afrika 25
Küttâb 21

L

Lasaf 69
Lasaf' 69
Lumeylim 107, 111

M
Mağrib 109, 113
Mâh Behrâzan 71
Mahmud Ziyâde 11, 17, 22, 23, 33, 34, 37, 38, 39, 43, 44, 46, 47, 187
Mardin 67
Masâd 68, 74
Maveraünnehir 120
Mâverâünnehir 123, 126, 182
Medâin 68, 69, 70, 71, 72
Medine 20, 22, 23, 26, 27, 40, 41, 45, 46, 47, 48, 49, 108, 110, 127, 128, 160, 168, 191
Mekke 16, 18, 22, 24, 26, 35, 36, 37, 38, 39, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 52, 65, 69, 99, 128, 129, 145, 150, 165, 168, 176
Merv 120, 121, 122, 123
Mervan 9, 10, 15, 23, 24, 27, 28, 29, 30, 39, 48, 49, 63, 99, 103, 104, 141, 142, 143, 162, 185, 191, 193
Mervânîler 108
Merve 36
Meskin 94, 192
Mesrur 178
mevâlî 62, 86, 98, 101, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 138
Mısır 16, 25, 27, 29, 30, 34, 36, 57, 100, 139, 143, 160, 162, 175, 185, 188, 191
Muâviye 12, 25, 26, 34, 38, 74, 150, 151, 181, 182
Muaviye b. Ebî Süfyan 63
Mudar 101
Muğîre b. Şu'be 18, 72, 73
Muhallel b. Vâil 68
Muhammed b. Abdurrahman 73
Muhammed b. el-Eş'as 10, 29, 71, 76, 81, 82, 86, 89, 91, 92, 95, 97, 142, 182
Muhammed b. Kasım 124, 125, 193
Muhammed b. Mervân 66, 89, 90
Muhammed b. Sa'd b. Ebî Vakkas 91, 98
Muhammed b. Umeyr 53
Muhammed İbnü'l-Hanefiyye 44
Muhtâr b. Ubeyd 28, 29
Multan 124, 125
Mus'ab 19, 20, 23, 24, 29, 30, 33, 34, 49, 77, 141, 142, 181, 191
Musab b. Zübeyr 30
Musul 29, 65, 66, 67, 71, 89
Mutarrif 71, 72, 73
Mühelleb b. Ebî Sufra 20, 29, 30, 50, 64, 78, 99, 118, 120, 124, 131, 142, 182
Mükrân 75, 123, 124
Mürcie 100, 110
Müslim b. Ukbe 34, 37
müttefik 64, 158

N
Nâfi' b. Alkame 46
Nîzek Tarhan 122, 123
Niffer 70
Nusaybin 67

O - Ö

Osman b. Katan 61, 71
Osman b. Katân 60, 61, 71
Ömer 11, 19, 24, 30, 36, 40, 41, 70, 77, 91, 110, 118, 119, 122, 124, 126, 127, 128, 131, 133, 137, 138, 141, 142, 145, 146, 152, 160, 165, 166, 169, 170, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 184, 185, 187, 189
Ömer b. Abdülaziz 11, 77, 110, 126, 127, 128, 131, 160, 169, 177, 184

P

Peygamber 18, 36, 38, 41, 47, 62, 158
polis 34

R

Râmhürmüz 64
Ravh 23, 34, 181
Ravh b. Zenba' 23, 34, 181
Rebeze Savaşı 23, 34, 191
Rebîa 101
Recâ b. Hayve 24, 185
Rey 61, 72, 121, 163

S - Ş

Safa 36
Sağâniyân 122
Saîd b. Cübeyr 91, 92, 98, 100, 113, 129, 130, 133, 154, 160, 173, 176, 177
Saîd b. Eslem 61, 123, 124
Saîd b. Mücâlid 69
Sakîf 16, 17, 18, 22, 25, 42, 69, 177, 183, 184
Sakîfliler 22, 25
Sâlih b. Müserrih 65, 67
Sedûslu Himyân b. Adiyy 81
Sehl b. Sa'd 47
Sehm b. Galib 63
Seligsohn 41, 85, 90, 96
Semud 16
Sevâd 67, 68, 70, 72, 179
Sevre b. Hurr 68
sıbyan 17
Sicistan 67, 70, 75, 78, 79, 80, 81, 82, 86, 95, 102, 114, 117, 192
Sind 9, 75, 81, 118, 124, 125, 126, 182, 193
Soğd 122
Sufriyye 65
suikast 65, 166
Suriye 25, 29, 39, 98, 138, 144, 159, 162
Süfyân b. Ebî'l-Âliye 67
Süfyân b. Ebred 72, 75, 88, 91, 92
Süfyân b. Ebred el-Kelbî 72, 91
Süheyl Zekkâr 33, 34, 35, 36, 39, 72, 79, 81, 83, 85, 87, 88, 89, 90, 98, 101, 125, 172, 187, 188
Süleyman 19, 28, 124, 126, 127, 128, 130, 139, 152, 166, 179
Süleyman b. Abdülmelik 124, 126, 127, 130, 152, 166
Süveyd b. Abdurrahman 69, 72
Süveyd b. Süleym 66, 68
Şa'bî 81, 98, 100, 177

Şam 16, 18, 22, 26, 29, 30, 34, 36, 39, 40, 45, 60, 72, 89, 103, 106, 107, 108, 133, 139, 143, 144, 149, 151, 161, 179, 187
Şebîb b. Yezîd 67, 163, 181
Şehrizûr 71
Şerîk 58
Şerik 57
Şeybân 67
Şiîler 28, 103, 171, 177
Şiraz 124
Şûmân 119, 122
Şureyh b. Hânî 80

T

Taberistan 67, 76
Tâif 16, 21, 22, 35, 62, 181
Târık b. Amr 36, 40
Tavuslar Ordusu 102
Tayy 102
Temîm 91, 95, 96, 98, 102, 112
Ticân b. Ebcer 86
Tikrît 29
Tübâle 24
Türk 79, 106, 122, 123
Tüster 87, 104, 192

U - Ü

Ubeyd 28, 29, 38, 96, 114, 132, 150, 161, 172, 191
Ubeydullah 19, 26, 27, 28, 29, 51, 61, 63, 64, 70, 78, 79, 80, 81, 95, 120, 123, 124, 130, 131, 142, 150, 151, 153, 168, 182, 185, 189, 192
Ubeydullah b. Ebî Bekre 78, 182
Ubeydullah b. Ziyâd 26, 27, 28, 29, 51, 61, 63, 64, 120, 130, 142, 150, 151, 168, 189
Ubeydullah b. Ziyâd b. Zabyân 61
Umâre b. Temîm 91, 95, 96
Umeyr 53, 56, 57, 58, 191
Umeyr b. Dâbî 56, 57
Urve 17, 18, 38, 41, 45, 46, 57, 69, 72, 74
Urve b. Mes'ûd 17
Urve b. Zübeyr 38, 45
Ümeyye b. Abdullah 78, 79, 120
Ümeyyeoğulları 22, 24, 25, 64
Ümmü Külsüm bnt. Abdullah 20, 21
Ümmü'l-Celâs bnt. Hâlid 20

V

vakfe 36
vali 9, 17, 22, 24, 36, 46, 49, 52, 56, 58, 60, 64, 70, 71, 72, 73, 78, 79, 80, 81, 85, 90, 93, 103, 109, 117, 118, 120, 121, 123, 124, 126, 127, 130, 131, 139, 147, 158, 159, 160, 162, 181, 182, 191
valilik 15, 19, 46, 49, 63, 109, 127, 132, 147
Vâsıt 129, 132, 145, 146, 147, 148, 149, 151, 152, 173, 175, 182, 188, 192
vekil 46, 48, 57, 69, 76, 86, 119, 132, 145, 188
Velid 9, 10, 13, 15, 19, 77, 108,

110, 117, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 137, 159, 164, 178, 181
Velid b. Abdülmelik 9, 10, 13, 15, 108, 110, 117, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 137, 164, 178, 181
Verdân Hudât 122

W
Wellhausen 11, 16, 68, 78, 79, 83, 85, 86, 87, 89, 90, 95, 97, 98, 101, 110, 118, 126, 127, 139, 143, 147, 148, 159, 166, 188

Y
Yahya 19, 140
Yâkût 123, 189
Yemen 18, 19, 24, 29, 46, 49, 141, 180
Yezîd b. Abdülmelik 19
Yezîd b. Ebî Kebşe 126
Yezid 19, 25, 26, 63, 64, 105, 108, 109, 113, 118, 120, 121, 130, 187, 192
Yûsuf b. Akîl 18
Yûsuf b. el-Hakem 16, 17

Z
Zâdân Ferrûh 113
Zahr b. Kays 70, 92
Zâide b. Kudâme 69, 70
Zâviye 87, 88, 104, 159
Zenc 59, 77, 188
Zerenc 86, 95
Zeyneb 19, 180
Ziyâd b. Amr el-Atekî 60, 69
Ziyâd b. Ebîhi 51, 63, 140, 150
Zunbîl 79, 80, 81, 82, 83, 86, 95, 96, 117, 182
Züfer b. el-Haris'e 24

İslam tarihinde Hulefâ-i Râşidîn'den sonra kurulan ve yaklaşık bir asır sert politikalar sayesinde ayakta kalan Emevîler döneminde, idarî, siyasî, sosyal ve askerî olaylarda rol oynayan önemli şahıslar bulunmaktadır. Bu dönemde dikkat çeken ve devleti yıkılmaktan kurtaran, valiliği boyunca uyguladığı sert politikalarıyla sadece yaşadığı dönemde değil, günümüzde de yankıları devam eden Emevî valilerinden biri de hiç şüphesiz Haccâc b. Yûsuf'tur.

Haccâc, Abdullah b. Zübeyr ile girişiğii mücadeleden sonra Emevîlerin ikinci kurucusu olarak devletin başına geçen Mervan b. el-Hakem'in ordusunda ilk defa babasıyla birlikte asker olarak yer aldı. Mervan'ın dikkatini çeken Haccâc, Abdülmelik b. Mervan döneminde önce Hicaz valiliğine atandı. Burada gösterdiği başarı sayesinde Irak valiliğine tayin edilen Haccâc, Velid b. Abdülmelik döneminde siyasî hayatını devam ettirdi.

Haccâc, görev yaptığı süre içinde –özellikle- Mâveraünnehir ve Sind bölgelerinin fethini gerçekleştirmiş, önemli bir muhalefet hareketi olan Hâricîlerle mücadele, İbnü'l-Eş'as isyanı gibi hadiselerin üstesinden gelmiş önemli bir isimdir. Bu nedenlerle Abdullah b. Zübeyr sürecinde bir anlamda iktidar-muhalefet mücadelesi olarak meydana gelen olaylarda vali ve komutan olarak görev yapan Haccâc'ın hayatı ve bu dönemde meydana gelen mücadelelerin ele alınıp incelenmesi, bu dönemin anlaşılmasına katkı sağlayacaktır kanaatindeyiz.

www.kitapix.com
15 00 ₺
KİTAP
KİTABEVİ